एम. ए. अर्थशास्त्र

सत्र - IV (CBCS)

मानव विकासाचे अर्थशास्त्र

विषय कोड : 91509

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के
स्थानापन्न कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे
स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **डॉ. राजश्री पंडित**
साहाय्यक प्राध्यापक आणि साहाय्यक संचालक,
प्रभारी वाणिज्य विभाग प्रमुख,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक व संपादक : **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **डॉ. प्रतिक्षा नारायण टिकार**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **प्रा. अतुल के. घाडगे**
शेठ एन. के. टी. टी. वाणिज्य महाविद्यालय आणि
शेठ जे. टी. टी. कला महाविद्यालय, ठाणे (प)

: **प्रा. शुभांगी वर्तक**
रामनिरंजन झुंझुनवाला महाविद्यालय,
रेल्वे स्टेशन रोड,
घाटकोपर, मुंबई

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १, ISBN: 978-93-95130-86-8

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई -४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई युनिव्हर्सिटी प्रेस,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
	मॉड्युल - I	
१.	वृद्धि आणि विकास संकल्पना	०१
२.	मानव विकासाचे दृष्टिकोण	११
	मॉड्युल - II	
३.	मानव विकास - १	२७
४.	मानव विकास - २	४०
	मॉड्युल - III	
५.	मानव विकासाचे मोजमाप - १	५६
६.	मानव विकासाचे मोजमाप - २	६३
	मॉड्युल - IV	
७.	मानव विकासाचे पैलू - १	७२
८.	मानव विकासाचे पैलू - २	११६

❖❖❖❖

Economics of Human Development

Number of Credits: 6
Pattern of Evaluation: Non-Standard

Preamble: This course on the Economics of Human Development focuses on the widely- accepted global perspective of viewing development as the expansion of people's capabilities, capacities and choices. This people-centric analytical framework for designing and assessing public policyinterventions has several implications at macro, meso and micro levels both nationally as well as internationally. This elective has a relatively strong applied component specifically in relation to India that is in-built into each module.
Non-Standard Evaluation Pattern: The evaluation be done through 40 marks of continuous evaluation and a 60 marks end-semester examination. The 40 marks evaluation will consist of a mid-term examination of 20 marks (two questions to be attempted over one hour) and a project of 20 marks on Modules 3 and 4. The project topics will be announced by the 4th teaching week of the semester and the projects should be in by the 10th teaching week. All modules will carry equal weight for the three hour end-semester examination.

Module 1: Concepts of Human Development: (12 Hours)
Growth and Development compared – Perspectives on development – Definition of human development - Basic Needs Approach – Quality of Life Approach – Capability Approach – Human rights – Millennium Development Goals

Module 2: Dimensions of Human Development: (12 Hours)
Empowerment, equity, sustainability, security, productivity and participation – Role of freedoms in promoting human development -- Multi-dimensionality of poverty – Concept of inclusive growth – Role of civil society, NGOs, and people's organizations – Obstacles to inclusive growth – Impact of globalization

Module 3: Measurement: (12 Hours)
Need for indices - GDP – Physical Quality of Life Index (PQLI), Disability Adjusted Life Years (DALY), Social Capability index – Human Development Index – Human Poverty Index – Gender Related Development Index – Gender Empowerment Measure

Module 4: Aspects of Human Development: (12 Hours)
Livelihoods – Inequalities – Gender – Child labour – Aging population – Poverty alleviation - Food Security – Environment – Displacement – Indigenous groups – Migration - Education and Health – Workers and Informal Sector -- Social Security – Human security – Conflict 19

References:

Essential Readings

1. Chelliah Raja J and R. Sudarshan (ed), Income Poverty and Beyond: Human Development In India, UNDP, Social Science Press, New Delhi, 1999
2. Comim F, M. Qizilbash and S. Alkire (eds), The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications, Cambridge University Press, Cambridge, 2007
3. Costanza R, B. Low, E. Ostrom and James Wilson (ed), Institutions, Ecosystems and Sustainability, Lewis Publishers, Boca Raton, 2001
4. Dev S. Mahendra, P. Antony, V. Gayathri, and R P Mamgain, Social and Economic Security in India, Institute for Human Development, New Delhi, 2001
5. Fukuda-Parr S. and Shiva Kumar A K (ed), Readings in Human Development: Concepts, Measures and Policies for a Development Paradigm, Oxford University Press, New Delhi, 2003
6. Grinspun, A. (ed), Choices for the Poor, Lessons from National Poverty Strategies, UNDP, New York, 2001
7. International Labour Organization, A Fair Globalization: Creating Opportunities for All, World Commission on the Social Dimension of Globalization, Geneva, 2004
8. International Labour Organization: World Employment Reports
9. Meier G M and Stiglitz J E (eds), Frontiers of Development Economics, Oxford University Press, New York, 2001
10. SenAmartya, Development as Freedom, Oxford University Press, New Delhi, 1999
11. SenAmartya and Jean Dreze, India: Economic Development and Social Opportunity, Oxford University Press, New Delhi, 1998
12. United Nations Development Programme (UNDP), Human Development Reports 1990-2004, Oxford University Press, New York
13. United Nations Development Programme (UNDP) – India, State Human Development Reports, 2003 – 2006, Oxford University Press, New Delhi.

मॉड्युल I

१

वृद्धि आणि विकास संकल्पना

घटक रचना :

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रस्तावना

१.२ वृद्धी आणि विकास

१.२.१ वृद्धीची संकल्पना

१.२.२ विकासाची संकल्पना

१.२.३ वृद्धी आणि विकास यातील तुलना

१.३ विकासाचा दृष्टीकोन

१.४ प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये

- अर्थशास्त्रातील वृद्धी आणि विकास या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- वृद्धी आणि विकास यांच्यात तुलना करणे.
- विकासाच्या दृष्टीकोनांचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना

आर्थिक वृद्धी ही आर्थिक विकासापेक्षा एक संकुचित संकल्पना आहे. ही देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वास्तविक पातळीत झालेली वाढ आहे जी संसाधनांच्या गुणवत्तेत (शिक्षण इत्यादीद्वारे), संसाधनांच्या प्रमाणात वाढ आणि तंत्रज्ञानातील सुधारणांमुळे होऊ शकते. किंवा दुसऱ्या मार्गाने अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्राद्वारे उत्पादित वस्तू आणि सेवांच्या मूल्यामध्ये वाढ.

आर्थिक वाढ देशाच्या GDP (स्थूल देशांतर्गत उत्पादन) मध्ये वाढ करून मोजली जाऊ शकते.

आर्थिक विकास ही एक आदर्श संकल्पना आहे, म्हणजे ती लोकांच्या नैतिकतेच्या (योग्य आणि अयोग्य, चांगले आणि वाईट) संदर्भात लागू होते. मायकेल टोडारो यांनी दिलेली

आर्थिक विकासाची व्याख्या म्हणजे राहणीमानात वाढ, आत्मसन्मानाच्या गरजांमध्ये सुधारणा आणि दडपशाहीपासून मुक्तता तसेच एक उत्तम पर्याय आहे. विकास मोजण्याची सर्वात अचूक पद्धत मानवी विकास निर्देशांक आहे जी साक्षरता दर आणि आयुर्मान विचारात घेते ज्यामुळे उत्पादकतेवर परिणाम होतो आणि आर्थिक वाढ होऊ शकते. यामुळे शिक्षण, आरोग्यसेवा, रोजगार आणि पर्यावरण संवर्धन या क्षेत्रांमध्ये अधिक संधी निर्माण होतात. याचा अर्थ प्रत्येक नागरिकाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ होते.

१.२ वृद्धी आणि विकास

१.२.१ आर्थिक वृद्धीची संकल्पना (ECONOMIC GROWTH)

आर्थिक वाढ किंवा वृद्धी दरडोई सकल देशांतर्गत उत्पादनात (जीडीपी) किंवा एकूण उत्पन्नाच्या इतर मापकांमधील वृद्धी आहे. आर्थिक वृद्धी ही बऱ्याचदा वास्तविक जीडीपीमधील बदलातील दर म्हणून मोजली जाते. आर्थिक वाढ किंवा वृद्धी ही केवळ उत्पादित वस्तू आणि सेवांचा संदर्भ देते. आर्थिक वाढ किंवा वृद्धी ही एकतर सकारात्मक किंवा एकतर नकारात्मक असू शकते. नकारात्मक वाढ ही संकल्पना आर्थिक मंदी आणि आर्थिक नैराश्याशी संबंधित आहे.

१.२.२ आर्थिक विकास संकल्पना (ECONOMIC DEVELOPMENT)

'आर्थिक विकास' ही संकल्पना ही बहुव्याप्त व गुंतागुंतीची आहे तसेच ती निरंतर अशी चालणारी प्रक्रिया आहे या संकल्पनेला विविध सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व भौगोलिक पैलू देखील आहेत. त्यामूळे एखाद्या देशांच्या संर्वागिण विकास असे आपण जेव्हा म्हणतो त्यावेळी त्यामध्ये त्या देशाने आपल्या आर्थिक वृद्धीसाठी जे जे संरचनात्मक बदल घडवून आणावे लागतात त्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अंतर्भाव होतो. म्हणूनच अशा या आर्थिक विकास संकल्पनेचा अर्थ समजावून घेताना काही अर्थतज्ज्ञांनी दिलेल्या व्याख्या समजावून घेणे आवश्यक ठरते. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे

आर्थिक विकासाच्या व्याख्या :

१) बाल्डवीन : “आर्थिक विकास ही वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालणारी दिर्घकाळ व निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.” (Economic Development is a process where country's real national income increases over a long period of time)

२) ॲल्डरमन : “आर्थिक विकास म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या दरडोई वाढीचा दर अल्प किंवा ऋणात्मक पातळीवरुन लक्षवेधी अशा कमाल स्तरांर्पत नेण्यासाठीची स्वयंस्फूर्त अशी दिर्घकालीन प्रक्रिया होय.” (Economic Development is process by which an economy is transferred from one whose rate of growth per capita is

small or negative to one in which a significant self sustained rate of increase per capita income is a long feature)

३) ऑकन व रिचर्डसन : “आर्थिक विकास म्हणजे दीर्घकाळात सातत्यपूर्ण रितीने चालणारी भौतिक कल्याणात वाढ घडवून आणणारी प्रक्रिया असते की, ज्याद्वारे समाजातील लोकांना जास्तीत जास्त वस्तू व सेवांचा पुरवठा होतो.” (Economic Development is a sustained regular improvement in material well being which we may consider to the reflected in an increased flow of goods and services)

४) बॅजामीन हिगीन्स : “आर्थिक विकास म्हणजे एखाद्या राष्ट्राच्या राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नात होणारी वाढ की त्यायोगे देशातील विविध उत्पन्न पातळीतील लोकांना व अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना पूरक व पोषक लाभ प्राप्त होतात व दीर्घकाळ टिकून राहतात. " (Economic Development means a dissemble rise in total and per capita income of a country widely diffused throughout occupational and income groups and continued long enough to become cumulative)

५) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या तज्ज्ञ समितीची व्याख्या : “आर्थिक विकास या संकल्पनेचा संबंध हा केवळ मानवी भौतिक गरज इतका संकुचित नसून तो त्यांच्या सामाजिक जीवनाच्या स्थितीतील विकसाभिमूख बदलांशी आहे. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ नव्हे तर त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थात्मक, अशी सर्वसमावेशक अशी आर्थिक विकासाची प्रक्रिया होय.” (Development concern not only man's material needs but also the improvement of the social condition of his life. Development therefore not only economic Growth but growth plus change social, cultural and institutional as well as economic).

वरील व्याख्यांवरुन आपणास आर्थिक विकास ही संकल्पना समजावून घेण्यास मदत होते. यामध्ये प्रा. मायर यांनी आपल्या व्याख्येत वास्तव दरडोई उत्पन्नात वाढ घडून येते, व ही एक दिर्घकाळ व सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. यावर भर दिलेला आहे तर ओकन व रिचर्डसमन यांनी आपल्या व्याख्येत आर्थिक विकासाची प्रक्रिया ही गतिमान व दिर्घकालीन असून त्याद्वारे समाजाच्या भौतिक कल्याणात होणारी वाढ अभिप्रेत असते. मात्र संयुक्त राष्ट्रसंघाने दिलेली व्याख्या ही आर्थिक विकासातील सामाजिक पैलू देखील लक्षात घेते व आर्थिक विकास म्हणजे केवळ संख्यात्मक वाढ नसून त्यात गुणात्मक वाढ देखील महत्त्वपूर्ण असते आर्थिक विकासातील 'भांडवलाच्या' महत्त्वाबरोबरच त्याच्या उत्पादकतेचा देखील विचार करुन आर्थिक विकास व वृद्धी याचबरोबर संस्थात्मक तसेच संरचनात्मक बदलाला देखील विचारात घेतल्याने ही व्याख्या व्यापक व सर्वसमावेशक आहे.

१.२.३ आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक विकास यांमधील फरक

वरील दोन्ही संकल्पना एकत्रितपणे वापरण्यात येत असल्या तरी त्यात फरक आहे स्थूलमानाने विचार करता आर्थिक वाढ म्हणजे उपलब्ध असणाऱ्या उत्पादनामध्ये साधनसामग्री आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होऊन परिणामत: सरासरी उत्पादनात वाढ होणे होय. आर्थिक वाढीत मुख्यत: उत्पादन वाढीचाच विचार केला जातो. याउलट आर्थिक विकासात केवळ उत्पादन वाढच नव्हे तर पुढील बाबींचाही विचार केला जातो.

अ) उत्पादन घटक आणि उत्पादन यांच्या रचनेत होणारे बदल

ब) उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानात होणारे बदल

क) सामाजिक दृष्टिकोन, सांस्कृतिक वातावरण आणि सामाजातील विविध संस्थामधील संस्थामध्ये होणारे फेरबदल.

थोडक्यात, आर्थिक विकासात केवळ वस्तू व सेवांच्या उत्पादनावरील वाढ अपेक्षित नसून व्यक्तीच्या राहणीमानाच्या दर्जातील वाढ, अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन प्रक्रियेत होणाऱ्या सुधारणा, सामाजिक व सांस्कृतिक बदल अपेक्षित आहेत. त्यामुळे आर्थिक विकास ही संकल्पना आर्थिक वाढ या संकल्पनेपेक्षा अधिक विस्तृत आहे. आर्थिक वाढीत केवळ संख्यात्मक वाढीचा विचार केला जातो तर आर्थिक विकासात त्या पलीकडे जाऊन गुणात्मक वाढीचाही विचार केला जातो. या गुणात्मक बदलात तांत्रिक प्रगती, सामाजिक, आर्थिक सुधारणा, संस्थात्मक फेरबदल हे सर्व अपेक्षित आहेत. त्यावरुन असे म्हणता येईल की, आर्थिक विकास ही संकल्पना आर्थिक वाढ या संकल्पनेपेक्षा अधिक विस्तृत व सर्वसमावेश अशी आहे. विकासात वाढ आणि बदल या दोन्ही बाबींचा एकत्रितपणे विचार केला जातो. आर्थिक वाढीत केवळ 'वाढीची प्रक्रिया' किंवा 'वस्तू-सेवांच्या उत्पादनातील वाढ' यावरच लक्ष केंद्रित करण्यात येते तर आर्थिक विकास या संकल्पनेत गुणात्मक आणि रचनात्मक सुधारणा अपेक्षित असतात.

आर्थिक विकास आणि कल्याण :

सर्वसाधारणपणे आर्थिक विकासालाच आर्थिक प्रगती असेही संबोधले जाते आणि या प्रगतीत आर्थिक कल्याण अभिप्रेत असते. आर्थिक विकासात दरडोई वास्तव उत्पन्न वाढ अपेक्षित असते आणि जसे दरडोई उत्पन्न वाढले की दारिद्र्य निर्मूलन होऊन आर्थिक कल्याण साधले जाईल असा सर्वसाधारण विचार मांडला जातो. मात्र प्रत्येक वेळी आर्थिक विकास झाला म्हणजे आर्थिक कल्याणात वाढ होतेच असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. याचे मुख्य कारण म्हणजे आर्थिक विकास मोजण्याचे निर्देशक आणि आर्थिक कल्याण मोजण्याचे निर्देशक वेगवेगळे आहेत. उदाहरणार्थ, आा|थक कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन झाले? ते किती प्रमाणात झाले? इतकाच विचार करुन न थांबता ते उत्पादन कसे झाले आणि कोणासाठी झाले हा विचार करणेही महत्त्वाचे ठरते. आर्थिक विकास होत असताना जर श्रीमंत अधिक श्रीमंत झाले तर आर्थिक कल्याण नव्हे. आर्थिक कल्याणात बहुसंख्य

आणि सर्वसामान्य जनतेच्या कल्याणाचा विचार केला जातो. दीर्घकाळात उत्पन्नाच्या वाटपात होणारे बदल, कामाच्या परिस्थितीतील बदल, ग्राहकांच्या आवडी-निवडीत होणारे बदल, राष्ट्रीय उत्पादनाच्या रचनेत होणारे बदल, अशा अनेक घटकांमुळे आर्थिक विकास आणि आर्थिक कल्याण यात भेदभाव करणे अवघड जाते.

अशा प्रकारे आर्थिक वाढ ही संकुचित संकल्पना असून इथे केवळ संख्यात्मक वाढीचा विचार केला जातो तर आर्थिक विकास ही अधिक विस्तृत संकल्पना असून येथे संख्यात्मक तसेच गुणात्मक वाढीचा विचार केला जातो. एखाद्या देशात आर्थिक वाढ झाली म्हणजे विकास होतोच असे नाही. कारण ज्यावेळी आपण एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास झाला असे मानतो तेव्हा त्या देशात सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक सुधारणा अपेक्षित असतात. तसेच आर्थिक विकासात अर्थव्यवस्थेतील निरनिराळ्या क्षेत्रांचा एकमेकांशी येणारा अधिक चांगला समन्वय, संकटांना तोंड देण्याची अर्थव्यवस्थेची क्षमता, स्वयंपूर्णता, बदलांना किंवा सुधारणांना तोंड देण्याची आणि नवनव्या प्रक्रिया स्वीकारण्याची तयारी अशी अनेक बाबींचा विचार केला जातो.

१.३ विकासाचा दृष्टीकोन

विकासाच्या संकल्पनेसाठी विविध शैक्षणिक शाखा आखल्या गेल्या आहेत. 'विकास' हा शब्द वारंवार अदलाबदल करण्यायोग्य वापरला जातो आणि वाढ, बहर, प्रगती, विस्तार, विस्तार, बदल, परिवर्तन आणि यासारख्या संकल्पनांशी जवळून जोडलेला आहे. युद्धानंतरच्या काळात, विकास अभ्यास हे अभ्यासाचे एक वेगळे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आणि ते वसाहतीनंतरच्या जगाच्या राजकीय आणि आर्थिक विकासाच्या वाढत्या चिंतेशी जोडलेले होते. या संदर्भात, युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रामच्या मानव विकास अहवालात असे म्हटले आहे: "विकास अधिक लोकशाही आणि सहभागी होण्यासाठी लोकांच्या निवडी विस्तृत करणे हे मानवी विकासाचे मूळ ध्येय आहे." उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी, शिक्षण आणि आरोग्य आणि स्वच्छ आणि सुरक्षित भौतिक वातावरण या सर्व पर्यायांमध्ये प्रवेश असावा. व्यक्तींना देखील सामुदायिक निर्णयांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होता आले पाहिजे आणि त्यांचे मानवी, आर्थिक आणि राजकीय अधिकार वापरता आले पाहिजेत." अशा प्रकारे, विकास अभ्यास हा एक व्यापक शब्द आहे जो मानवी सभ्यतेच्या विविध टप्प्यांतून व्यक्ती किंवा समाजाच्या प्रगतीचा संदर्भ देतो. विकासावरील उदारमतवादी आणि मार्क्सवादी दृष्टीकोन खाली ठळक केले आहेत-

विकासाची संकल्पना सामाजिक बदलाच्या संकल्पनेशी अतूटपणे जोडलेली आहे. मानवी सभ्यतेच्या प्रारंभापासून, सामाजिक बदल हे प्रत्येक समाजातील जीवनाचे निरंतर वैशिष्ट्य राहिले आहे. परिणामी, विकास हा प्रथांचा संग्रह आहे, ज्यापैकी काही एकमेकांशी विसंगत असल्याचे दिसून येते, ज्यामुळे समाजाचे पुनरुत्पादन होण्यासाठी नैसर्गिक वातावरण आणि सामाजिक संबंधांचे सामान्य परिवर्तन आणि विनाश आवश्यक आहे. एक्सचेंजद्वारे प्रभावी मागणीसाठी सज्ज असलेल्या वस्तूंचे (वस्तू आणि सेवा) उत्पादन वाढवणे हे त्याचे ध्येय आहे. विकासाच्या संकल्पनेशी निगडित हे विविध

परिणाम आपल्याला विविध परिमाणे आणि दृष्टीकोन प्रदान करतात ज्यातून आपण विषयाची अधिक चांगली समज प्राप्त करू शकतो. या मुद्द्याखाली, आम्ही विकासासाठी दोन भिन्न दृष्टिकोन पाहू: उदारमतवादी आणि मार्क्सवादी दृष्टीकोन. उदारमतवादी दृष्टीकोन विकास प्रक्रियेसाठी उदारमतवादी दृष्टीकोन घेतो. उदारमतवाद राज्य आणि इतर नियामक संस्थांना आर्थिक घडामोडींमध्ये छोटी भूमिका बजावण्यासाठी समर्थन देतो. उदारमतवाद खुल्या आणि मुक्त बाजारपेठेतील स्पर्धेवर विश्वास ठेवतो आणि "स्वयं-नियंत्रित बाजार" या तत्त्वावर आधारित आर्थिक विकास कसा होतो यावर विश्वास ठेवतो. दुसरीकडे विकासाचा मार्क्सवादी दृष्टिकोन विकास ही एक प्रक्रिया मानतो ज्यामध्ये श्रेष्ठ वर्ग आर्थिकदृष्ट्या कनिष्ठ वर्गाचे शोषण करते. विकासाची मार्क्सवादी संकल्पना विकास प्रक्रियेतील वर्ग आणि उत्पादन संबंधांची भूमिका तपासते. हे युनिट या विकासाच्या दृष्टीकोनांचा सखोल अभ्यास करते.

विकासाचा उदारमतवादी दृष्टीकोन :

18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपमध्ये प्रबोधन किंवा पुनर्जागरणाच्या कालखंडानंतर, उदारमतवाद ही एक विचारधारा बनली. पुनर्जागरणाने नवीन राजकीय आणि आर्थिक विचारधारा तयार करण्यासाठी एक मजबूत पाया प्रदान केल्यामुळे, उदारमतवाद ही विकासात्मक प्रतिमानातील एक नवीन विचारधारा म्हणून उदयास आली. 'उदारमतवादी' या शब्दाचा संदर्भ तर्कसंगत, मुक्त-विचाराचा दृष्टिकोन आहे जो जबरदस्ती टाळतो. जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचे वैयक्तिक हक्क हे उदारमतवादाचे केंद्रस्थान आहेत. सुरुवातीला, विकासावरील उदारमतवादी दृष्टीकोन सरकारी सहभागाला पूर्णपणे विरोध करत होता आणि लेसेझ-फेअर किंवा "स्व-नियंत्रित बाजार" तत्त्वावर ठाम विश्वास ठेवला होता. laissez-faire सिद्धांत आर्थिक उदारमतवादाच्या कल्पनेचे समर्थन करते, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की जर अर्थव्यवस्थेच्या नैसर्गिक शक्तींनी स्वतंत्रपणे कार्य केले तर ते एक प्रभावी परिणाम देईल ज्यामुळे समाज आणि व्यक्ती दोघांनाही फायदा होईल. लेसेझ-फेअर सिद्धांताच्या सर्वात प्रमुख समर्थकांपैकी एक प्रख्यात अर्थशास्त्रज्ञ ॲडम स्मिथ होता. त्यांनी या आर्थिक सिद्धांताच्या समर्थनार्थ दोन युक्तिवाद केले:

(a) आर्थिक स्वातंत्र्य स्पर्धात्मक-बाजार अर्थव्यवस्थेत यंत्रणा पूर्ण आणि मुक्तपणे कार्य करण्यास परवानगी देते, जास्तीत जास्त एकूण संपत्ती सुनिश्चित करते.

(b) laissez-faire तत्त्वावरील त्यांच्या विश्वासाचा परिणाम म्हणून, काही उदारमतवादी सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय वैयक्तिकरित्या स्वयं-नियमित बाजारांवर उच्च मूल्य ठेवतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की सरकारने खाजगी व्यक्तींच्या आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये हस्तक्षेप करू नये कारण यामुळे स्वयंचलित प्रक्रियेत व्यत्यय येईल ज्यामुळे एकूण आर्थिक कल्याण जास्तीत जास्त होईल. दुसरीकडे, काही उदारमतवादी पूर्ण वैयक्तिक स्वातंत्र्याला विरोध करत होते आणि काही राज्यांच्या हस्तक्षेपाची वकिली करत होते. त्यांचा असा विश्वास होता की पुरुषांनी केवळ वैयक्तिक आनंदासाठीच नव्हे तर समाजाच्या सर्वांगीण आनंदाचे प्रतिबिंब असलेल्या आनंदासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

याचा अर्थ असा की केवळ काही निवडक लोकांचेच नव्हे तर समाजातील सर्व सदस्यांचे सुख सुनिश्चित करणे हे अंतिम ध्येय आहे. शिवाय, त्यांचा असा विश्वास आहे की जर काही लोकांचे स्वातंत्र्य इतरांसाठी हानिकारक असेल तर ते नियंत्रित केले पाहिजे. पूर्णपणे मुक्त लोकांचा बनलेला समाज पूर्णपणे सुखी होणार नाही. व्यक्तींच्या पूर्णपणे मुक्त कृती इतरांसाठी हानिकारक असू शकतात आणि त्यामुळे इतरांचे कल्याण कमी होण्याची उच्च शक्यता असते. अनियंत्रित समाजात अंतर्गत संघर्ष आणि संघर्ष खूप सामान्य आहेत. म्हणूनच काही उदारमतवादी असे मानतात की laissez-faire हा सार्वत्रिक वापरासह नैसर्गिक नियमापेक्षा व्यावहारिक गरजेचा एक सामान्य नियम आहे. सरकारच्या भूमिकेवर चर्चा करताना, जे.एस. मिल, एक प्रख्यात अर्थशास्त्रज्ञ आणि स्वातंत्र्यवादी, अधिकृत आणि गैर-अधिकृत राज्य हस्तक्षेप यांच्यात फरक करतात. "अधिकृत हस्तक्षेप" हा शब्द "व्यक्तींची मुक्त एजन्सी नियंत्रित करणे" असा आहे. यामध्ये लोकांना काही गोष्टी करण्यापासून किंवा परवानगीशिवाय हवे ते करण्यापासून रोखणे समाविष्ट आहे. दुसरीकडे, गैर-अधिकृत हस्तक्षेप म्हणजे लोकांच्या निवडीच्या स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप न करता सल्ला देणे, माहिती प्रसारित करणे किंवा राज्य संस्था स्थापन करणे. शास्त्रीय उदारमतवाद, laissez-faire तत्त्वावर आधारित, 1980 च्या दशकात, युद्धानंतरच्या काळात, नवउदारवादाच्या स्वरूपात किंवा उत्पादन, वितरण आणि उपभोग व्यवस्थांचे उदारीकरण किंवा जागतिकीकरण या स्वरूपात पुन्हा प्रकट झाला. नवउदारमतवादी बाजार भांडवलशाहीतील बाजारपेठा अत्यंत स्पर्धात्मक, विकेंद्रित आणि खुल्या आहेत. राज्याचा सहभाग आणि नियोजन कमीत कमी ठेवले पाहिजे आणि मालकांचा परतावा जास्तीत जास्त असावा. मार्गारेट थॅचर 1979 मध्ये युनायटेड किंगडमच्या पंतप्रधान झाल्या, तेव्हा त्यांनी नवउदारवादाच्या संकल्पनेला विकासात्मक प्रतिमानात आणून सरकार आणि अर्थव्यवस्था चालवण्याच्या पद्धतीत क्रांती करण्यास सुरुवात केली.

विकासाच्या उदारमतवादी दृष्टिकोनाचे गंभीर मूल्यांकन

विविध विद्वानांनी उदारमतवादी विकासाच्या दृष्टीकोनावर विविध कारणांनी टीका केली आहे. खूप जास्त व्यक्तिमत्व, समीक्षकांचे म्हणणे, असमानतेला प्रोत्साहन देईल आणि सामाजिक न्यायाच्या समतोलावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करेल. मुक्त बाजार वातावरणात, असा युक्तिवाद केला गेला आहे की असमानतेने चिन्हांकित केलेली आर्थिक व्यवस्था आणखी असमानता आणि सामाजिक अन्यायाला प्रोत्साहन देईल. समीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की उदारमतवादी वकील म्हणून "मुक्त बाजार" अशी कोणतीही गोष्ट नाही. उदारमतवाद्यांचा नेहमीच सरकारने बाजारात मोठ्या प्रमाणात हस्तक्षेप करण्यास विरोध केला आहे. तथापि, समीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की सरकारने मोठी भूमिका बजावली पाहिजे आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे नियमन करून, विविध स्थलांतर धोरणांना प्रोत्साहन देऊन आणि विविध कारखाना आणि कामाच्या ठिकाणी कायदे करून बाजारपेठेत हस्तक्षेप केला पाहिजे. गरीब लोकांच्या तुलनेत श्रीमंत लोकांना उदारमतवादी दृष्टिकोनाचा अधिक फायदा होतो. श्रीमंत श्रीमंत होत चालले आहेत, पण गरिबांना असे आश्वासन नाही. बाजारात गरिबांना पर्याय नाही. संपत्तीचे वितरण

असमानपणे केले जाते आणि ही व्यवस्था श्रीमंतांना अधिक श्रीमंत होण्यास प्रोत्साहन देते तर गरीब अधिक गरीब होत जातात. विविध समीक्षकांच्या मते, "स्वामित्ववादी व्यक्तिवाद" चा प्रचार करताना, उदारमतवाद समाजाच्या केवळ एका वर्गाला प्रोत्साहन आणि मदत करत आहे.

विकासाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन

विकासाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन कार्ल मार्क्सच्या विकासाच्या सैद्धांतिक आकलनावर आधारित आहे. 19 व्या आणि 20 व्या शतकातील विकासात्मक प्रतिमानातील ते सर्वात प्रभावशाली समाजवादी विचारवंत होते, त्यांचा जन्म 1818 मध्ये जर्मनीमध्ये झाला होता. मार्क्सने दावा केला की 'पूर्वीच्या सर्व समाजांचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे' आणि तो सतत प्रवाही होता. गटांमधील संघर्ष हे सर्व इतिहासाचे वैशिष्ट्य होते. कारण उत्पादन पद्धती हा मानवी इतिहासाचा पाया आहे, तो भौतिकवादी आहे. मार्क्सने मानवी इतिहासाला प्रत्येक समाज वापरत असलेल्या उत्पादन पद्धतीच्या आधारे खालील टप्प्यात विभागले:

(a) उत्पादनाची सामुदायिक पद्धत आदिम साम्यवादाला मार्ग देते;

(b) उत्पादनाची गुलाम पद्धत प्राचीन समाजाच्या वाढीस मार्ग देते.

(c) सरंजामशाही हा सरंजामशाही उत्पादन पद्धतीचा परिणाम आहे.

(d) भांडवलशाही हा भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीचा परिणाम आहे.

(e) समाजवादाचा जन्म समाजवादी उत्पादन पद्धतीतून होतो.

परिणामी, आदिम साम्यवादापासून समाजवादाकडे संक्रमण हे उत्पादन पद्धतीतील बदलाचा परिणाम आहे. दुसऱ्या मार्गाने सांगायचे तर, आर्थिक परिवर्तन सामाजिक परिवर्तनास मार्ग देते, मानवतेचा इतिहास आदिम साम्यवादापासून समाजवादाकडे आणतो. परिणामी, मार्क्सकडे मानवी समाजाच्या विकासाची एक गहन तात्विक दृष्टी होती जी अस्तित्वाच्या भौतिक परिस्थितीच्या संदर्भात समजू शकते. विविध टप्प्यांतून मानवी समाज कसा उत्क्रांत होत गेला आणि त्याचा परिणाम म्हणून वर्गीय संबंध कसे बदलले याबद्दल त्यांनी सांगितले. सामाजिक वर्ग, कार्ल मार्क्सच्या मते, उत्पादन प्रणालीमध्ये समान कार्य करणाऱ्या लोकांचा कोणताही समूह आहे. हे एखाद्या व्यक्तीच्या व्यवसायावर किंवा उत्पन्नावर अवलंबून नाही, तर उत्पादन प्रक्रियेत तो किंवा ती कोणते कार्य करतो यावरून निर्धारित केले जाते. शक्तिशाली वर्ग नफा कमावण्यासाठी उत्पादन प्रक्रियेत कनिष्ठ वर्गाचे नेहमीच शोषण करतो. मानवी इतिहास या प्रक्रियेच्या उदाहरणांनी भरलेला आहे, ज्यामध्ये सामर्थ्यवान वर्ग कनिष्ठ वर्गाकडून वर्चस्व आणि शोषणाद्वारे नफा मिळवतो.

मार्क्सियन अर्थाने, बेंडिक्स आणि लिप सेटने वर्ग निर्धारित करणारे पाच चल ओळखले आहेत:

(a) आर्थिक पुरस्कारांच्या वितरणावरून वर्गांमधील मतभेद.

(b) समान वर्गातील व्यक्तींमध्ये संवाद साधणे सोपे आहे, ज्यामुळे कल्पना आणि कृती योजना लवकर पसरू शकतात.

(c) वर्गातील चेतना वाढणे, वर्गातील सदस्यांमधील एकतेची भावना आणि त्यांची ऐतिहासिक भूमिका समजून घेणे.

(d) ज्या आर्थिक संरचनेवर ते स्वतःला शोषित पीडित समजतात त्यावर नियंत्रण ठेवण्यास असमर्थतेबद्दल खालच्या वर्गाचा तीव्र असंतोष.

(e) आर्थिक रचना, ऐतिहासिक परिस्थिती आणि वर्ग चेतनेची परिपक्वता यांचा परिणाम म्हणून राजकीय संघटनेची निर्मिती.

समाजाच्या आर्थिक परिवर्तनाच्या सर्व टप्प्यांवर वर्गसंघर्षाची विशिष्ट रूपे आहेत ज्यांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. कार्ल मार्क्सच्या मते, सामाजिक बदलाचे मुख्य घटक हे सामाजिक वर्ग आहेत. त्यांच्या मते, आधुनिक भांडवलशाही समाजात नवीन वर्ग उदयास येतात, ज्यामध्ये बुर्जुआ (आहेत) आणि सर्वहारा (नाही) यांच्यातील संघर्षाचा एक नवीन प्रकार आहे. नवीन बाजारपेठेचा विस्तार, नवीन तंत्रज्ञानाचा परिचय, अतिरिक्त मूल्य मिळवणे आणि सर्वहारा वर्गाचे शोषण याद्वारे भांडवलदार वर्ग सतत आपला नफा वाढवत असतो. बाजारातील कमोडिफिकेशन उत्पादन आणि उपभोग प्रक्रियेला नवीन आकार देते. कोणत्याही किंमतीवर शक्य तितके पैसे कमविणे हे नवीन बाजाराचे ब्रीदवाक्य आहे. वर्गीय चेतनेचा उदय झाल्यामुळे, दोन्ही वर्गांमधील वर्ग संबंध एकमेकांच्या विरोधात प्रतिकूल कृतींमध्ये रूपांतरित होतील. व्यक्तिनिष्ठ वर्ग चेतनेच्या विकासादरम्यान, 'स्वतःच्या वर्गातील' 'स्वतःसाठी-वर्गात' रूपांतरित होईल. परिणामी, भांडवलदार आणि सर्वहारा यांच्यात खुल्या क्रांतीचा उदय होईल. समाजवाद आणि साम्यवादाच्या रूपात, सर्वहारा वर्ग बुर्जुआ वर्गावर विजय मिळवेल आणि समतावादी आणि समतावादी समाजाची स्थापना करेल.

विकासाच्या मार्क्सवादी दृष्टिकोनाचे गंभीर मूल्यांकन

मार्क्सवादी विकास सिद्धांतावर विविध अभ्यासकांनी टीका केली आहे. असा युक्तिवाद केला जातो की मार्क्सवादी विकास सिद्धांत सामाजिक जीवनाच्या आर्थिक पैलूंवर जास्त लक्ष केंद्रित करतो. विकासादरम्यान सामाजिक बदल समजावून सांगताना ते संस्कृती आणि वंशाचे महत्त्व कमी करते. भांडवलशाही समाजाच्या भविष्यातील विकासाविषयी, विशेषत: भांडवलदार आणि सर्वहारा यांच्यातील संबंध आणि संघर्ष याविषयी मार्क्सच्या अनेक भाकीत खरे ठरल्या नाहीत. साम्यवादाची त्यांची संकल्पना आणि वर्गविहीन समाजाचे स्वप्न अनेक प्रकरणांमध्ये राजकीय साधन म्हणून वापरले गेले असल्याने, वर्गविहीन समाजाचा मार्क्सचा सिद्धांत एक प्रकारचे युटोपियन स्वप्न बनले आहे.

विकासाबाबत मार्क्सचे एकतर्फी गृहितक, हे केवळ वर्गांच्या शोषणातूनच साध्य होऊ शकते, हे सर्वत्र खरे नाही. आजच्या समाजात, मार्क्सच्या विकासाच्या संकल्पनेकडे दुर्लक्ष केलेल्या भांडवलशाहीचे विविध प्रकार आहेत. या दोषांव्यतिरिक्त, मार्क्सवादी विकासाची संकल्पना नवीन तांत्रिक इनपुटच्या प्रगतीसाठी तसेच नियोक्ता-कर्मचारी संबंधांच्या बदलत्या स्वरूपासाठी अयशस्वी ठरली आहे.

१.४ प्रश्न

१. वाढ आणि विकास याचा अर्थ काय? वाढ आणि विकास यातील फरक ओळखा.

२. विकासाच्या मार्क्सवादी दृष्टीकोनाचे समालोचनात्मक विश्लेषण करा.

३. विकासाच्या उदारमतवादी दृष्टीकोनाचे गंभीरपणे विश्लेषण करा.

❖❖❖❖

२

मानव विकासाचे दृष्टिकोण

घटक रचना :

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ मानव विकासाची संकल्पना

२.२ मुलभूत गरजा दृष्टीकोण

२.३ जिवनमान गुणवत्ता दृष्टिकोण

२.४ क्षमता दृष्टिकोण

२.५ मानवाधिकार

२.६ सहस्त्र विकास लक्ष्ये

२.७ सारांश

२.८ प्रश्न

२.० उद्दिष्ट्ये

- मानवी विकासाच्या विविध दृष्टिकोनांचा अभ्यास करणे.
- सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे (MDGs) जाणून घेणे.
- मानवी हक्कांबद्दल जाणून घेणे.

२.१ मानव विकासाची संकल्पना

१९९० मध्ये प्रथमच मानवी विकास अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला त्यात मानवी विकास ही संकल्पना खूपच व्यापक असल्याने त्याचे मोजमाप करणे किंवा सर्वसमावेश निर्देशांक शोधून काढणे हे अत्यंत आहेत की, ज्यांचे मोजमाप करता येणे अवघड आहे. परंतु एक सोपा आणि सर्वसमावेश निर्देशक शोधून परिणामकारकपणे मानवी विकास मोजणे काही प्रमाणात शक्य आहे.

एखाद्या देशातील मानवी विकास मोजण्यासाठी वापरल्या जाणार्या मानवी विकास निर्देशकात सर्वसमावेशक यशाचा विचार केला जातो. कारण, कोणत्याही देशाच्या सर्वसमावेशक विकासावरच त्या देशातील मानवी विकास अवलंबून असतो.

पॉल स्ट्रीटनच्या मते, खालील कारणांमुळे मानवी विकास आवश्यक आहे:

१. आर्थिक वाढ हे मानवी विकास साध्य करण्याचे केवळ एक साधन आहे.

२. शिक्षण, आरोग्य आणि प्रशिक्षणातील गुंतवणुकीमुळे श्रमशक्तीचे दीर्घायुष्य आणि उत्पादकता वाढेल आणि त्यामुळे मानवी विकास सुधारेल.

३. स्त्री शिक्षण आणि विकास महिलांच्या विकासासाठी पर्याय विस्तृत करतात. बालमृत्यू दर कमी झाल्याने प्रजनन दर कमी होतो आणि कुटुंबाचा आकारही कमी होतो. यामुळे महिलांचे आरोग्य सुधारते आणि लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होण्यास मदत होते.

४. नैसर्गिक पर्यावरणावरील अतिक्रमण हा गरीब लोकसंख्येच्या वाढत्या आकाराचा परिणाम आहे. वाळवंटीकरण, जंगलतोड आणि मातीची धूप, नैसर्गिक सौंदर्याची झीज, अप्रिय अधिवास आणि परिसर या समस्या मानवी विकासासह कमी होतील.

५. गरिबी कमी केल्याने लोकांना सन्मानाच्या गरजा आणि आत्म-वास्तविकतेची गरज यासारख्या उच्च ऑर्डरच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल. अशा प्रकारे मानवी विकास एक चांगला नागरी समाज, एक विश्वासार्ह लोकशाही आणि सामाजिक स्थिरता आणि राजकीय स्थिरता यासाठी योगदान देऊ शकतो.

२.२ मुलभूत गरजा दृष्टीकोण

जागतिक स्तरावर विकसनशील देशांमध्ये परिपूर्ण दारिद्र्य मोजण्यासाठी मूलभूत गरजांचा दृष्टिकोन हा एक प्रमुख दृष्टीकोन आहे. हे दीर्घकालीन भौतिक कल्याणासाठी आवश्यक असलेली परिपूर्ण किमान संसाधने परिभाषित करण्यासाठी कार्य करते, सामान्यतः उपभोगाच्या वस्तूंच्या बाबतीत. दारिद्र्यरेषेची व्याख्या नंतर लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक उत्पन्नाची रक्कम म्हणून केली जाते. 1976 मध्ये आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या जागतिक रोजगार परिषदेद्वारे "मूलभूत गरजा" दृष्टीकोन सादर केला गेला. "कदाचित WEP चे सर्वोच्च बिंदू 1976 ची जागतिक रोजगार परिषद होती, ज्याने मूलभूत मानवी गरजा पूर्ण करणे हे राष्ट्रीय आणि उद्दिष्टाचे अधिष्ठान म्हणून प्रस्तावित केले. आंतरराष्ट्रीय विकास धोरण. विकासासाठी मूलभूत गरजांच्या दृष्टिकोनाला जगभरातील सरकारे आणि कामगार आणि नियोक्ता संस्थांनी मान्यता दिली. त्याचा प्रमुख बहुपक्षीय आणि द्विपक्षीय विकास एजन्सींच्या कार्यक्रम आणि धोरणांवर प्रभाव पडला आणि मानवी विकासाच्या दृष्टीकोनाचा अग्रदूत होता."

तात्काळ "मूलभूत गरजा" ची पारंपारिक यादी म्हणजे अन्न (पाण्यासह), निवारा आणि कपडे. बऱ्याच आधुनिक याद्या फक्त अन्न, पाणी, वस्त्र आणि निवारा या "मुलभूत गरजा" च्या वापराच्या किमान पातळीवर भर देतात, परंतु वाहतूक (लोकांच्या तीन तत्त्वांच्या उपजीविका विभागाच्या तिसऱ्या चर्चेत प्रस्तावित केल्याप्रमाणे) स्वच्छता, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा. वेगवेगळ्या एजन्सी वेगवेगळ्या याद्या वापरतात.

मूलभूत गरजांच्या दृष्टिकोनाचे वर्णन उपभोग-केंद्रित म्हणून केले गेले आहे, ज्यामुळे "गरिबी निर्मूलन करणे खूप सोपे आहे." अमर्त्य सेन यांनी उपभोगापेक्षा 'क्षमता'वर लक्ष केंद्रित केले.

विकास प्रवचनामध्ये, मूलभूत गरजा मॉडेल दारिद्र्य निर्मूलन करण्यायोग्य स्तर मानल्या जाणाऱ्या मापनावर लक्ष केंद्रित करते. मूलभूत गरजा लक्षात घेऊन विकास कार्यक्रम आर्थिकदृष्ट्या उत्पादक क्रियाकलापांमध्ये गुंतवणूक करत नाहीत ज्यामुळे समाजाला भविष्यात स्वतःचे वजन उचलण्यास मदत होईल, त्याऐवजी ते प्रत्येक कुटुंबाने त्याच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे सुनिश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे जरी आज आर्थिक विकासाचा त्याग करावा लागला तरी. हे कार्यक्रम निष्पक्षतेपेक्षा निर्वाहावर अधिक लक्ष केंद्रित करतात. असे असले तरी, "मापन" च्या दृष्टीने मूलभूत गरजा किंवा परिपूर्ण दृष्टीकोन महत्वाचा आहे. कोपनहेगनमधील सामाजिक विकासावरील 1995 च्या जागतिक शिखर परिषदेच्या प्रमुख घोषणांपैकी एक म्हणून जगातील सर्व राष्ट्रांनी निरपेक्ष आणि सापेक्ष गरिबीचे उपाय विकसित केले पाहिजेत आणि "प्रत्येक देशाने निर्दिष्ट केलेल्या लक्ष्य तारखेनुसार संपूर्ण गरिबीचे निर्मूलन करण्यासाठी राष्ट्रीय धोरणे तयार केली पाहिजेत. त्याच्या राष्ट्रीय संदर्भात."

२.४ जिवनमान गुणवत्ता दृष्टिकोण

"जीवनाचा दर्जा" हा शब्द अत्यंत क्लिष्ट आहे; तो अनेक घटकांनी प्रभावित होतो आणि साहित्यात वेगवेगळ्या प्रकारे अर्थ लावला जातो. हे लक्षात घेतले पाहिजे की या शब्दाचा इतिहास स्वतः जॉन केनेथ गॅलब्रेथ, डेनिसा रिसमन आणि रोनाल्ड फ्रीडमन यांच्यासह अर्थशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांच्या कार्यावर अवलंबून आहे, जे यूएसए मधील ग्राहक जीवनशैलीच्या टीकेशी संबंधित होते. त्यांनी उपभोगावर अमेरिकन समाजाच्या अभिमुखतेवर टीका केली आणि उत्पादित आणि वापरल्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या प्रमाणात भर दिल्याने जीवनाच्या गुणवत्तेवर नकारात्मक परिणाम होतो. शिवाय, अशा जीवनशैलीत त्यांनी वाया गेलेली संसाधने आणि मानवतेला धोका पाहिला.

जीवनमानाचा दर्जा जीवनमानाच्या संकल्पनेशी गोंधळून जाऊ नये, जी प्रामुख्याने उत्पन्नावर आधारित आहे. जीवनाच्या गुणवत्तेच्या मानक निर्देशकांमध्ये केवळ संपत्ती आणि रोजगारच नाही तर अंगभूत वातावरण, शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य, शिक्षण, मनोरंजन आणि विश्रांतीचा वेळ आणि सामाजिक संबंध (ग्रेगरी, डेरेक, एट अल., एड्स, 2009) यांचा समावेश होतो.

इकोलॉजिकल इकॉनॉमिस्ट रॉबर्ट कोस्टान्झा यांच्या मते, जीवनाचा दर्जा (क्यूओएल) हे दीर्घकाळापासून स्पष्ट किंवा निहित धोरणात्मक उद्दिष्ट आहे, तर पुरेशी व्याख्या आणि मोजमाप अस्पष्ट आहे. विविध "उद्दिष्ट" आणि "व्यक्तिनिष्ठ" निर्देशक विविध विषय आणि स्केल, आणि व्यक्तिपरक कल्याण (SWB) सर्वेक्षण आणि आनंदाच्या मानसशास्त्रावरील अलीकडील कार्याने नवीन स्वारस्य वाढवले आहे.

१. परिमाणवाचक मापन :

दरडोई जीडीपी किंवा राहणीमानाचा दर्जा याच्या विपरीत, जे दोन्ही आर्थिक दृष्टीने मोजले जाऊ शकतात, राष्ट्रे किंवा लोकांच्या इतर गटांनी अनुभवलेल्या जीवनाच्या गुणवत्तेचे वस्तुनिष्ठ किंवा दीर्घकालीन मोजमाप करणे कठीण आहे. अलिकडच्या काळात संशोधकांनी वैयक्तिक कल्याणाचे दोन पैलू वेगळे करणे सुरू केले आहे: भावनिक कल्याण, ज्यामध्ये प्रतिसादकर्त्यांना त्यांच्या दैनंदिन भावनिक अनुभवांच्या गुणवत्तेबद्दल विचारले जाते- त्यांच्या अनुभवांची वारंवारता आणि तीव्रता, उदाहरणार्थ, आनंद, तणाव, दुःख, राग आणि आपुलकी— आणि जीवन मूल्यमापन, ज्यामध्ये प्रतिसादकर्त्यांना त्यांच्या जीवनाबद्दल सर्वसाधारणपणे विचार करण्यास सांगितले जाते आणि त्याचे प्रमाणानुसार मूल्यांकन करण्यास सांगितले जाते. अशा आणि इतर यंत्रणा आणि मोजमाप काही काळ वापरात आहेत. जीवनाची गुणवत्ता आणि उत्पादकता यांच्यातील संबंध तपासण्याचा प्रयत्न संशोधनाने केला आहे.

२. मानव विकास निर्देशांक :

विकासाचे कदाचित सर्वात सामान्यतः वापरले जाणारे आंतरराष्ट्रीय माप मानवी विकास निर्देशांक (HDI) आहे, जे आयुर्मान, शिक्षण आणि राहणीमानाचे मोजमाप एकत्रित करते, दिलेल्या समाजातील व्यक्तींसाठी उपलब्ध पर्यायांचे प्रमाण ठरवण्याच्या प्रयत्नात. युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रामद्वारे त्यांच्या मानव विकास अहवालात एचडीआयचा वापर केला जातो.

३. जागतिक आनंद अहवाल :

तसेच संयुक्त राष्ट्रांनी विकसित केलेला आणि एचडीआय सोबत नुकताच प्रकाशित केलेला, हा अहवाल देशांना आनंदाने क्रमवारी लावण्यासाठी वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ दोन्ही उपायांचा मेळ घालतो, जो उच्च दर्जाच्या जीवनाचा अंतिम परिणाम मानला जातो. हे Gallup मधील सर्वेक्षणे, दरडोई वास्तविक GDP, निरोगी आयुर्मान, एखाद्यावर विश्वास ठेवण्यासारखे असणे आणि जीवन निवडी करण्याचे स्वातंत्र्य, भ्रष्टाचारापासून स्वातंत्र्य आणि अंतिम स्कोअर मिळविण्यासाठी औदार्य यांचा वापर करते.

४. भौतिक गुणवत्ता निर्देशांक (PQLI) :

जीवनाची शारीरिक गुणवत्ता निर्देशांक (PQLI) हे 1970 च्या दशकात समाजशास्त्रज्ञ मॉरिस डेव्हिड मॉरिस यांनी मूलभूत साक्षरता, बालमृत्यू आणि आयुर्मानावर आधारित विकसित केलेले एक मोजमाप आहे. इतर उपायांइतके क्लिष्ट नसले तरी, आणि आता मानवी विकास निर्देशांकाने मूलत: बदलले असले तरी, PQLI हे तीन क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून "कमी घातक निराशावादी चित्र" दर्शविण्याच्या मॉरिसच्या प्रयत्नासाठी उल्लेखनीय आहे जेथे त्या वेळी जागतिक जीवनाची गुणवत्ता सामान्यत: सुधारत होती. , आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादन आणि इतर संभाव्य निर्देशकांकडे दुर्लक्ष करणे जे सुधारत नव्हते.

५. हॅपी प्लॅनेट इंडेक्स :

हॅप्पी प्लॅनेट इंडेक्स, 2006 मध्ये सादर करण्यात आला, जीवनाच्या गुणवत्तेच्या उपायांमध्ये अद्वितीय आहे, त्यात कल्याणच्या मानक निर्धारकांव्यतिरिक्त, ते प्रत्येक देशाच्या पर्यावरणीय पदचिन्हाचा एक सूचक म्हणून वापर करते. परिणामी, युरोपीय आणि उत्तर अमेरिकन राष्ट्रांचे या मापावर वर्चस्व नाही. 2012 च्या यादीत त्याऐवजी कोस्टा रिका, व्हिएतनाम आणि कोलंबिया अव्वल स्थानावर आहे.

प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटीच्या दोन प्राध्यापकांनी केलेल्या 2010 च्या अभ्यासात एका विस्तारित कालावधीत यादृच्छिकपणे निवडलेल्या 1,000 यूएस रहिवाशांचा शोध घेण्यात आला. त्यातून निष्कर्ष काढला जातो की त्यांचे जीवन मूल्यमापन - म्हणजे, एक ते दहा या नमूद केलेल्या स्केलच्या तुलनेत त्यांच्या जीवनाचे मानले गेलेले मूल्यमापन - उत्पन्नासह स्थिरपणे वाढते. दुसरीकडे, त्यांच्या भावनात्मक दैनंदिन अनुभवांची नोंद केलेली गुणवत्ता (त्यांच्या आनंद, स्नेह, तणाव, दुःख, किंवा रागाचे अनुभव) विशिष्ट उत्पन्नाच्या पातळीनंतर (अंदाजे $75,000 प्रति वर्ष); $75,000 पेक्षा जास्त उत्पन्नामुळे अधिक आनंदाचा अनुभव मिळत नाही किंवा दुःख किंवा तणावातून आणखी आराम मिळत नाही. या उत्पन्नाच्या पातळीच्या खाली, प्रतिसादकर्त्यांनी आनंदात घट आणि दुःख आणि ताणतणाव वाढल्याचा अहवाल दिला आहे, जीवनातील दुर्दैवी वेदना, ज्यात रोग, घटस्फोट आणि एकटे राहणे हे दारिद्र्यामुळे वाढले आहे.

६. सकल राष्ट्रीय आनंद :

भूतान आणि युनायटेड किंगडमच्या सरकारांद्वारे सकल राष्ट्रीय आनंद आणि आनंदाचे इतर व्यक्तिनिष्ठ उपाय वापरले जात आहेत. कोलंबिया विद्यापीठाने जारी केलेला जागतिक आनंद अहवाल हा जागतिक स्तरावरील आनंदाचे मेटा-विश्लेषण आहे आणि GNH वापरणारे देश आणि तळागाळातील कार्यकर्त्यांचे विहंगावलोकन प्रदान करतो. OECD ने 2013 मध्ये व्यक्तिनिष्ठ कल्याण मेट्रिक्सच्या वापरासाठी एक मार्गदर्शक जारी केला. यू.एस. मध्ये, शहरे आणि समुदाय तळागाळात GNH मेट्रिक वापरत आहेत.

७. सामाजिक प्रगती निर्देशांक :

सामाजिक प्रगती निर्देशांक देश त्यांच्या नागरिकांच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय गरजा किती प्रमाणात पुरवतात याचे मोजमाप करतो. मूलभूत मानवी गरजा, कल्याणाचा पाया आणि संधी या क्षेत्रातील बावन्न निर्देशक राष्ट्रांची सापेक्ष कामगिरी दर्शवतात. जेव्हा पुरेसा डेटा उपलब्ध असतो किंवा जवळच्या संभाव्य प्रॉक्सी असतात तेव्हा निर्देशांक परिणाम उपाय वापरतो.

२.५ क्षमता दृष्टिकोण

मागील काही दशकात गरीबी, असमानता, मानवी विकास यांच्या बाबतीतील प्रमाणित आर्थिक विश्लेषणाला पर्याय म्हणून डॉ. सेन यांच्या क्षमता विकास दृष्टीकोन पुढे आला आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत म्हणून १९४० मध्ये

मांडण्यात आला. अमर्त्य सेन यांना या क्षमता विकास दृष्टीकोनात अशा संकल्पना मांडल्या की, ज्या ज्या अगोदरच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्रात वगळल्या होत्या किंवा त्यांच्यावर पुरेशा प्रमाणात भर दिला नव्हता. डॉ. सेन यांच्यानुसार, 'कार्य करण्याची क्षमता' हीच एखादी व्यक्ती गरीब की श्रीमंत हा त्याचा दर्जा ठरविते. या क्षमता दृष्टीकोनाचा मुख्य भर यावर आहे की, एखादी व्यक्ती काय करु शकते ? म्हणजेच तिच्यात काय क्षमता आहे.

१९८० पासून आपल्या अनेक पुस्तकातून; लेखांतून, डॉ. सेन यांनी असा एक आकृतीबंध मांडला की, ज्याचा संबंध मानवी क्षमता व स्वातंत्र्य यांच्याशी आहे. सेन यांच्या या क्षमता विकास दृष्टीकोनाने युनोला मानवी विकास निर्देशांक निर्मितीसाठी प्रेरणा दिली.

सेन यांच्या मते, आर्थिक वाढ म्हणजे गरजांची पूर्तता नव्हे मानव जे जीवन जगतो आणि जी स्वातंत्र्ये उपभोगतो त्यांचा दर्जा वाढविण्याशी विकासाचा संबंध असला पाहिजे.

सेनचा अगोदर विकासाच्या अर्थशास्त्रात राष्ट्रीय उत्पादन, एकूण उत्पन्न, विशिष्ट वस्तूंचा एकूण पुरवठा दरडोई उत्पन्न वाढ इ. भर दिला होता. सेन यांच्या मते, आर्थिक विकासाच्या या निकषांऐवजी या आर्थिक परिमाणांवर व्यक्तीची किती मालकी आहे आणि त्यांची क्षमता किती विकसित होते हे पाहिले पाहिजे. मालकी हक्क आणि क्षमता विकासाचा विस्तार यांच्याशी आर्थिक विकासाचा संबंध असला पाहिजे.

क्षमता निर्धारक घटक -

सेन यांनी क्षमता मोजमापासाठी पुढील ५ घटक सांगितले आहेत.

१) व्यक्तीला असणारे स्वातंत्र्य

२) व्यक्तीकडून मूल्यात्मक कार्यासाठी संसाधनाचा केला जाणारा वापर

३) व्यक्तीला आनंद मिळवून देणाऱ्या कृती.

४) व्यक्तीला उपलब्ध असणारे भौतिक व अभौतिक घटक.

५) व्यक्तीला उपलब्ध असणाऱ्या संधी

डॉ. सेन यांनी क्षमता विकास दृष्टीकोन खालील संकल्पनाद्वारे स्पष्ट केला आहे.

१) क्रियाशीलता (Functioning):

डॉ. सेन यांच्या मते, मानवी कल्याण व गरीबी हे वस्तूंच्या उपलब्धतेवर अवलंबून नसते तर ती वस्तू त्या व्यक्तीच्या किती उपयोगाची आहे यावर अवलंबून असते. उदा. एखाद्या निरोगी व्यक्तीला औषधाचे मूल्य अतिशय कमी असते. परंतू तिच व्यक्ती ज्यावेळी आजारी पडते त्यावेळी त्या औषधाचे मूल्य त्या व्यक्तीच्या दृष्टीकोनातून वाढते. सेन यांनी कल्याण संकल्पनेचे क्रियाशीलता या संकल्पनेबरोबर विश्लेषण केले आहे.

क्रियाशीलता किंवा कार्यात्मकता म्हणजे, “दिलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तू एखाद्या व्यक्तीच्या ताब्यात आल्यावर ती व्यक्ती त्यांचा कशाप्रकारे उपभोग घेते ते होय."

सेन यांच्या मते, क्रियाशीलता किंवा कार्यात्मकता एखादी व्यक्ती ज्या वस्तू / गोष्टी करण्यास महत्त्व देते किंवा राखून ठेवते ते प्रतिबिंबित करते. मौल्यवान क्रियाशीलता प्राथमिक स्वरुपाच्या वस्तूपेक्षा वेगळी असते.

२) विविध क्षमता (Capabilities) :

व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या विविध अधिकारांमुळे व्यक्तीमध्ये वेगवेगळ्या क्षमता निर्माण होतात. एखादी व्यक्ती काय करु शकते व काय नाही ? किंवा काय करेल वा काय नाही करु शकणार हे त्या व्यक्तीमध्ये असणाऱ्या क्षमतेवरुन ठरते. सेन यांच्या मते, पारंपारिक दृष्टीकोनानुसार एखाद्या व्यक्तीची गरीबी त्या व्यक्तीच्या उत्पन्नानुसार मोजता येणार नाही. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे एखाद्या व्यक्तीकडे काय आहे त्यापेक्षा ती व्यक्ती काय आहे, ती काय बनू शकेल किंवा काय करते किंवा करु शकते हे आहे. व्यक्तीचे कल्याण व्यक्तीला उपलब्ध असलेल्या वस्तूंच्या वैशिष्ट्यांवरुन ठरत नाही तर व्यक्ती त्या वस्तूंचा उपभोग कसा आणि कशासाठी करते यावर अवलंबून असते.

सेन यांच्या मते, एखाद्या व्यक्तीची गरीबी ही उत्पन्नावर अवलंबून नसते तर त्या व्यक्तीमध्ये किमान क्षमताही निर्माण न झाल्यामुळे गरीबी निर्माण होते. एखादी व्यक्ती कशाप्रकारे कार्य करते यावरच फक्त भर देऊ नये तर त्या व्यक्तीमध्ये ती कार्य करु शकते का म्हणजेच कार्य करण्याची क्षमता आहे का ? हे पण तपासले पाहिजे. सर्व व्यक्तीमध्ये समान प्रकारच्या क्षमता निर्माण होत नाहीत. आर्थिक स्त्रोतांची कमतरता, अज्ञान, सरकारचा दबाव इ. मुळे व्यक्तीमध्ये पुरेशा प्रमाणात क्षमता निर्माण होऊ शकत नाहित.

३) अधिकार प्रदानता / हक्क प्रदानता (Entitlement) :

अधिकार म्हणजे अशी स्थिती की ज्याच्या माध्यमातून व्यक्ती वेगवेगळ्या घटकांवर नियंत्रण प्रस्थापित करते. व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या अधिकारांमुळे व्यक्तीमध्ये वेगवेगळ्या क्षमता निर्माण होतात. व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या अधिकारांमुळे तिचा स्वाभिमान उंचावतो. व्यक्तीला प्राप्त होणारे अधिकार हे सरकारकडून दिले जाणारे हक्क, व्यक्तीला उपलब्ध असणारी शाळा, महाविद्यालयाची सुविधा, आरोग्य केंद्राची उपलब्धता, समाजातील वेगवेगळे दबावगट इत्यादीवर अवलंबून असते.

४) प्रत्यक्ष उत्पन्न व वास्तविक उत्पन्न यातील फरक (Differences between Real Income and Actual Income) :

डॉ. सेन यांच्या मते, वास्तव उत्पन्न व प्रत्यक्ष उत्पन्न यामध्ये फरक उत्पन्न होण्याचे पाच विविध स्त्रोत आहेत, ते खालीलप्रमाणे आहेत.

i) वैयक्तीक भिन्नता उदा. ज्या व्यक्तीच्या अपंगत्व, वय, लिंग, वा आजारपण इ. शी संबंधित असतात.

ii) पर्यावरणात्मक विभिन्नता उदा. उष्णता आणि हिवाळ्यातील कपड्यांची गरज, विषुववृत्तीय प्रदेशातील संसर्गजन्य रोग किंवा प्रदूषणाचे परिणाम.

iii) सामाजिक पर्यावरणातील बदल उदा. गुन्हेगारी आणि हिंसा यांचे समाजातील प्रमाण आणि सामाजिक भांडवल.

iv) परस्पर संबंधातील विभिन्नता, याचा अर्थ विभिन्न समुदायात परंपरा, चालीरीती यांवर आधारित स्थापित वर्तनपद्धती असतात. त्यात विविध वस्तूंचा उपभोग समाविष्ट असतो.

उदा. श्रीमंत वर्गातील व्यक्तीचे वस्त्र परिधान संबंधी उच्च दर्जाचे महागडे कपडे वापरण्याची पद्धत, समाजात वावरताना असते. त्यांचे इतर उपभोग देखील अवास्तव स्वरुपाचे असतात. तर गरीब वर्गात हाच उपभोगखर्च वेगळा आणि कमी स्वरुपाचा असतो.

v) कुटूंबातील वितरण म्हणजे कौटुंबिक उत्पन्न स्त्रोतांचे कुटूंबातील सदस्यांमधील असमान वाटप. उदा. कुटूंबातील मुलांवर मुलींपेक्षा शिक्षण वा वैद्यकीय बाबींवर जास्त खर्च केला जातो.

अशाप्रकारे, सेन यांच्या मते, वास्तविक उत्पन्नपातळी किंवा विशिष्ट वस्तूंच्या उपभोगाची पातळी हे कल्याणाच्या मोजमापाचे योग्य मापदंड होऊ शकत नाही. उदा. एखाद्या व्यक्तीकडे अनेक वस्तू असतील, परंतु त्या वस्तू त्यांच्या इच्छेनुसार नसतील तर त्या वस्तूंचे मूल्य अतिशय कमी असते. अशा रीतीने व्यक्तीची क्रियाशीलता किंवा कार्यात्मकता ही त्यांची उल्लेखनीय कामगिरी असते. व्यक्तिजवळ असलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तूंचा उपभोग घेतल्यामुळे व्यक्ती कामगिरी करण्यात यशस्वी होते. दुसऱ्या शब्दात व्यक्तीचे कल्याण त्याच्या क्रियाशीलतेवर वा कार्यात्मकतेवर अवलंबून असते. म्हणजेच व्यक्ती त्याच्या ताब्यातील वस्तूंच्या उपयोग करुन आपले कल्याण साधते. अशा रीतीने वैशिष्टपूर्ण वस्तूचे क्रियाशीलतेमध्ये रुपांतर करण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण, यांच्याबरोबरच उत्पन्नाची आवश्यकता असते.

५) स्वातंत्र्य (Freedom) :

सेन यांनी विविध प्रकारच्या क्षमतांनाच स्वातंत्र्ये असे संबोधले आहे ज्या व्यक्तीजवळ क्रियाशीलतेची निवड करताना असतात. संबंधित क्षमता विविध प्रकारच्या असतात. उदा. उपासमारी, भूक यांपासून मुक्तता, कुपोषणातून मुक्तता, सामाजिक जीवनातील सहभाग, योग्य प्रकारचा निवारा असणे, मित्र व नातेवाईकांना भेटण्यासाठी मुक्त असणे इ. क्षमता विकास दृष्टीकोनात व्यक्ती ज्या गोष्टींना मानतात, महत्त्व देतात त्या पूर्ण करण्याची खरी संधी मिळणे याच्याशी स्वातंत्र्य संबंधित असते.

विकासाची परिपूर्ती करण्याचे मुख्य साधन तसेच विकासाचे उद्दिष्ट्य म्हणजेच स्वातंत्र्य असे सेन मानतात. स्वातंत्र्यामध्ये समाज आणि समाजाचे सदस्य यांच्यासाठी विस्तारलेल्या निवडी यांचाही समावेश असतो.

सेन यांच्या क्षमता विकास दृष्टीकोनावर करण्यात आलेल्या टीका -

१) क्षमताचे मूल्यमापन करणे कठीण आहे.

सेन मानत असलेल्या क्रियाशीलता वा क्रियात्मकता आणि कल्याण या संकल्पनेबाबत अनेक व्यक्तींमध्ये असलेली असहमती यात पुष्कळ अंतर असल्यामुळे सेन यांचा दृष्टीकोन प्रत्यक्षात आणणे अशक्य आहे. सेन यांचा क्षमता विकास दृष्टीकोन पुढील बाबतीत पुरेशी दिशा देऊ शकत नाही.

i) मौल्यवान क्षमता कशा प्रकारे ओळखायच्या ?

ii) धोरणात्मक आर्थिक निर्णय कशाप्रकारे घ्यायचे की जे क्षमता विकासाला प्राधान्य आणि प्रमाण देतील ?

iii) जेव्हा मूल्यात्मक निर्णय एकमेकांशी विवादास्पद बनतील तेव्हा काय करायचे ?

iv) क्षमतांचे संच कशाप्रकारे मूल्यमापन करायचे की एखादी व्यक्ती आर्थिक सुधारणांद्वारे झालेल्या बदलांचे मूल्यमापन करता येईल ?

टीकाकारांचे असे म्हणणे आहे की, मानवी क्रियाशीलतेसाठी वस्तूनिष्ठ प्रमाणके निर्धारित करण्याची गरज आहे आणि अशी प्रक्रिया ठरविली पाहिजे की, ज्याद्वारे क्रियाशीलतेचे चांगल्या मानवी जीवनासाठीच्या योगदानाचे वस्तूनिष्ठ समिक्षण तपासता येईल.

२) कोणतीही क्षमता अमूल्य आहे असे वर्गीकरण करणे शक्य नाही -

डेव्हिड क्रोकर यांच्या मते, सेन यांचा क्षमता विकास दृष्टीकोन अमूल्य असे वर्गीकरण करु शकत नाही. त्यांच्या मते, सेन यांचे गृहीतक की क्षमता या व्यक्तीच्या अदृश्य शक्तीपेक्षा संधी असतात. त्यामुळे मौल्यवान क्षमता व वाईट क्षमता यात भेद करणे कठीण आहे. तसेच अशीही टीका केली जाते की, सेन यांचा दृष्टीकोन स्वातंत्र्याच्या साधनांना पुरेसे महत्त्व देण्यात अपयशी ठरतो.

३) मूल्यांकनासाठी पद्धत दिलेली नाही -

सामाजिक निवड, मौलिक निर्णय, प्रतिसादपणा यासाठी वैयक्तीक आणि सामाजिक उद्दिष्टांची बाह्य छाननी करण्याची गरज सेन यांनी नियमितपणे संबोधित केली आहे. परंतू कोणत्या प्रक्रियेद्वारे मूल्यात्मक बाबी सोडवता येतील हे स्पष्ट केले नाही

वरील सर्व टीका सेन यांच्या क्षमता विकास दृष्टीकोनावर केल्या जात असल्या तरी, सेन यांचा क्षमता विकास दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकप्रिय झाला आहे. असे म्हटले जाते की, मानवी विकास व गरीबी निर्मुलन ही दोन्ही उद्दिष्ट्ये व्यक्तीच्या क्षमतांचा विस्तार करण्यासाठी असली पाहिजेत. मौल्यवान कृत्ये करण्यासाठी व्यक्तींना अधिग्रहित वा विकसित करता येतील. यापुढेही त्यांना आवश्यक असणाऱ्या बाबीची निवड करु शकतील.

२.६ मानवाधिकार / मानवी हक्क

विकास हा मानवी हक्क आहे जो प्रत्येकाचा वैयक्तिक आणि सामूहिकरित्या आहे. प्रत्येकाला "आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासामध्ये सहभागी होण्याचा, त्यात योगदान देण्याचा आणि आनंद घेण्याचा अधिकार आहे, ज्यामध्ये सर्व मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य पूर्णपणे प्राप्त केले जाऊ शकतात," असे 1986 मध्ये घोषित केलेल्या विकासाच्या अधिकारावरील संयुक्त राष्ट्राच्या घोषणापत्रात म्हटले आहे.

विकासाच्या अधिकाराचे प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

लोककेंद्रित विकास. घोषणापत्रामध्ये "मानवी व्यक्ती" ही मध्यवर्ती विषय, सहभागी आणि विकासाचा लाभार्थी म्हणून ओळखली जाते (कलम 2).

मानवी हक्कांवर आधारित दृष्टीकोन. या घोषणापत्रानुसार "ज्यामध्ये सर्व मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्ये पूर्णतः प्राप्त करता येतील" अशा पद्धतीने विकास केला जावा (कलम 1).

सहभाग. विकासातील व्यक्ती आणि लोकसंख्येच्या "सक्रिय, मुक्त आणि अर्थपूर्ण सहभागावर" घोषणापत्र (कलम 2) आग्रही आहे.

इक्विटी. घोषणापत्रामध्ये विकासाच्या "फायद्यांचे न्याय्य वितरण" चे महत्त्व अधोरेखित केले आहे (कलम 2).

भेदभाव न करणे. घोषणापत्रामध्ये "वंश, लिंग, भाषा किंवा धर्म असा भेद" करण्याची परवानगी नाही (कलम 6).

आत्मनिर्णय. घोषणापत्रामध्ये लोकांच्या नैसर्गिक संपत्ती आणि संसाधनांवर पूर्ण सार्वभौमत्वासह, स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराची पूर्ण जाणीव आवश्यक आहे (कलम 1).

२.७ सहस्त्र विकास लक्ष्ये

प्रास्ताविक :

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे (UNO) सरचिटणीस कोफी अन्नान यांनी २००२ मध्ये जेफ्री सॅक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली होती. या समितीत जगातील वेगवेगळ्या तज्ज्ञांचा समावेश करण्यात आला होता. या समितीत सन २००५ मध्ये जागतिक पातळीवर या सहस्त्रकातील विकासाची ध्येयासंबंधी भिन्न व्यक्ती व सहसंस्थाच्या प्रतिक्रिया मागविल्या होत्या. सन २००६ मधील अंतिम अहवालाला यूनाने मान्यता दिली. या बैठकीला १९३ सभासद देशांनी ३००० पेक्षा जास्त बिगर सरकारी संघटना आणि २३ आंतरराष्ट्रीय संघटना उपस्थित होत्या त्यांनी आपली सहमती दर्शविली. जगातील अतिगरीब देशांच्या विकासाला चालना देऊन त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे हा उद्देश होता. एकूण आठ ध्येये होती. ती २०१५

पर्यंत पूर्ण करावीत अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये पुढीलप्रमाणे दर्शविली आहेत.

१) आत्यंतिक दारिद्र्य आणि भूक यांचे निर्मूलन करणे (Eradicate Extreme Poverty and Hunger) :

यूनोने आपल्या स्थापनेपासून अति दारिद्र्य देशातील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आर्थिक आणि इतर मदत देते तसेच यूनो IMF, ADB, IBRD यांचे अर्थसाहाय्य घेऊन ही दारिद्र्य यूनोला कमी करता आले नाही त्यांची खंत होती. म्हणून सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये ठरविताना दारिद्र्य निर्मूलनाला सर्वाधिक प्राधान्य देण्यात आले. अति-दारिद्र्याचा निकष ज्या व्यक्तीचे दररोजचे उत्पन्न एक डॉलरपेक्षा कमी आहे त्यांना आत्यंतिक दारिद्र्यातील व्यक्ती संबोधले. त्यांचा राष्ट्रीय उपभोगातील हिस्सा अगदी कमी असतो.

जागतिक दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी जागतिक बँक वेगवेगळ्या देशांतील सरकारला सुरुवातीपासून आर्थिक व तांत्रिक मदत करत आहे. एकूण २२ सामाजिक व आर्थिक निर्देशकांच्या साहाय्याने यशाचे मापन केले जाते. सन २०११-१२ मधील आशियाई-पॅसिफिक विभागीय सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये अहवालानुसार भारतात गेल्या दहा वर्षातील दारिद्र्य निर्मूलनाचा वेग अतिशय कमी होता. सन १९९४ मध्ये भारतातील ४९.४% लोक प्रत्येक दिवशी १.२५ डॉलरपेक्षा कमी उत्पन्न गटातील होते. सन २००५ मध्ये हे प्रमाण ४१.६% एवढे कमी झाले. दक्षिण आशियाई देशांच्या तुलनेत भारतातील दारिद्र्य घटण्याचे प्रमाण कमी आहे. २००५ मध्ये बांगला देशात ४९.६%, पाकिस्तान २२.६%, श्रीलंका ७% तर तुर्कस्तान २.७% एवढे होते.

कृषिक्षेत्रात मोठी गुंतवणूक करुन रोजगार निर्मिती करुन दारिद्र्य आणि भुकेचा प्रश्न सोडवला जाऊ शकतो. पौष्टिक आहाराचा पुरवठा दोन वर्षाच्या आतील मुलांना करुन दारिद्र्य निर्मूलन करता येते. वेतनामध्ये वाढ करुन गरिबांची आर्थिक स्थिती सुधारता येते. शाळा, रस्ते, दवाखाने, आरोग्याच्या सोई देऊन, जागतिक बँकेच्या सहकार्याने व आंतरराष्ट्रीय विकास संघटनेच्या कर्जमाफी धोरणाने गरिबांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करता येईल. आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून तांत्रिक मदत दिली जाते. लहान मुलांना मध्यान्ह भोजनाची सोय जागतिक बँकेमार्फत केली जाते. अन्न सुरक्षितता योजनेअंतर्गत शुद्ध पाण्याच्या पुरवठ्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कोट्यवधी रुपये खर्च केले जातात. ८४% देशात दारिद्र्याचे प्रमाण निम्म्यावर आणण्यात यश आले. दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले की दरडोई उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे लोकांना अन्नधान्य मिळते भुकेचा प्रश्न नाहीसा होतो.

२) सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करणे (Achieve Universal Primary Education) :

शिक्षणामुळे समतोल सामाजिक आणि आर्थिक विकास होतो. शिक्षणामुळे वैयक्तिक आणि सामाजिक अधिकार प्राप्तीच्या संधी मिळतात. शिक्षणामुळे लोकांना कौशल्य आणि

ज्ञानात वाढत. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. देशाच्या विकासात ही शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची भूमिका असते. ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींना जवळच्या शाळेत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणारा कायदा २०१० पासून लागू करण्यात आला. मोफत शिक्षण हा सर्वांचा अधिकार आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण कार्यक्रमानुसार विद्यार्थ्यांचा राहत्या घरापासून १.५ किमीच्या अंतरात शिक्षणाच्या सुविधा असणे गरजेचे आहे. हे धोरण राबविण्यासाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान देते. १५ ते २४ वर्षे वयातील सर्व मुला-मुलींना शिक्षणासाठी सुविधा पुरविणे हे सरकारच मुख्य कर्तव्य ठरते. सन २०१५ पर्यंत सर्व जगातील मुला-मुलींनी प्राथमिक शिक्षण दिले पाहिजे. भारतात सन २००० मध्ये ८५% मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले ते सन २००८ मध्ये ९६.९% झाले. बांगलादेश ८९.४%, भूतान ८८.४%, इराण ९९.६%, नेपाळ ७३.६% आणि पाकिस्तान ६६.४% आहे.

सहारा विभागात सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण या लक्ष्यात प्रगती झाल्याचे आढळते. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे शिक्षक-पालक संघटनांनी आणि समाजाने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक फी मध्ये भागीदारी केली. तसेच त्याबरोबर क्रमिक पुस्तके, गणवेश आणि अन्य खर्चामध्ये समाजाने दायित्व स्वीकारले. इथिओपिया, घाना, केनिया, मालवी, मोझांबिक, युगांडा, टांझानिया या लोकसत्ताक देशांनी शाळेची फी रद्द केली. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची पट संख्या वाढली. उदा. सन २००४-५ मध्ये घानामधील पब्लिक स्कूल मधील पटसंख्या ४.२ दशलक्षावरुन ५.४ दशलक्ष पर्यंत वाढली. केनियातील पटसंख्या २००३ मध्ये १.२ दशलक्षावरुन २००४ मध्ये ७.२ दशलक्ष एवढी झाली.

भारतात सर्व शिक्षा अभियान राबविले जाते. समाजात्मक दर्जा शिक्षणाचा केंद्रबिंदू मानून सर्व सामाजिक आणि तीव्र भेदावर आधारित विषमता कमी करणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. मूलभूत शिक्षणासाठी लागणाऱ्या सर्व योजना सर्व शिक्षा अभियानातून राबविण्यात येतात. या अभियानामुळे विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी झाले. संगणक प्रयोगशाळा, मोफत पुस्तके, कौशल्य प्रशिक्षण, वर्गखोल्या इ. सुविधा पुरविल्या जातात. विकलांग मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून विकलांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम राबविला जातो. या कार्यक्रमातून मुलांची वैद्यकीय तपासणी करणे, त्यांना ब्रेल पुस्तक, चष्मा, श्रवणयंत्र यासारखी उपकरणे व इतर सुविधा दिल्या जातात. मुलीच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, अहिल्याबाई होळकर योजना, उपस्थिती भत्ता योजना, मोफत प्रवास, मध्यान्ह भोजन योजना, मोफत गणवेश व लेखन साहित्य पुरविणे यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जातो.

३) लिंग समानता आणि स्त्रियांचे सबलीकरण करण्यात वाढ करणे (Promote gender equality and empower woman) :

सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये निश्चित करताना स्त्री-पुरुष समानतेला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. महिला सक्षमीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ज्यावेळी एखादी स्त्री स्वतःसाठी किंवा कुटुंबासाठी नियोजन करेल आणि त्या नियोजनाला अनसरुन योग्य

निर्णय घेऊन अपेक्षित उद्दिष्ट्ये साध्य करेल त्यावेळी तिला सक्षम म्हणता येईल. महिलांचे संघटन महिला सक्षमीकरणामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. महिलांना संघटित करण्यासाठी स्वयंसाहाय्यता गट हे चांगले माध्यम आहे. स्वयंसाहाय्यता गटामुळे महिला आर्थिक दृष्ट्या सबल होऊन कुटुंब आणि समाजाचा विकास करतात. आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधीच्या मदतीने देशात ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा कार्यक्रम राबविला आहे. त्यामधून गरीब महिलांमध्ये त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील पर्याय आणि संधीचा वापर करण्याची क्षमता निर्माण होते.

प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, तांत्रिक शिक्षण आणि उच्च शिक्षणामध्ये मुले व मुलि मध्ये समानता प्रस्थापित करणे. स्त्रियांची बिगर कृषी क्षेत्रातील वेतनात वाढ करणे. संसद, विधानसभा व इतर क्षेत्रातील प्रमाण वाढविण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी केल्या आहेत. स्त्रियांचे रोजगारातील प्रमाण वाढत आहे. सार्वजनिक संस्थामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण वाढत आहे. भारतात सन २००१ मध्ये स्त्रियांच्या सबलीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण राबविले आहे.

४) बालमृत्यूच्या प्रमाणात घट घडवून आणणे (Reduce Child Mortality Rate) :

प्रतिवर्षी दरहजारी मृत्युमुखी पडणाऱ्या बालकांची संख्या म्हणजे बाल मृत्युप्रमाण होय. साधारणपणे मुल जन्माला आल्यापासून ते एक वर्षाचे होई पर्यंत त्याच्या मृत्युचे प्रमाण जास्त असते. यालाच आपण अर्भक मृत्यु असे म्हणतात. मुल दुसऱ्या वर्षापासून ते पाचव्या वर्षापर्यंत मृत्युची शक्यता अर्भक मृत्युपेक्षा कमी असते. त्यानंतर ५ ते १४ वर्षापर्यंत मर्त्यता प्रमाण वेगाने कमी होते. १० ते १४ वयोगटातील मृत्युचे प्रमाण सर्वात कमी असते. सन १९६१ मध्ये भारतातील बालमृत्युचे प्रमाण ११५ होते. त्यात घट होऊन सन २००० मध्ये ६९ झाले. त्याचवेळी चीनमध्ये ३२ व जर्मनी आणि जपान मध्ये ४ इतके होते.

दारिद्र्य अवस्थेत असलेल्या कुटुंबात बालमृत्युचे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे ते आपले कुटुंब मोठे असावे अशा अपेक्षा करतात. अशा कुटुंबासाठी आरोग्याच्या आणि वैद्यकीय सोई अधिक प्रमाणात दिल्यास, साथीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवल्यास आणि साक्षरता प्रमाण वाढविल्यास बालमृत्युचे प्रमाण कमी होते. सहा वर्षापेक्षा लहान बालके गर्भवती स्त्री व स्तनदा माता यांचे आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी तसेच शालेय पूर्व शिक्षणास उत्तेजन देणे यासाठी मूलभूत सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. तसेच त्यांना आरोग्यविषयक सुविधा देण्यासाठी पूरक पोषण आहार कार्यक्रम राबविला जातो.

५) मातांच्या आरोग्यात सुधारणा घडविणे :

मातांच्या आरोग्यात सुधारणा करण्यासाठी केलेली गुंतवणूक ही उत्पादक गुंतवणूक असते. कारण त्यामुळे देशातील स्त्रीयांच्या श्रमशक्तीत वाढ होते. त्यामुळे देशाचे आणि समाजाचे कल्याण होते. ज्या मातांना प्रसुतीकाळात पुरेशी वैद्यकीय मदत मिळाली नाही

अशा लाखों महिला अपंग, दुर्बल झाल्या असून त्यांच्यामुळे त्याच्या कुटुंबाची क्षमता कमी झाल्याची आढळते. जागतिक बँकेने अशा मातांच्या आरोग्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे सन १९९० ते २००५ या काळात जगात मृत्युमुखी पडणाऱ्या मातांचे प्रमाण १% पेक्षा कमी झाले आहे. जागतिक बँकेने या कार्यक्रमावर लक्ष दिलेले आहे. त्यातून नवनवीन उपक्रम राबविले जातात. कुटुंब नियोजन कार्यक्रम, सकस आहार, कुटुंबनिहाय प्रसुती, त्यासाठी सोई, सुविधा व नावीण्यपूर्ण पद्धतीच्या साहाय्याने अर्थसाहाय्य यावर भर दिला जातो. मुले व मुली यांच्या शिक्षणावर खर्च करुन अल्पवयीन मातृत्व कमी करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणावर भर दिला जातो. प्रसुतिकालीन मदत मोठ्या प्रमाणात दिली जाते.

मातांच्या आरोग्यात सुधारणा करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था आणि जागतिक बँकेने गरीब देशांना मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे. सन २००० ते २०१० या १० वर्षाच्या कालावधीत ४७ लाखापेक्षा अधिक व्यक्तींना याचा लाभ झाला आहे. या काळात जगातील २.५ लाख मातांची काळजी घेतली गेली. जागतिक बँकेने आरोग्य, रोगनियंत्रण माता संगोपन आणि बाल संगोपन यासाठी ४.१ डॉलर खर्च केला होता. सन २००३ मध्ये अफगाणिस्तानमध्ये ६% मातांची प्रसूती ही प्रशिक्षित दाईकडून होत होती ते प्रमाण वाढून २००९ मध्ये २३% झाले. सन २००४ मध्ये उझबेकिस्तानमध्ये ७९% मातांना मातृत्व मदत मिळत होती ज्यात वाढ होऊन २००८ मध्ये ८६% झाले. सन २०१५ पर्यंत १००% मातांना आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करुन देण्याचे लक्ष आहे.

६) एच. आय. व्ही (एडस्, मलेरिया आणि अन्य रोगांविषयी हल्ला करणे (Combat HIV / AIDS, Malaria and other diseases) :

जागतिक पातळीवर एड्सच्या नियंत्रणासाठी १५ ते २४ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुषांनी निरोध वापरणे सुरक्षिततेसाठी आवश्यक आहे. १५ ते ४९ वर्षे वयाच्या स्त्री-पुरुषांनी संतती प्रतिबंधक साधने वापरताना निरोधचा वापर करावा. तसेच संतती प्रतिबंधनाचा आधुनिक पद्धतींचा अवलंब केला पाहिजे. त्यांचे शिक्षण दिले पाहिजे. HIV पासून सुरक्षित राहण्याचा त्यांचा प्रयत्न पाहिजे. सन २०१५ पर्यंत मलेरियाचे जगातून उच्चाटन झाले पाहिजे. टी. बी. चा आजारी लाखात एखादाच राहिला असे धोरण असले पाहिजे.

जागतिक बँकेच्या पाहणी अहवालानुसार **विकसनशील** देशातील ९९% आजारी लोक हे एड्स, मलेरिया, टीबी या रोगांचे बळी असतात. एड्सवर विविध औषधांचा व पद्धतींचा शोध लागत असला तरी ३४ लाख लोक आजही HIV बाधीत आहेत. आफ्रिका, सहारा खंडात साथीच्या रोगाचे प्राबल्य आहे. या खंडातील ७०% तरुण आणि ९०% लहान मुले आजही साथीच्या रोगांनी हैराण झालेली आहेत. दरवर्षी ७,८१,००० लोक मलेरियाने मृत्युमुखी पडतात.

त्यांचा आफ्रिकन अर्थव्यवस्थेवर प्रतिगामी परिणाम होतो. सन २००६ पासून जागतिक स्तरावर टी.बी. च्या आजाराचे प्रमाण कमी होत आहे. तरीसुद्धा २०१० मध्ये टी.बी. रोगाचे रुग्ण ६.६bदशलक्ष आढळले.

सुरक्षित संभोग, योग्य वातावरण, एच. आय. व्ही. ची ट्रीटमेंट आवश्यक काळजी घेतली पाहिजे. मलेरिया उच्चाटनाची मोहीम सर्वव्याप्ती राबविली पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना (IDA) आणि जागतिक बँकेने अतिगरीब देशांना निधी उपलब्ध करुन दिला. सन २००६ ते २०११ च्या मध्यापर्यंत आफ्रिकन देशातील २ दशलक्ष तरुणांना व एच. आय. व्ही ग्रस्त मुलांना विशिष्ट औषधांचा लाभ झाला आहे. ५७ दशलक्ष मलेरियाग्रस्त व्यक्तींनाही औषध वाटप करण्यात आले. भारतातील निरोधचा वापर २००१ मध्ये ५९% होता तो २००९ मध्ये ८४% पर्यंत वाढला आहे आणि टी.बी विरोधी मोहिम यशस्वी झाली.

७) पर्यावरणीय निर्वाहक्षमतेची हमी देणे (Ensure Environmental Sustainability) :

आर्थिक हितसंबंधात पर्यावरणीय मूल्य हे महत्त्वाचे आहे. आर्थिक कल्याणासाठी मर्यादित नैसर्गिक कार्यक्षमतेचा वापर काटकसरीने केला पाहिजे. मर्यादित हवा, पाणी, राहण्याची जागा याचा योग्य वापर केला पाहिजे. श्रम आणि भांडवलामध्ये बचत केली पाहिजे. आपल्या दुर्मिळ साधनसामग्रीचे रक्षण केले पाहिजे. मानव हा फक्त प्राणी नाही तर तो स्वतःच्या पर्यावरणीय स्थितीचा निर्माता आहे. पर्यावरण मानवाला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, व सांस्कृतिक विकासाच्या संधी पुरविते. मागणी-पुरवठ्याच्या नियम फक्त नैसर्गिक साधनसामग्रीची उपलब्धता निश्चित करीत नाही तर इतर अनेक कार्यामध्ये भूमिका बजावतो. ज्याचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. अर्थशास्त्र उत्पादन अथवा प्रदूषण यांच्याशी संबंधित आहे. उदा. ताजी हवा, स्वच्छ पाणी इ. मूलभूत गरजा प्रदूषणाने दुर्मिळ होतात व पर्यावरणी अवनती होते. हवा प्रदूषण, जल प्रदूषण, भूप्रदूषण, वायू प्रदूषण यासारखी प्रदूषणे निर्माण होतात.

प्रदूषण नियंत्रणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एकूण जमिनीच्या ठराविक एवढा हिस्सा जंगलांनी व्यापला पाहिजे याची काळजी घेतली पाहिजे. हवेतील कार्बन डाय-ऑक्साईडचे प्रमाण कमी करण्यासाठी स्थूल देशांतर्गत दरडोई उत्पन्नातील १ डॉलर खर्च केला पाहिजे. देशातील नागरिकांना शुद्ध जंतुरहित पिण्याचे पाणी पुरविणे व त्यांना स्वच्छता व आरोग्यरक्षण सोई उपलब्ध करुन देणे. या गोष्टी अपेक्षित आहेत.

पवनऊर्जा व सौरऊर्जा यामधील गुंतवणूक ही पर्यावरणीय निर्वाहक्षमतेची हमी देते. उद्योग व्यवसायाची उभारणी करुन रोजगार संधी निर्माण करणे अपेक्षित आहे. जागतिक बँकेच्या पाहणीनुसार सन १९९० मध्ये योग्य पेयजल ७६% लोकांना मिळत होते. त्यात वाढ सन २००६ मध्ये ८६% झाली. विषयक व स्वच्छतेच्या सोईत चांगली वाढ झाली आहे. जमिन प्रदूषण वाढत आहे. जंगलतोड मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. हवेतील कार्बनचे प्रमाण वाढत आहे. जागतिक पर्यावरणीय नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या व्यवस्थापनाला चालना दिली आहे.

८) जागतिक सहभागित्वाचा विकास करणे :

यूनोच्या स्थापनेपासून जागतिक सहभागित्वाला सुरुवात झाली असल्याचे दिसते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMP), जागतिक बँक (IBRD) संस्थांनी जागतिक सहभागित्वात मोठी कामगिरी केली. विकसनशील देशांना या संस्थांनी विकासाची कामे करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केला. सन १९९१ पासून भारतत नवीन आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाली. त्यात उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. या धोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक मोकळी करुन परकीय गुंतवणूकदारांना व्यवसाय संधी उपलब्ध करुन दिली. एप्रिल २००० ते ऑक्टोबर २०१० या कालावधीत भारतातील एकूण प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक ५४९४९१ कोटी डॉलर्स इतकी होती. सिंगापूर, अमेरिका, इग्लंड, इजिप्त, जपान या देशाची प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक अधिक होती. परकीय कर्ज व साहाय्यामध्ये जपान, जागतिक बँक (IBRD), आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था (IDA) आशियाई विकास बँक यांचा हिस्सा मोठा आहे.

अशा रितीने वरीलप्रमाणे सहस्त्रकातील विकासाची ध्येये स्पष्ट केली आहेत आढळते. सन २००७ च्या मानवी विकास निर्देशांकाच्या अहवालानुसार नॉर्वे, कॅनडा, इंग्लंड, अमेरिका, मेक्सिको, जपान, मलेशिया, इंडोनेशिया, फिलीपाईन्स, श्रीलंका, चीन, व्हिएतनाम व इंडोनेशिया या देशात लिंग समानता आढळते. तर सौदी अरेबिया, पाकिस्तान, भारत, इराण, इजिप्त व नायजेरिया या देशात लिंग विषमता आढळते.

अलिकडच्या काळात जागतिक पातळीवर लिंग विषमतेसाठी जागृती निर्माण केली जात आहे. लिंग विषमता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. स्त्रीला शिक्षण दिले जात आहे कुटूंबामध्ये महत्त्व दिले जाते. निर्णयप्रक्रियेमध्ये महत्त्व दिले जात असल्याचे दिसून येते.

२.९ प्रश्न

प्रश्न १. मूलभूत गरजांचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

प्रश्न २. जीवनाच्या गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनावर चर्चा करा.

प्रश्न ३. क्षमता दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

प्रश्न ४. सहस्त्र विकास लक्ष्ये (MDGs) वर टीप लिहा.

❖❖❖❖

मॉड्यूल II

३

मानव विकास- १

घटक रचना :

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रस्तावना

३.२ सक्षमीकरण आणि समानता

३.२.१ सक्षमीकरण

३.२.२ समानता

३.३ शाश्वतता आणि सुरक्षितता

३.३.१ शाश्वतता

३.३.२ सुरक्षितता

३.४ उत्पादकता आणि सहभाग

३.४.१ उत्पादकता

३.४.२ सहभाग

३.५ मानवी विकासाला चालना देण्यासाठी स्वातंत्र्याची भूमिका

३.६ बहुआयामी दारिद्र्य

३.७ सारांश

३.८ प्रश्न

३.० उद्दिष्ट्ये

- मानवी विकासाशी संबंधित विविध पैलूंचा अभ्यास करणे जसे की सक्षमीकरण, समानता, शाश्वतता, सुरक्षा, उत्पादकता आणि सहभाग इत्यादी.
- मानवी विकासातील स्वातंत्र्याची भूमिका आणि गरिबीच्या बहुआयामीपणाचा अभ्यास करणे

३.१ प्रस्तावना

'मानवी विकास' या संज्ञेची व्याख्या मानवी क्षमतांचा विस्तार, निवडींचा विस्तार, 'स्वातंत्र्य वाढवणे आणि मानवी हक्कांची पूर्तता करणे' अशी केली जाऊ शकते.

सुरुवातीस, मानवी विकासाच्या कल्पनेत उत्पन्न विस्तार हा घटक अंतर्भूत आहे. तथापि, उत्पन्न वाढीसाठी मानवी क्षमतांच्या विस्ताराचा विचार केला पाहिजे. त्यामुळे विकास हा केवळ उत्पन्नाच्या विस्ताराशी निगडित आहे असे म्हणता येणार नाही.

उत्पन्न ही मानवी जीवनाची एकूण गोळाबेरीज नाही. जशी उत्पन्न वाढ आवश्यक आहे, तशीच आरोग्य, शिक्षण, भौतिक वातावरण आणि स्वातंत्र्यही आवश्यक आहे. मानवी विकासाने मानवी हक्क, सामाजिक-पर्यावरण-राजकीय स्वातंत्र्य स्वीकारले पाहिजे. मानवी विकासाच्या कल्पनेवर आधारित मानव विकास निर्देशांक (HDI) तयार झाला आहे. हे दरडोई GNP च्या काटेकोरपणे उत्पन्न-आधारित मापदंडापेक्षा विकासाचे अधिक मानवी उपाय म्हणून काम करते.

१९९० मध्ये प्रकाशित झालेल्या पहिल्या UNDP मानव विकास अहवालात असे म्हटले आहे की: "विकासाचा मूळ उद्देश लोकांना दीर्घ, निरोगी आणि सर्जनशील जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे आहे." तसेच मानवी विकासाची व्याख्या "लोकांच्या निवडी वाढविण्याची प्रक्रिया", "मानवी क्षमतांना बळकट करणे" अशी केली आहे, जी त्यांना दीर्घ, निरोगी आणि परिपूर्ण जीवन जगण्यास सक्षम करते. मानवी विकासाच्या या व्यापक व्याख्येवरून, मानवी विकासाच्या व्याख्येमध्ये गुंतलेल्या तीन गंभीर समस्यांची कल्पना येते. ते पुढीलप्रमाणे आहेत: दीर्घ आणि निरोगी जीवन जगणे, शिक्षित असणे आणि सभ्य जीवनमानाचा आनंद घेणे. लोकांच्या निवडी वाढवणारी प्रक्रिया म्हणून मानवी विकासाचे हे तीन महत्त्वाचे मापदंड वगळता, राजकीय स्वातंत्र्य, इतर हमी दिलेले मानवी हक्क आणि स्वाभिमानाचे विविध घटक यांचा समावेश असलेल्या अतिरिक्त पर्याय आहेत.

काही वेळेस असा निष्कर्ष निघू शकतो की अत्यावश्यक निवडींची अनुपस्थिती लोकांना त्यांच्या निवडी वाढवण्याच्या इतर अनेक संधी कमी करते किंवा अवरोधित करते. अशा प्रकारे मानवी विकास ही लोकांच्या आवडी-निवडी वाढवण्याची तसेच प्राप्त कल्याणाची पातळी वाढवण्याची प्रक्रिया आहे. वरील चर्चेतून जे समोर येते ते असे की दरडोई GNP नुसार मोजली जाणारी आर्थिक वाढ केवळ एका पर्यायावर केंद्रित असते ती म्हणजे उत्पन्न हा घटक होय. दुसरीकडे, मानवी विकासाच्या कल्पनेमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय अशा सर्व मानवी निवडींचा विस्तार होतो. तथापि, विकासाचे एक उपयुक्त उपाय म्हणून GDP/GNP ची स्पर्धा होऊ शकते कारण उत्पन्न वाढीमुळे व्यक्तींना त्यांच्या निवडींची श्रेणी वाढवता येते.

हा युक्तिवाद मात्र सदोष आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, मानवी निवडी उत्पन्नाच्या विस्ताराच्या पलीकडे जातात. असे बरेच पर्याय आहेत जे उत्पन्नावर अवलंबून नाहीत. अशा प्रकारे, मानवी विकासामध्ये विकासाच्या सर्व पैलूंचा समावेश होतो. त्यामुळे ही एक समग्र संकल्पना आहे. "आर्थिक वाढ, जसे की मानवी विकासाच्या नमुन्याचा एक उपसंच बनते."

३.२ सक्षमीकरण आणि समानता

३.२.१ सक्षमीकरण

सशक्तीकरण म्हणजे निवड करण्याचे सामर्थ्य असणे. असे सामर्थ्य स्वातंत्र्य आणि क्षमता वाढवण्याने येते. लोकांना सक्षम करण्यासाठी सुशासन आणि लोकाभिमुख धोरणे आवश्यक आहेत. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांच्या सक्षमीकरणाला विशेष महत्त्व आहे.

लोकांचे विशेषत: महिलांचे सक्षमीकरण हा मानवी विकासाचा आणखी एक घटक आहे. दुसऱ्या शब्दांत, वास्तविक मानवी विकासासाठी जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये सक्षमीकरण आवश्यक आहे. सशक्तीकरण म्हणजे राजकीय लोकशाही ज्यामध्ये लोक स्वतः त्यांच्या जीवनाचे निर्णय घेतात. त्या अंतर्गत, लोक अधिक राजकीय आणि नागरी स्वातंत्र्यांचा आनंद घेतात आणि अत्याधिक नियंत्रण आणि नियमांपासून मुक्त राहतात. सशक्तीकरण म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण जेणेकरून शासनाचे फायदे सर्व लोकांना मिळतील.

हे तळागाळातील सहभागावर लक्ष केंद्रित करते जे वंचित गटांचे मताधिकार देऊन लोकशाहीला प्रोत्साहन देते. दुर्दैवाने, लोकांच्या सक्षमीकरणाअभावी उच्चभ्रू लोकांकडून लाभांना प्राधान्य दिले जात नाही. ध्येय म्हणून सहभाग हे 'टॉप-डाउन' ऐवजी 'बॉटम-अप' विकास धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच, विकास धोरणे आणि कृतीयोजना पुरुष प्रधान आहेत. परंतु विकासाचे फायदे 'लिंग-संवेदनशील' बनवायचे आहेत आणि यातूनच मानवी विकास शक्य होऊ शकतो.

विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टीकोनातून आरोग्य आणि शिक्षणात महिलांशी भेदभाव करणे अर्थव्यवस्थेसाठी खूप महागडे ठरू शकते. स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे कमी प्रजनन क्षमता, मुलांची चांगली काळजी, अधिक शैक्षणिक संधी आणि उच्च उत्पादकता यांचे सद्गुण चक्राकार होऊ शकते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, जसजसे स्त्रियांचे शिक्षण वाढते, तसतसे स्त्रियांचे स्वतःचे निवड करण्याचे स्वातंत्र्य देखील वाढते.

तथापि, विकेंद्रीकरण आणि सहभाग लोकांना, विशेषतः महिलांना आणि गरीबांना सक्षम बनवतात. ही सक्षमता 'वंचिततेचा सापळा' फोडते. महबूब उल हक ठळकपणे सांगतात की: "जर लोक राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात त्यांच्या निवडींचा वापर करू शकतील, तर विकास मजबूत, लोकशाही, सहभागात्मक आणि टिकाऊ होईल अशी जास्त शक्यता आहे."

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिलांच्या विद्यमान बाजारपेठांमध्ये समान सहभाग घेण्याची क्षमता समाविष्ट आहे; उत्पादक संसाधनांवर त्यांचा प्रवेश आणि नियंत्रण, सभ्य कामात प्रवेश, स्वतःचा वेळ, जीवन आणि शरीर यावर नियंत्रण; आणि घरगुती ते आंतरराष्ट्रीय संस्थांपर्यंत सर्व स्तरांवर आर्थिक निर्णय घेण्यामध्ये आवाज, संस्थेमध्ये आणि अर्थपूर्ण सहभाग वाढवणे. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण उत्पादकता वाढवते, इतर सकारात्मक विकास परिणामांव्यतिरिक्त आर्थिक विविधीकरण आणि

उत्पन्न समानता वाढवते. उदाहरणार्थ, OECD देशांमधील महिला रोजगार दर स्वीडनच्या तुलनेत वाढल्यास, GDP ६ट्रिलियन डॉलर्सपेक्षा जास्त वाढू शकतो.

३.२.२ समानता

समानता म्हणजे प्रत्येकासाठी उपलब्ध असलेल्या संधींमध्ये समान प्रवेश करणे होय. लोकांना उपलब्ध असलेल्या संधी त्यांचे लिंग, वंश, उत्पन्न आणि भारतीय बाबतीत, जात विचारात न घेता समान असणे आवश्यक आहे. तरीही हे सहसा घडत नाही आणि जवळजवळ प्रत्येक समाजात असमानतेची उदाहरणे पाहावयास मिळतात. उदाहरणार्थ, कोणत्याही देशात, सर्वात जास्त शाळा सोडणारे कोणत्या गटातील आहेत हे पाहणे रोचक आहे. यामुळे अशा वर्तनाची कारणे समजली पाहिजेत. भारतात, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गटातील महिला आणि व्यक्ती मोठ्या संख्येने शाळा सोडतात. हे दर्शविते की, शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे या गटामध्ये निवडीची क्षमता ही मर्यादित होते.

विकासाकडे लोकांच्या मूलभूत क्षमता वाढवण्याच्या दृष्टीने पाहिल्यास, लोकांना संधींचा न्याय्य प्रवेश मिळाला पाहिजे. याला समानता-संबंधित क्षमता म्हटले जाऊ शकते. समानता-संबंधित क्षमता किंवा संधींमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी सामाजिक संस्थात्मक संरचना अधिक अनुकूल किंवा प्रगतीशील असणे आवश्यक आहे.

दुस-या शब्दात सांगायचे तर, भूमीसारखे प्रतिकूल प्रारंभिक मालमत्तेचे वितरण, भूमी सुधारणा आणि इतर पुनर्वितरण उपायांद्वारे शेती अधिक अनुकूल केली जाऊ शकते. याशिवाय, विविध कर-खर्च धोरणांद्वारे असमान उत्पन्न वितरणास संबोधित केले जाऊ शकते. आर्थिक किंवा वैधानिक - बाजार विनिमयात हस्तक्षेप करणारे उपाय लोकांना त्यांच्या क्षमता वाढवण्यास सक्षम करू शकतात.

तसेच, मूलभूत समानता सुनिश्चित करण्यासाठी, राजकीय संधी अधिक समान असणे आवश्यक आहे. प्रभावी राजकीय संघटनेच्या अनुपस्थितीत, वंचित गटांचे शोषण 'श्रीमंत' सामाजिक उद्दिष्टांऐवजी स्वतःचे हित साधण्यासाठी करतात. तथापि, मूलभूत शिक्षणाच्या संधींमधील असमानतेमुळे सहभागात्मक राजकारणाला फटका बसतो.

मूलभूत शिक्षण हे सामाजिक बदलाचे उत्प्रेरक म्हणून काम करते आणि याचा विकासासाठी समावेश होणे हे अपरिहार्य आहे. एकदा अशा संधीचा प्रवेश समन्यायी मार्गाने खुला झाला की, महिला किंवा धार्मिक अल्पसंख्याक किंवा वांशिक अल्पसंख्याक विकासातील सामाजिक-आर्थिक अडथळे दूर करू शकतील. त्यामुळे सत्ता संबंधांमध्ये निश्चितच बदल घडून येतो आणि समाज अधिक न्याय्य होतो.

क्षमतांची समानता समान असेल, परंतु क्षमतांचे वितरण सामान्यत: पाळले जाऊ शकत नाही, कारण ते परिणामांऐवजी मूलभूत स्वातंत्र्याशी संबंधित आहे. त्याऐवजी, परिणामांमधील असमानतेच्या आधारावर आणि ज्या प्रक्रियेद्वारे ते उद्भवतात त्या विचारात समाज किती प्रमाणात असमानता आहे हे अनुमानित केले पाहिजे. HDR २०११ मध्ये युक्तिवाद केल्याप्रमाणे, "परिणामांमधील असमानता हे मुख्यत्वे क्षमतेच्या

असमान प्रवेशाचे उत्पादन आहे". जर समाजातील लोकांमध्ये समान क्षमता असेल, तर आम्ही समान परिणामांची अपेक्षा करणार नाही कारण लोकांची प्राधान्ये आणि मूल्ये भिन्न असतात. परंतु आपण खात्री बाळगू शकतो की, ते परिणाम लोकांच्या निवडींमध्ये फरक करण्याऐवजी त्यांच्या निवडीचा वापर करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर मर्यादांमुळे उद्भवले आहेत.

३.३ शाश्वतता आणि सुरक्षितता

३.३.१ शाश्वतता

शाश्वतता म्हणजे संधींच्या उपलब्धतेत सातत्य होय. शाश्वत मानवी विकासासाठी, प्रत्येक पिढीला समान संधी मिळणे आवश्यक आहे. सर्व पर्यावरणीय, आर्थिक आणि मानवी संसाधने भविष्याचा विचार करून वापरली पाहिजेत. यापैकी कोणत्याही संसाधनाचा गैरवापर केल्यास भविष्यातील पिढ्यांसाठी कमी संधी मिळतील.

मुलींना शाळेत पाठवण्याचं एक उत्तम उदाहरण आहे. एखाद्या समाजाने आपल्या मुलींना शाळेत पाठवण्याचं महत्त्व पटवून दिलं नाही, तर या तरुणी मोठ्या झाल्यावर त्यांच्यासाठी अनेक संधी वाया जातील. त्यांच्या पेश्याच्या निवडींवर नकारात्मकपणे प्रभाव पडेल आणि यामुळे त्यांच्या जीवनातील इतर पैलूंवर परिणाम होईल. म्हणून, प्रत्येक पिढीने आपल्या भावी पिढ्यांना निवडी आणि संधींची उपलब्धता सुनिश्चित केली पाहिजे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना जीवावरणाची दीर्घकालीन संरक्षणात्मक क्षमता राखण्याच्या गरजेवर लक्ष केंद्रित करते. यावरून असे सूचित होते की, वाढ अनिश्चित काळासाठी चालू शकत नाही; अर्थातच 'वाढीला मर्यादा' आहेत.

या ठिकाणी आपण असे गृहीत धरतो की, पर्यावरण हा उत्पादनाचा आवश्यक घटक आहे. १९८७ मध्ये, ब्रुंडलँड कमिशनच्या अहवालात (नॉर्वेचे तत्कालीन पंतप्रधान गो हार्लेम ब्रुंडटलँड यांच्या नावावरून) शाश्वत विकासाची व्याख्या '... भविष्यातील पिढ्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणारा विकास.' याचा अर्थ असा होतो. शाश्वतता हा शब्द भविष्यातील आर्थिक वाढ आणि पर्यावरण-मानसिक गुणवत्ता यांच्यातील इच्छित संतुलनावर केंद्रित आहे. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, आंतर-पिढी आणि आंतर-पिढी समानतेचे उद्दिष्ट साध्य करणे हे सर्वात महत्त्वाचे आहे.

या प्रकारच्या असमानतेमध्ये 'सामाजिक कल्याण' हा शब्द केवळ सध्याच्या पिढीसाठीच नाही तर भविष्यात पृथ्वीवर असणाऱ्या लोकांसाठीही आहे. कोणत्याही प्रकारची पर्यावरणीय घट ही वंचित लोकांच्या वितरणात्मक न्यायाचे उल्लंघन करण्यासारखे आहे. त्यामुळे सामाजिक कल्याण हे पर्यावरण-मानसिक समानतेवर अवलंबून असते.

३.३.२ सुरक्षितता

सुरक्षितता हा शब्द सुरक्षित आणि भीतीच्या विरुद्धार्थी शब्दापासून तयार झाला आहे, याचा अर्थ भीती, चिंता, धोका, शंका इत्यादीपासून सुरक्षित आणि मुक्त असणे किंवा वाटणे असा होतो. सुरक्षा, शांतता, निश्चितता इ. खात्री देतात. तसेच, सुरक्षिततेचा अर्थ सत्तीच्या आक्रमकतेपासून सुरक्षित राहण्याचा एक प्रकार आहे, व्यक्तींच्या बाबतीत; याचा अर्थ असा आहे की, लोकांना त्यांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल आणि स्वातंत्र्याबद्दल कोणतीही भीती नाही. जेव्हा त्यांचे अधिकार धोक्यात येतील तेव्हा कोणतीही शक्ती त्याला धमकावू शकत नाही. किंबहुना,सुरक्षिततेचा पारंपारिक अर्थ, कोणत्याही धोक्यापासून किंवा धोक्यापासून मुक्त असण्याचा एक सामान्य अर्थ सांगितला जातो, दुसरीकडे, इतरांचा असा विश्वास आहे की, सुरक्षिततेचा एक प्रवाही अर्थ आहे आणि वेळ आणि ठिकाणी यानुसार भिन्न अर्थ अभिप्रेत आहेत.

सुरक्षा महत्वाच्या मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी आणि असुरक्षितता आणि धोक्यांपासून स्वातंत्र्याची भावना प्राप्त करण्यासाठी परिस्थिती तयार करते. म्हणून, ही सर्वात गंभीर समस्या आहे आणि असुरक्षितता मानवी मनात काही चिंता आणते आणि म्हणूनच सुरक्षेचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य अतिशय महत्वाचे आहे आणि सामूहिक सहमतीने वेगवेगळी सरकारे सुरक्षेचे संरक्षक असतात. सुरक्षा ही मानवजातीची सर्वात दीर्घकाळ टिकणारी इच्छा मानली जाते. सुरक्षेबद्दल नमूद केलेल्या विविध व्याख्यांव्यतिरिक्त, खालील प्रमाणे अनेक प्रकारच्या सुरक्षितता आहेत: शारीरिक, आध्यात्मिक, अंतर्गत, बाह्य, वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, मानवतावादी, अनुशासनात्मक, नैतिक आणि बचावात्मक सुरक्षा इत्यादी. पुढे, आपण इराणच्या दक्षिण पूर्वेकडील संरक्षणात्मक सुरक्षा आणि शाश्वत विकासाविषयी चर्चा करतो जे अधिक महत्त्वाचे आहेत. सुरक्षा ही एक सामाजिक क्रिया आहे जी राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांवर होते.

मानवी सुरक्षा म्हणजे गरिबी आणि वंचितता दूर करणे, जीवनाचा योग्य स्तर असणे आणि मानवांच्या मूलभूत अधिकारांची हमी देणे. मानवी सुरक्षा म्हणजे मानव, सरकार, या दोघांचेही संरक्षण करण्याची क्षमता तर, त्यात मानवाच्या मुख्य आणि मूलभूत गरजा तसेच गैर-भौतिक पैलू प्रदान करणे समाविष्ट आहे जे मानवी सुरक्षेचे दोन गुणात्मक आणि परिमाणात्मक पैलू आहेत या समस्येच्या गुणात्मक पैलूला आकार देतात. परिमाणवाचक पैलूमध्ये भौतिक गरजा पूर्ण करणे समाविष्ट असते, म्हणजे, कमीतकमी मानवी सुरक्षा पुरवण्यात मूलभूत भौतिक गरजा पूर्ण करणे समाविष्ट आहे, त्यापैकी सर्वात महत्वाचे म्हणजे अन्न, घर, शिक्षण आणि सार्वजनिक आरोग्य जे मानवी पिढी टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक आहेत. मानवी सुरक्षेचा गुणात्मक पैलू त्याच्या मानवी व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित आहे ज्यामध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्य, नियती ठरवण्याचा अधिकार आणि सामाजिक जीवनात मुक्त सहभाग समाविष्ट आहे. खरं तर, मानवी सुरक्षा मानवांना लोकशाहीकडे निर्देशित करते आणि गतिशील आणि मूलभूत पद्धतीने सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देते. त्यामुळे मानवी सुरक्षेचा लोकशाहीशी संबंध आहे. भूगोलशास्त्रज्ञ सांगतात की, मानवी सुरक्षेचा विचार हा भौगोलिक सीमा आणि लष्करी

बाबींच्या पलीकडे असला पाहिजे, मानवी सुरक्षेचा विचार करणे ही अत्यावश्यक बाब आहे, आपण वेगळे युद्ध जिंकण्याचा आणि गरिबीविरुद्ध लढण्याचा विचार केला पाहिजे.

३.४ उत्पादकता आणि सहभाग

३.४.१ उत्पादकता

उत्पादकता हा मानवी विकासाचा महत्वाचा आणखी एक घटक आहे, ज्यासाठी लोकांमध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. याला सामान्यतः मानवी भांडवलातील गुंतवणूक म्हणतात. भौतिक भांडवलाव्यतिरिक्त मानवी भांडवलात केलेली गुंतवणूक अधिक उत्पादकता वाढवू शकते.

येथे उत्पादकता म्हणजे मानवी श्रम उत्पादकता किंवा मानवी कामाच्या दृष्टीने उत्पादकता होय. लोकांमध्ये क्षमता निर्माण करून अशी उत्पादकता सतत समृद्ध केली पाहिजे. शेवटी, लोकच राष्ट्रांची खरी संपत्ती असतात. त्यामुळे, त्यांचे ज्ञान वाढवण्याचे किंवा चांगल्या आरोग्य सुविधा पुरवण्याच्या प्रयत्नांमुळे शेवटी कामाची कार्यक्षमता चांगली होते.

मानवी संसाधनांच्या गुणवत्तेत सुधारणा ही विद्यमान संसाधनांची उत्पादकता वाढवते. नोबेल पारितोषिक विजेते अर्थशास्त्रज्ञ थिओडोर डब्ल्यू. शुल्त्झ यांनी याचे महत्त्व स्पष्ट केले: “गरीब लोकांचे कल्याण करण्यासाठी उत्पादनाचे निर्णायक घटक जागा, ऊर्जा आणि पीक जमीन नाहीत; निर्णायक घटक म्हणजे लोकसंख्येच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे होय.” अनेक पूर्व आशियाई देशांतील प्रायोगिक पुरावे या मताची पुष्टी करतात.

३.४.२ सहभाग

सामाजिक विकासात सहभाग महत्त्वाचा आहे. हे लोकांना त्यांच्या जीवनात मालकीची भावना तयार करते. हे विकास प्रकल्प आणि कार्यपद्धती प्रभावी आणि उत्तरदायी दोन्हीही प्रदान करते. ज्या मर्यादेपर्यंत त्याचे महत्त्व आहे, तो केवळ सैलपणे वापरला जात नाही तर अपघाताने, किंवा जाणूनबुजून किंवा दोन्ही मार्गांनी गैरवापर केला जाऊ शकतो.

सहभाग आपोआप सकारात्मक परिणाम देत नाही. विद्यमान सामाजिक शक्ती संरचनेत, ते एक अवास्तव स्थिती कायम ठेवू शकते किंवा कदाचित ते अधिक मजबूत करू शकते. सर्वात शक्तिशाली लोक त्यांच्या वर्तमान स्थितीचा सर्वोत्तम उपयोग करून त्यांची शक्ती वाढवतात, तर असुरक्षित लोक चांगल्या किंवा वाईटसाठी सामाजिक चालीरीतींचे पालन करून त्यांची स्थिती उत्तम प्रकारे राखतात. कर टाळणे, उदाहरणार्थ, ज्या समाजांमध्ये ते प्रचलित आहे तेथे अनुकूली प्राधान्याचे लक्षण म्हणून उदाहरण दिले जाते. लोकांना कर भरण्याचे महत्व समजेल पण तरीही भ्रष्ट समाजात टिकून राहण्यासाठी ते कर भरणे टाळतील.

अशा प्रकारे सहभागाचा एक साधा अनुप्रयोग केवळ कुचकामी ठरणार नाही तर ते हानिकारक देखील असेल. सक्षमीकरण असुरक्षितांना त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा करण्यास नक्कीच मदत करेल, परंतु अनेकदा केवळ तात्पुरते उपाय म्हणून याचा अवलंब केला जाऊ शकतो. विद्यमान शक्ती संरचना उलथून टाकल्याशिवाय, समूह सदस्यत्व कालांतराने बदलले तरीही असुरक्षितपणे अस्तित्वात राहतील. तरीही, सत्ता रचनेतील सर्व असमानता दूर केली जातील अशी अपेक्षा करणे अवास्तवपणाचे ठरेल.

३.५ मानवी विकासाला चालना देण्यासाठी स्वातंत्र्याची भूमिका

विकास हा घटक निरीक्षित केला जाऊ शकतो, असा युक्तिवाद केला जातो, लोक आनंद घेत असलेल्या वास्तविक स्वातंत्र्यांचा विस्तार करण्याची प्रक्रिया म्हणून याचा विचार केला जातो. मानवी स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करणे विकासाच्या संकुचित दृश्यांचा विरोधाभास आहे, जसे की सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या वाढीसह विकास ओळखणे किंवा वैयक्तिक उत्पन्नात वाढ, किंवा औद्योगिकीकरण, किंवा तांत्रिक प्रगती किंवा सामाजिक आधुनिकीकरण तसेच जीएनपी किंवा वैयक्तिक उत्पन्नाची वाढ अर्थातच, समाजातील सदस्यांनी उपभोगलेल्या स्वातंत्र्यांचा विस्तार करण्याचे साधन म्हणून खूप महत्वाचे असू शकते. परंतु स्वातंत्र्य इतर निर्धारकांवर देखील अवलंबून असते, जसे की सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था (उदाहरणार्थ, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा) तसेच राजकीय आणि नागरी हक्क इत्यादी (उदाहरणार्थ, सार्वजनिक चर्चा आणि छाननीमध्ये भाग घेण्याचे स्वातंत्र्य). त्याचप्रमाणे, औद्योगीकरण किंवा तांत्रिक प्रगती किंवा सामाजिक आधुनिकीकरण मानवी स्वातंत्र्याच्या विस्तारासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते, परंतु स्वातंत्र्य इतर प्रभावांवर देखील अवलंबून असते. जर स्वातंत्र्यामुळेच विकास होतो, तर काही विशिष्ट साधनांवर किंवा साधनांच्या काही खास निवडलेल्या सूचीवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी त्या व्यापक उद्दिष्टावर लक्ष केंद्रित करण्याचा एक प्रमुख युक्तिवाद आहे. मूलभूत स्वातंत्र्यांचा विस्तार करण्याच्या दृष्टीने विकासाकडे पाहणे, या प्रक्रियेत प्रमुख भूमिका बजावणाऱ्या काही माध्यमांकडे लक्ष न देता विकासाला महत्त्वाच्या बनविणाऱ्या टोकांकडे लक्ष वेधते.

विकासासाठी पारतंत्र्याचे प्रमुख स्त्रोत काढून टाकणे आवश्यक आहे: गरिबी तसेच अत्याचार, गरीब आर्थिक संधी तसेच पद्धतशीर सामाजिक वंचितता, सार्वजनिक सुविधांकडे दुर्लक्ष तसेच दडपशाही राज्यांची असहिष्णुता किंवा अतिक्रियाशीलता हे विकासासाठी अडथळा म्हणून प्रकाशात येऊ शकतात. एकूण ऐश्वर्यामध्ये अभूतपूर्व वाढ होऊनही, समकालीन जग प्राथमिक स्वातंत्र्यांना मोठ्या संख्येने-कदाचित बहुसंख्य लोकांनाही नाकारते. काहीवेळा मूलभूत स्वातंत्र्याचा अभाव थेट आर्थिक दारिद्र्याशी संबंधित असतो, ज्यामुळे लोकांची भूक भागवण्याचे, पुरेसे पोषण मिळवण्याचे, किंवा उपचार करण्यायोग्य आजारांवर उपाय मिळविण्याचे, किंवा पुरेसे कपडे घालण्याची, पाणी किंवा स्वच्छताविषयक सुविधा, आश्रय घेण्याची संधी किंवा स्वच्छतेचा आनंद लुटण्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते. तसेच, पारतंत्र्य हे सार्वजनिक सुविधा आणि सामाजिक काळजी, जसे की महामारीविषयक कार्यक्रमांची अनुपस्थिती, किंवा आरोग्य

सेवा किंवा शैक्षणिक सुविधांसाठी संघटित व्यवस्था किंवा स्थानिक शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी प्रभावी संस्थांच्या अभावाशी जवळून जोडते. इतर प्रकरणांमध्ये, स्वातंत्र्याच्या उल्लंघनाचा परिणाम थेट हुकूमशाही राजवटीद्वारे राजकीय आणि नागरी स्वातंत्र्य नाकारल्यामुळे आणि समुदायाच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनात सहभागी होण्याच्या स्वातंत्र्यावर लादलेल्या निर्बंधांमुळे होतो.

- **परिणामकारकता आणि परस्पर संबंध**

दोन भिन्न कारणांमुळे विकासाच्या प्रक्रियेत स्वातंत्र्य केंद्रस्थानी आहे.

१) मूल्यमापनाचे कारण: प्रगतीचे मूल्यमापन प्रामुख्याने लोकांना मिळालेले स्वातंत्र्य वाढवले आहे की नाही या संदर्भात केले पाहिजे;

२) परिणामकारकतेचे कारण: विकास साध्य करणे पूर्णपणे लोकांच्या मुक्त संस्थेवर अवलंबून असते.

आपण सुरुवातीलाच प्रेरणा संकेत याचे निरीक्षण केले आहे: मूल्यांकनात्मक कारण स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करणे आहे . दुसरे, परिणामकारकतेचा पाठपुरावा करताना, आपल्याला संबंधित अनुभवजन्य संबंधांकडे लक्ष द्यावे लागेल, विशेषत: विविध प्रकारच्या स्वातंत्र्यांमधील परस्पर बळकट संबंधांकडे देखील लक्ष देणे महत्वाचे ठरते. परस्परसंबंधांमुळेच, मुक्त आणि शाश्वत एजन्सी विकासाचे प्रमुख इंजिन म्हणून उदयास येते. मुक्त एजन्सी हा केवळ विकासाचा एक "घटनात्मक" भाग नाही, तर इतर प्रकारच्या विनामूल्य एजन्सींच्या बळकटीकरणातही ते योगदान देते. या अभ्यासात विस्तृतपणे शोधलेले अनुभवजन्य संबंध "स्वातंत्र्य म्हणून विकास" या कल्पनेच्या दोन पैलूंना जोडतात.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सामाजिक विकासाची प्राप्ती यांच्यातील संबंध हे घटकात्मक संबंधाच्या पलीकडे आहेत. आर्थिक संधी, राजकीय स्वातंत्र्य, सामाजिक शक्ती आणि चांगले आरोग्य, मूलभूत शिक्षण आणि उपक्रमांना प्रोत्साहन आणि जोपासना या सक्षम परिस्थितीमुळे लोक सकारात्मकरित्या काय साध्य करू शकतात. या संधींची संस्थात्मक व्यवस्था लोकांच्या स्वातंत्र्याचा वापर करून, सामाजिक निवडीमध्ये भाग घेण्याच्या स्वातंत्र्याद्वारे आणि या संधींच्या प्रगतीला चालना देणारे सार्वजनिक निर्णय घेण्याद्वारे प्रभावित होतात. या परस्परसंबंधांचेही येथे निरीक्षण केले जाते.

१. व्यवहार, बाजार आणि आर्थिक पारतंत्र्य :

उच्च आर्थिक वाढीसाठी आणि एकूणच आर्थिक प्रगतीमध्ये योगदान देण्यासाठी बाजार यंत्रणेची क्षमता समकालीन विकास साहित्यात व्यापकपणे आणि योग्यरित्या मान्य केली गेली आहे. पण बाजार यंत्रणेचे स्थान केवळ व्युत्पन्न शब्दांत समजून घेणे चुकीचे ठरेल. ॲडम स्मिथने नमूद केल्याप्रमाणे, देवाणघेवाण आणि व्यवहाराचे स्वातंत्र्य हे स्वतःच मूलभूत स्वातंत्र्यांचे पॅन आणि पार्सल आहेत ज्यांना लोकांचे महत्त्व आहे. सामान्यपणे बाजाराच्या विरोधात असणे हे लोकांमधील संभाषणांच्या विरोधात असण्याइतकेच

विचित्र असेल (जरी काही संभाषणे स्पष्टपणे चुकीची आहेत आणि इतरांसाठी-किंवा स्वतः संभाषणकर्त्यांसाठी देखील समस्या निर्माण करतात). शब्द, वस्तू किंवा भेटवस्तूंची देवाणघेवाण करण्याच्या स्वातंत्र्याला त्यांच्या अनुकूल परंतु दूरच्या प्रभावांच्या दृष्टीने बचावात्मक समर्थनाची आवश्यकता नाही; समाजातील मानव ज्या प्रकारे जगतात आणि एकमेकांशी संवाद साधतात त्याचा ते सहभागी असतात. (नियमन करून थांबवल्याखेरीज). आर्थिक वाढीसाठी बाजार यंत्रणेचे योगदान अर्थातच महत्त्वाचे आहे, परंतु शब्द, वस्तू, भेटवस्तू यांची देवाणघेवाण करण्याच्या स्वातंत्र्याचे थेट महत्त्व मान्य केल्यावरच हे घडते.

श्रमिक बाजारपेठेत सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य नाकारणे हा लोकांना गुलामगिरीत आणि बंदिवासात ठेवण्याचा एक मार्ग आहे आणि बंधनकारक कामगारांच्या स्वातंत्र्याविरूद्धची लढाई आज अनेक तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. कारण, अमेरिकन युद्ध महत्त्वपूर्ण होते. आर्थिक वाढ किंवा औद्योगिकीकरणाला चालना देण्यासाठी बाजार यंत्रणा जे काही करू शकते किंवा करू शकत नाही, त्याशिवाय, बाजारपेठेत प्रवेश करण्याचे स्वातंत्र्य हेच विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान असू शकते. खरेतर, कार्ल मार्क्स (सामान्यत: भांडवलशाहीचे मोठे प्रशंसक नाही) यांनी केलेली भांडवलशाहीची स्तुती आणि अमेरिकन युद्धाचे त्यांचे वर्णन (दास कॅपिटलमध्ये) "समकालीन इतिहासातील एक महान घटना" म्हणून प्रत्यक्षपणे त्यांच्या महत्त्वाशी संबंधित आहे. गुलामगिरीच्या विरोधात कामगार कराराचे स्वातंत्र्य आणि श्रमिक बाजारातून लागू केलेले बहिष्कार यांची चर्चा केल्याप्रमाणे, आज अनेक विकसनशील देशांमधील विकासाच्या महत्त्वाच्या आव्हानांमध्ये कामगारांना खुल्या श्रमिक बाजारपेठेत प्रवेश नाकारणाऱ्या स्पष्ट किंवा अव्यक्त बंधनातून मुक्त करण्याची गरज समाविष्ट आहे. त्याचप्रमाणे, उत्पादनांचा बाजारपेठेतील प्रवेश नाकारणे ही भावना अनेक वंचितांमध्ये असते ज्यातून अनेक छोटे शेतकरी आणि संघर्ष करणारे उत्पादक पारंपारिक व्यवस्था आणि निर्बंधांखाली त्रस्त असतात. आर्थिक अदलाबदलीमध्ये सहभागी होण्याच्या स्वातंत्र्याची सामाजिक जीवनात मूलभूत भूमिका आहे.

या अनेकदा दुर्लक्षित विचाराकडे लक्ष वेधणे म्हणजे आर्थिक वाढ आणि अनेक परिस्थितींमध्ये आर्थिक समता यासह सर्व भूमिका आणि परिणामांच्या दृष्टीने सर्वसमावेशकपणे बाजार यंत्रणेचा न्याय करण्याचे महत्त्व नाकारणे नाही. दुसऱ्या बाजूला, बाजाराभिमुख समाजाच्या फायद्यांपासून वगळलेल्या समाजातील वर्गांमधील वंचिततेचा सातत्य आणि लोकांची जीवनशैली आणि मूल्ये असू शकतील अशा टीकांसह सामान्य निर्णय देखील आपण तपासले पाहिजेत. विकासाला स्वातंत्र्य म्हणून पाहण्यासाठी, वेगवेगळ्या बाजूंच्या युक्तिवादांचा योग्य विचार आणि मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. असा विचार करणे कठिण आहे की, कोणतीही भरीव विकासाची प्रक्रिया बाजारपेठेचा व्यापक वापर केल्याशिवाय करू शकते, परंतु यामुळे सामाजिक समर्थन, सार्वजनिक नियमन किंवा राज्यकलेच्या भूमिकेला प्रतिबंध होत नाही जेव्हा ते गरीब-मानवी जीवन समृद्ध करू शकतात. या ठिकाणी वापरलेला दृष्टीकोन बाजाराच्या यंत्रणेचा बचाव करण्यासाठी किंवा दंडात्मक करण्यासाठी वारंवार वापरला जातो त्यापेक्षा बाजारपेठेवर

एक व्यापक आणि अधिक समावेशक दृष्टीकोन प्रदान करतो. ज्याप्रमाणे सामाजिक किंवा राजकीय स्वातंत्र्य देखील आर्थिक स्वातंत्र्याला चालना देऊ शकते त्याप्रमाणे आर्थिक अस्वतंत्रता सामाजिक अस्वतंत्रता निर्माण करू शकते.

२. संस्था आणि साधक स्वातंत्र्य :

"साधक" दृष्टीकोनात स्वातंत्र्याचे पाच वेगळे प्रकार आहेत, विशेषत: पुढील दृष्टिकोन अनुभवजन्य अभ्यासांमध्ये तपासले जातात. यामध्ये (१) राजकीय स्वातंत्र्य, (२) आर्थिक सुविधा, (३) सामाजिक संधी, (४) पारदर्शकता हमी आणि (५) संरक्षणात्मक सुरक्षा यांचा समावेश होतो. यातील प्रत्येक विशिष्ट प्रकारचे अधिकार आणि संधी एखाद्या व्यक्तीची सामान्य क्षमता वाढवण्यास मदत करतात. ते एकमेकांना पूरक देखील असू शकतात. मानवी क्षमता आणि सर्वसाधारणपणे मूलभूत स्वातंत्र्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सार्वजनिक धोरण या वेगळ्या परंतु परस्परसंबंधित साधन स्वातंत्र्यांच्या प्रचाराद्वारे कार्य करू शकते. यातील प्रत्येक विविध प्रकारचे स्वातंत्र्य आणि त्यात सहभागी असलेल्या संस्थांचा शोध घेणे महत्वाचे ठरते, आणि त्यांच्या परस्पर संबंधांवर चर्चा होणे देखील अभिप्रेत आहे.

लोकांच्या एकूण स्वातंत्र्याच्या संवर्धनामध्ये त्यांच्या संबंधित भूमिकांचा अभ्यास करण्याची संधी देखील मिळू शकते ज्यामध्ये त्यांच्या स्वातंत्र्याचा सम्मान होणे गरजेचे आहे. "स्वातंत्र्य म्हणून विकास" या दृष्टिकोनातून, साधन स्वातंत्र्य एकमेकांशी आणि सर्वसाधारणपणे मानवी स्वातंत्र्याच्या वाढीच्या टोकाशी जोडलेले असतात. विकासाचे विश्लेषण एकीकडे, उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टांशी संबंधित असले पाहिजे जे या साधक स्वातंत्र्यांना परिणामतः महत्त्वपूर्ण बनवतात, परंतु स्वतंत्र प्रकारच्या स्वातंत्र्यांना एकत्र बांधून त्यांचे संयुक्त महत्त्व मजबूत करणारे अनुभवजन्य संबंध देखील लक्षात घेतले पाहिजेत. खरंच, हे संबंध स्वातंत्र्याच्या महत्त्वाच्या भूमिकेच्या पूर्ण आकलनासाठी केंद्रस्थानी आहेत.

केवळ स्वातंत्र्य हे विकासाची प्राथमिक स्रोत नाही; ते त्याच्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. सामान्यपणे, स्वातंत्र्याचे मूल्यमापनात्मक महत्त्व मान्य करण्याबरोबरच, विविध प्रकारच्या स्वातंत्र्यांना एकमेकांशी जोडणारा उल्लेखनीय अनुभवजन्य संबंध देखील समजून घेतला पाहिजे. राजकीय स्वातंत्र्य (स्वातंत्र्य आणि निवडणुकांच्या स्वरूपात) आर्थिक सुरक्षेला चालना देण्यासाठी मदत करतात. सामाजिक संधी (शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांच्या रूपात) आर्थिक सहभाग यांचे स्वागत होणे विकासाच्या दृष्टिकोनातून साधक आहे. आर्थिक सुविधा (व्यापार आणि उत्पादनातील सहभागाच्या संधींच्या स्वरूपात) वैयक्तिक विपुलता तसेच सामाजिक सुविधांसाठी सार्वजनिक संसाधने निर्माण करण्यास मदत करू शकतात. वेगवेगळ्या प्रकारचे स्वातंत्र्य एकमेकांसोबत असू शकते. ही अनुभवजन्य जोडणी मूल्यमापनाच्या प्राधान्यक्रमांना बळकटी देतात. "रुग्ण" आणि "हस्तक" मधील मध्ययुगीन फरकाच्या संदर्भात, अर्थशास्त्र आणि विकासाच्या प्रक्रियेबद्दलची ही स्वातंत्र्य केंद्रित समज एक हस्तक केंद्रित दृष्टिकोन आहे. पुरेशा सामाजिक संधींसह, व्यक्ती प्रभावीपणे त्यांचे स्वतःचे नशीब

घडवू शकतात आणि एकमेकांना मदत करू शकतात. त्यांच्याकडे मुख्यतः मुक्त आणि टिकाऊ मध्यस्थ म्हणून पाहण्याची गरज नाही आणि अगदी रचनात्मक अधीरता देखील.

३.६ बहुआयामी दारिद्र्य

अमर्त्य सेन (१९७६) यांच्या मते दारिद्र्याचे मोजमाप दोन मूलभूत टप्प्यांनी बनलेले आहे: गरीब कोण आहे हे ठरवणे (ओळखणे) आणि दारिद्र्याचे प्रमाण (एकत्रीकरण) प्रतिबिंबित करण्यासाठी निर्देशांक तयार करणे यात समाविष्ट आहे. दोन्ही टप्पे शैक्षणिक आणि अभ्यासकांमध्ये वादाचे कारण आहेत. बर्याच काळापासून, गरीब आणि गैर-गरिबांमध्ये फरक करण्यासाठी एक-आयामी उपाय वापरले गेले. अलीकडेच, सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे आकलन समृद्ध करण्यासाठी आणि गरिबीची विकसित होत असलेली संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे प्रतिबिंबित करण्यासाठी नवीन उपाय प्रस्तावित करण्यात आले आहेत.

- **दारिद्र्य- एकलआयामी ते बहुआयामी**

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून दारिद्र्याच्या मोजमापाने प्रामुख्याने उत्पन्नाचा वापर गरिबांच्या ओळखीसाठी केला जातो. १९५० च्या दशकात, आर्थिक वाढ आणि स्थूल आर्थिक धोरणांनी विकास परिसंवादावर वर्चस्व गाजवले, याचा अर्थ गरीब लोकांना भेडसावणाऱ्या अडचणींकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही (ओ डी आय, १९७८). १९७० च्या दशकापर्यंत, गरिबांना सांख्यिकीयदृष्ट्या केवळ घरगुती उत्पन्नाच्या आधारावर ओळखले जात असे, विशिष्ट उत्पन्नाच्या दारिद्र्यरेषेच्या सापेक्ष कुटुंबाच्या आकारानुसार समायोजित केले गेले. या अधःसीमेचा अर्थ "केवळ भौतिक कार्यक्षमतेच्या देखरेखीसाठी किमान आवश्यक गोष्टी" (म्हणजे अन्न, भाडे, कपडे, इंधन, प्रकाश इ.) यांना आर्थिक मूल्य देणे होते (रोवनट्री (१९०१), हे अल्किरे एट अल (२०१५) यांनी उद्धृत केले आहे.

१९७० च्या दशकाच्या मध्यात 'मूलभूत गरजा' दृष्टीकोनातून असे दिसून आले की, केवळ लोकांचे उत्पन्न वाढवण्याऐवजी, विकासाची चिंता लोकांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पुरविण्यावर केंद्रित केली पाहिजे. हा दृष्टीकोन, सामाजिक बहिष्कार आणि सेनच्या क्षमतेचा दृष्टिकोन यासारख्या इतरांसह, मूलभूत गरजा (अल्किरे एट अल. २०१५) च्या वास्तविक समाधानाकडे पाहण्याची आवश्यकता आहे. यामुळे, सेन (१९८१) यांनी गरिबी ओळखण्याची 'थेट पद्धत' असे म्हटले असलेल्या समाधानाच्या किमान पातळीसह मूलभूत गरजांची यादी निश्चित केली पाहिजे.उत्पन्नाच्या पद्धतीशी विरोधाभास, थेट पद्धत मूलभूत गरजांच्या समाधानासाठी उत्पन्नाचा मध्यस्थ म्हणून वापर करण्याऐवजी, मूलभूत गरजांच्या किमान पातळीपासून कमी प्रमाणात मानवी वंचिततेचे मूल्यांकन करते. याचे कारण या युक्तिवादावर अवलंबून आहे की, क्रयशक्तीतील वाढ गरीबांना त्यांच्या मूलभूत गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे पूर्ण करण्यास अनुमती देते, परंतु सर्व मूलभूत गरजांसाठी बाजारपेठ नेहमीच अस्तित्वात नसते. खरंच,

अनेक मूलभूत गरजा सार्वजनिक वस्तू आहेत (उदाहरणार्थ मलेरिया प्रतिबंध; त्सुई, २००२), तसेच १९८० पासून, अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, उत्पन्न गरीबांना ओळखण्यासाठी गैर-मौद्रिक वंचितांचे योग्यरित्या प्रतिनिधित्व करत नाही.

त्यानुसार, अनुभवजन्य विश्लेषक गरिबीचे एक चांगले एकूण चित्र तयार करण्यासाठी आर्थिक उपायांसह या बहुआयामी विश्लेषणांना पूरक वंचिततेचे विविध गैर-मौद्रिक उपाय सादर करण्यासाठी आले आहेत.

- **बहुआयामी दारिद्र्य मापन**

बहुआयामी दृष्टीकोनातून गरिबी मोजण्यासाठी अनेक तंत्रे गेल्या काही वर्षांत विकसित करण्यात आली आहेत. मुख्य प्रचलित पध्दतींपैकी काही पद्धती खालीलप्रमाणे आहेत (Alkire et al. 2015):

i) डॅशबोर्ड दृष्टीकोन: गरिबीच्या विविध निर्देशकांचे विश्लेषण या दृष्टिकोनाच्या माध्यमातून केले जाते. सहस्त्र विकास उद्दिष्ट्ये हे त्याचे महत्वाचे उदाहरण आहे;

ii) संमिश्र निर्देशांक दृष्टीकोन: ज्याद्वारे वंचितता निर्देशांक, शक्यतो डॅशबोर्ड दृष्टिकोनामध्ये विचारात घेतले जातात, हे दृष्टीकोन एकल संख्येमध्ये रूपांतरित केले जातात. सुप्रसिद्ध संमिश्र निर्देशांकांमध्ये मानवी विकास निर्देशांक, लिंग सशक्तीकरण निर्देशांक आणि मानवी गरीबी निर्देशांक यांचा समावेश होतो, हे सर्व संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) मानव विकास अहवालाद्वारे प्रकाशित केले गेले आहेत;

iii) बहुविविध सांख्यिकीय पद्धती: गरीबांना ओळखण्यासाठी तंत्रे, निर्देशक वजन समुच्चयीत करणे, वैयक्तिक वंचितता गुणसंख्या तयार करणे आणि सामाजिक गरिबी निर्देशांकांमध्ये माहिती एकत्रित करणे यांचा या पद्धतीत समावेश होतो;

iv) अस्पष्ट संच: गणितीय पद्धतीने गरीबांना ओळखण्यासाठी गणितीय तंत्र वापरले जाते. (कमी प्रमाणात्मक निर्णय वापरून);

विशिष्ट पद्धती ठरवण्यासाठी अनेक निकष वापरले जाऊ शकतात. प्रायोगिक संशोधक अशा उपायांना प्राधान्य देऊ शकतात जे वेगवेगळ्या स्त्रोतांकडून माहिती गोळा करू शकतात. धोरणनिर्मात्यांचा कल एक उपाय निवडण्याकडे असू शकतो ज्यामुळे एक सहज तुलना करता येणारी आकृती तयार होते. ते अशा उपायांना प्राधान्य देऊ शकतात जे एकाच वेळी कोणते लोक वंचित आहेत हे स्पष्ट करू शकतात (तोट्यांचे संयुक्त वितरण) आणि अशा प्रकारे गरीबांना ते प्रभावीपणे ओळखू शकतात.

गरिबी मोजण्याच्या थेट पद्धतीच्या संदर्भात, गरीब व्यक्तीला भोगावे लागणाऱ्या वंचितांची संख्या मोजणे हे गरीबांना ओळखण्याचा आणि प्रगती पाहण्याचा एक मार्ग म्हणून अंतर्ज्ञानीपणे दिसून आले. हा 'मोजणी दृष्टीकोन' सध्या वेगाने विकसित होत असलेल्या संशोधनाचा साक्षीदार आहे. एकमितीय चौकटीत असताना गरिबांना ओळखण्याचे काम

सामान्यतः दारिद्र्यरेषेद्वारे केले जाते, बहुआयामी मोजणीच्या चौकटीत "वंचित परिमाण" कोण कोणत्या परिमाणात वंचित आहे आणि एकंदरीत "गरिबीचे मापदंड" कोणते हे ओळखले जाते.

- **जागतिक बहुआयामी गरीबी निर्देशांक :**

नुकतीच विकसित केलेली मोजणी पद्धत, अल्किरे-फोस्टर मोजणी पद्धत, २०१० मध्ये यूएनडीपीने स्वीकारली होती. ऑक्सफर्ड गरिबी आणि मानव विकास उपक्रमाच्या सहाय्याने, यूएनडीपीने जागतिक बहुआयामी गरीबी निर्देशांक (एमपीआय) विकसित करण्यासाठी या दृष्टिकोनाचा वापर केला, जो मानवी गरिबी निर्देशांक १९९७ पासून याचा पर्याय वापरत आहेत. निर्देशांक गरिबीच्या आर्थिक उपायांना पूरक आहे आणि व्यक्तींनी एकाच वेळी अनुभवलेल्या अतिव्यापी वंचितांची माहिती यामध्ये समाविष्टीत आहे. हे मानवी विकास निर्देशांक (आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान) सारख्या तीन आयामांमधील वंचितांचा अभ्यास करते आणि बहु-आयामी गरीब असलेल्या लोकांची संख्या सादर करते (म्हणजे किमान एक तृतीयांश परिमाणांमध्ये वंचित) तसेच गरिबांना भेडसावलेल्या वंचितांची संख्या अशा प्रकारे दिलेल्या कालावधीत दिलेल्या प्रदेशात गरिबीची घटना आणि तीव्रता प्रकट करते. हे धोरणासाठी उपयुक्त परिणामांसह परिमाणानुसार किंवा गटांद्वारे (जसे की प्रदेश, वांशिकता आणि इतर) विघटित केले जाऊ शकते.

२०२१ च्या जागतिक बहुआयामी गरीबी निर्देशांक अहवालानुसार, १०९ देशांमधील ३.३ अब्ज लोक तीव्र बहुआयामी दारिद्र्यात राहतात. ३.३ अब्ज लोकांपैकी ६४४ दशलक्ष मुले (१८ वर्षाखालील); तर १०५ दशलक्ष लोक वृद्ध आहेत (वय ६० च्या वर). बहुआयामी गरीब लोकांपैकी जवळपास ८५ टक्के लोक सहारन आफ्रिका किंवा दक्षिण आशियामध्ये राहतात. यातील ८४ टक्के गरीब लोक ग्रामीण भागात राहतात. एकूण बहुआयामी गरीब लोकसंख्येपैकी ६७ टक्के आणि त्याहून अधिक लोक मध्यम-उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये राहतात. १०९ देशांमध्ये भारताचा क्रमांक ६६ वा आहे.

३.७ सारांश

- 'मानवी विकास' या शब्दाची व्याख्या मानवी क्षमतांचा विस्तार, निवडींचा विस्तार, 'स्वातंत्र्य वाढवणे आणि मानवी हक्कांची पूर्तता म्हणून केली जाऊ शकते.
- सशक्तीकरण म्हणजे निवडी करण्याची शक्ती असणे. अशी शक्ती स्वातंत्र्य आणि क्षमता वाढवण्याने येते.
- शाश्वतता म्हणजे संधींच्या उपलब्धतेत सातत्य होय. शाश्वत मानवी विकासासाठी, प्रत्येक पिढीला समान संधी मिळणे आवश्यक आहे.

- उत्पादकता हा मानवी विकासाचा घटक आहे ज्यासाठी लोकांमध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.
- लोक आनंद घेत असलेल्या वास्तविक स्वातंत्र्यांचा विस्तार करण्याची प्रक्रिया म्हणून विकासाकडे पाहिले जाऊ शकते.
- अलीकडेच विकसित केलेली मोजणी पद्धत, अल्किरे-फोस्टर मोजणी पद्धत, UNDP ने २०१० मध्ये स्वीकारली होती.

३.८ प्रश्न

१) मानव विकास म्हणजे काय?

२) टीपा लिहा.

अ. सक्षमीकरण

ब. समानता

क. शाश्वतता

ड. सुरक्षा

इ. उत्पादकता

ई. सहभाग

३) मानवी विकासाला चालना देण्यासाठी स्वातंत्र्याची भूमिका स्पष्ट करा.

४) गरिबीची बहुआयामी संकल्पना तपशीलवार सांगा.

❖❖❖❖

४

मानव विकास- २

प्रकरण संरचना :

४.० उद्दिष्ट्ये

४.१ प्रस्तावना

४.२ सर्वसमावेशक वृद्धीची संकल्पना

४.३ नागरी समाजाची भूमिका

४.४ अशासकीय संघटना आणि लोक संघटना

४.५ सर्वसमावेशक वाढीसाठी अडथळे

४.६ जागतिकीकरणाचा प्रभाव

४.७ सारांश

४.८ प्रश्न

४.० उद्दिष्ट्ये

- सर्वसमावेशक वृद्धीची संकल्पना आणि अडथळे समजून घेणे.
- नागरी समाज, अशासकीय संघटना आणि लोक संघटनांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- जागतिकीकरणाचा मानवी विकासावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना

गेल्या दोन-तीन शतकांमध्ये, तांत्रिक प्रगती आणि (भौतिक आणि मानवी) भांडवलाच्या संचयनाने अनुकूल असलेल्या परिस्थितीच्या जोरावर अनेक देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक वृद्धी शक्य झाली असून ही वृद्धीच त्याचे वैशिष्टय आहे. तसेच, काही देशांचा कमी विकास झाला आहे आणि इतर अत्यंत गरिबीच्या परिस्थितीत अडकले आहेत. आर्थिक विकासाचा इतिहास संपत्तीच्या वितरणातील असमानतेच्या विविध अंशांशी संबंधित अधिक किंवा कमी वेगवान वाढीसह विविध मार्ग आणि गैर-रेखीय घटना दर्शवितो. तथापि, विविध विकास मार्गांची विशिष्टता असूनही, औद्योगिक क्रांतीपासून मुख्यतः भांडवलशाही प्रकारच्या विकासाच्या प्रसारामुळे आर्थिक वाढीचा कल पाहणे शक्य झाले आहे.

सुरुवातीला आर्थिक वृद्धी या संकल्पनेला सर्वसमावेशक संकल्पना म्हणून पहिले जात होते. परंतु जगभरातील वृद्धीच्या अनुभवाने वेगळे चित्र निर्माण केले आहे. गरीबांचा, इतिहासाने उघड केला आहे, त्यांचा विशेष उल्लेख करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून उर्वरित देश विकासाच्या मार्गावर पुढे जात असताना त्यांचा विसर पडू नये याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

पी चिदंबरम यांच्या शब्दात, "गरिबीची पातळी कमी करण्यासाठी आणि आपल्या लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी विकास मूलभूत असला तरी तो पुरेसा नाही. तो अधिक समावेशक, अधिक व्यापक आणि मध्यम चलनवाढीसह असणे आवश्यक आहे." त्यांनी जागतिक बँकेचे प्रमुख अर्थतज्ज्ञ दीपक दासगुप्ता यांचा उल्लेख केला की, भारत हे दोन प्रकारचे आहेत. "सर्वोत्कृष्ट शैक्षणिक संस्थांमधील भारतातील अव्वल विद्यार्थी जागतिक मानके प्रस्थापित करत असताना, देशातील बहुतेक मुले काही मूलभूत कौशल्यांसह सरकारी प्राथमिक शाळा सोडतात. आपल्याकडे परदेशातून "वैद्यकीय पर्यटन" उपलब्ध असताना, बहुतांश प्राथमिक आरोग्य केंद्रे चांगल्या प्रकारे कार्य करत नाहीत. टाटा आणि मित्तल या जागतिक उद्योगसंस्था विकत घेत असताना, भारतात खेड्यांमध्ये बहुतांश मूलभूत सुविधांचा अभाव आहे. शहरी मालमत्तेची किंमत वाढत असताना, गरीबांमधील वाढ आणि कुपोषणाची पातळी चिंताजनक आहे."

IDP पुनरावलोकन २००६ मध्ये "सर्व समावेशक वृद्धी आणि सेवा वितरण: भारताच्या यशाची उभारणी" या शीर्षकाने सर्वसमावेशक वृद्धी हा शब्द महत्त्वाचा ठरला.

अशा प्रकारे 'समावेशक वृद्धी' ही संकल्पना अर्थशास्त्रात उदयास आली आहे. भारताच्या अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत (२००७ - २०१२) 'जलद आणि अधिक सर्वसमावेशक विकासाकडे' हे विषयसूत्र होते.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेचे (GOI, नियोजन आयोग, ऑक्टोबर २०११) "जलद, शाश्वत आणि अधिक सर्वसमावेशक वृद्धी" असे शीर्षक होते.

४.२ सर्वसमावेशक वृद्धीची संकल्पना

भारताच्या नियोजन आयोगाचे अध्यक्ष माँटेक सिंग अहलुवालिया यांनी सर्वप्रथम "सर्वसमावेशक वृद्धी" हा शब्दप्रयोग केला.

सर्वसमावेशक वाढ ही संकल्पना यावर जोर देते की, आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेदरम्यानच आर्थिक सहभागींना न्याय्य संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत आणि समाजातील प्रत्येक घटकाला लाभ मिळावा. सर्वसमावेशक वृद्धी ही संकल्पना समानता, सामाजिक न्याय किंवा पुनर्वितरण या संकल्पनांपासून वेगळी आहे. आहे.

सर्वसमावेशक वृद्धी ही एक मूलगामी संकल्पना आहे. अर्थशास्त्रामध्ये, उत्पादन, उपभोग आणि वितरण या तीन क्रियाकलापांना पारंपारिकपणे भिन्न क्रियाकलाप किंवा प्रक्रिया म्हणून मानले गेले आहे. वृद्धी आणि विकास उत्पादनाशी संबंधित आहेत तर समता आणि सामाजिक न्याय वितरणाशी संबंधित आहेत. परंतु सर्वसमावेशक वृद्धी संकल्पना

या दोघांना एकत्र ठेवते. ही संकल्पना वितरणात्मक क्रियाकलापांशी संबंधित उत्पादक क्रियाकलापांचा संदर्भ देते.

IDP पुनरावलोकन २००६ मध्ये भारताचा संदर्भ घेऊन सर्वसमावेशक वृद्धीचे वर्णन केले आहे:

मुख्य सार्वजनिक सेवांचे वितरण सुधारणे आणि या वृद्धीचे फायदे अधिक व्यापकपणे विकास करताना वृद्धीचा दर स्थिर राखणे. त्यानुसार, सर्वसमावेशक वृद्धीला प्रोत्साहन देण्यासाठी कामगार नियमांमध्ये सुधारणा करणे, कृषी तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे, पिछाडीवर असलेल्या विभागांना आणि प्रदेशांना विकासकार्यात मदत करणे आणि गरिबांना सक्रिय धोरणांद्वारे सक्षम करणे समाविष्ट आहे जे त्यांना बाजारामध्ये न्याय्य आणि न्याय्य अटींवर भाग घेण्यास मदत करतात.

अशाप्रकारे, सर्वसमावेशक वृद्धी म्हणजे अर्थव्यवस्थेच्या स्थूल आर्थिक आणि सूक्ष्म आर्थिक निर्धारकांमधील दुवे आर्थिक समुच्चय तसेच संरचनात्मक परिवर्तनामध्ये बदल घडवून आणणे होय.

४.३ नागरी समाजाची भूमिका

- **संकल्पना आणि व्याख्या -**

विकास हा देशाच्या विकासाचा सर्वात महत्त्वाचा स्तंभ आहे. त्यामुळे विकासाचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे. आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी सर्वसमावेशक नियोजनाची गरज आहे. सर्वसमावेशक विकासामध्ये, सामुदायिक संस्थांशी सर्वात मोठा समन्वय असलेल्या निरीक्षण अनुभवाच्या आधारे, नागरी समाज यशस्वी झाला आहे, कारण नागरी समाज ही राज्यकर्त्यांवर आणि अधिकाऱ्यांच्या कामगिरीवर लोकांची थेट देखरेख करणारी शक्ती असते आणि लोकांच्या एकात्मतेने आणि चळवळीने त्यांची सत्ता प्राप्त होते. त्यामुळे नागरी समाज संघटना यांचा संयोजन आणि वितरणाकडे कल वळला आहे. संघ, पक्ष, माध्यमे, व्यापार संघटना आणि सेवा देण्यात गुंतलेल्या लोकांचा कोणताही गट, सरकारच्या कामगिरी आणि निर्णयांमध्ये हस्तक्षेप करणाऱ्या गटाकडे वळले आहेत. जर संस्थांनी चुकीचा किंवा हानीकारक निर्णय घेतला तर ते: निदर्शने किंवा संप जाहीर करतात जे नागरी क्रियाकलापाचा एक अविभाज्य भाग आहे आणि त्यांच्या मागण्या व्यक्त करतात ते संघर्ष टाळतात आणि त्यांना खात्री पटल्यापर्यंत त्यांच्या पदावर कायम राहतात. ही प्रक्रिया विविध क्रियाकलाप जसे की, संसदीय देखरेख, तपासणी संस्था आणि समाजाला राजकीय आणि सामाजिक घडामोडींमध्ये सहभागी करून घेणे यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यापेक्षा अधिक शक्तिशाली आहे.

ज्या देशांमध्ये संविधानाचा आदर केला गेला नाही अशा देशांपेक्षा ज्या देशांमध्ये कायदेशीर स्वातंत्र्य आणि लोकांचे मूलभूत हक्क राखण्याच्या चौकटीत लोकांचे स्थान आणि नागरी समाजाचा सन्मान करण्यात आला आहे, अशा देशांमध्ये विकास दर आणि

भ्रष्टाचार कमी झाला आहे. नागरी समाजाचा विकास हा विकासाचा मूलभूत पाया आहे, असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही.

काही लोक नागरी समाजाला खाजगी क्षेत्राबाहेरील लोकांची उपस्थिती म्हणजे त्यांचे घर आणि समाजात प्रवेश करणे आणि त्यांची कार्ये मानतात. काही लोकांचा असा विश्वास आहे की, नागरी समाजाच्या संचामध्ये समाजातील विविध समुदायातील लोकांची सक्रिय उपस्थिती समाविष्ट असते जी समाजावर वेगवेगळ्या प्रकारे प्रभाव टाकतात. काही लोक नागरी समाजाला सार्वजनिक संस्था आणि व्यापार संघटना इत्यादी मानतात, सामान्य लोकसंख्येमध्ये अनेक व्यक्तींचा समावेश असतो आणि समाजाचे सामुदायिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलू असतात.

नागरी समाजाची दुसरी व्याख्या म्हणजे असे लोक जे त्यांच्या इच्छेनुसार गट आणि संघटना बनवतात आणि ते ठराविक प्रक्रियेद्वारे निवडले जातात आणि ते सरकारपासून स्वतंत्र असतात आणि अशा गटांच्या स्थापनेचा उद्देश सदस्यांच्या आवडीनिवडी आणि हितसंबंध सुधारणे हा असतो (नागरी समाज, घसेम करबाशियन). लोकशाही सरकारे आणि नागरी समाजाच्या बाबतीत अठराशे शतक हा महत्त्वाचा काळ मानला जाऊ शकतो. या काळात मानवी हक्कांची सार्वत्रिकता सादर केली गेली जी त्याच वेळी फ्रेंच क्रांतीसह सभ्यतेच्या क्षेत्रात गेली आणि नागरिकत्वाची संकल्पना (त्याच्याशी संबंधित अधिकार आणि जबाबदाऱ्या) विशेषतः महत्त्वपूर्ण होती.

- **नागरी समाजाची निर्मिती**

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नागरी समाज आणि सरकार बनवले गेले जे त्या काळात रूढ होते आणि नागरी समाज सरकारपासून एक स्वतंत्र क्षेत्र म्हणून ओळखला गेला तसेच "टॉम पिएन" - "ॲडम स्मिथ" (१७२३ -१७९०) "ॲडम फर्ग्युसन" - "जॉन लॉक" (१६३५-१७०४) या तत्त्वज्ञान्यांनी या संकल्पनेला विस्तारित आकार दिला आणि नागरी समाजाच्या तपशीलवार नवीन संकल्पनेचे वर्णन हेगेल (१७७०-१८३१) यांनी केले आहे. नागरी समाजाची संकल्पना विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात "अँथोनियो ग्राम्सी" द्वारे पुनरुज्जीवित झाली, तर एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि ७० आणि ८० च्या दशकात तसेच मध्य आणि पूर्व युरोपमधील घडामोडींमधून या संकल्पनेने नवीन श्वास घेतला. नागरी समाजाची संकल्पना आणि ती "एकसंधतावाद" विशेषत: समाजवादी निरंकुश शासनांच्या विरोधात प्रतिक्रिया म्हणून उदयास आली. "थॉमस हॉब्स" (१५८८-१६७९) आणि "कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३) हे इतर तज्ञ होते ज्यांनी सामाजिक समाजाबद्दल भाष्य केले आहे आणि त्यांची मते नोंदवली आहेत.

- नागरी समाज- विकास आणि प्रभाव

विकासामध्ये जसे प्रस्तावित केले जाते, भूतकाळात अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि संस्कृतीकडे लक्ष देऊन विकास हा एकमुखी मानला जात होता, परंतु सद्यस्थितीत विकास एक सर्वांगीण गोष्ट आहे असे मानले जाते. देश आणि संस्कृतींमधील घनिष्ठ

संबंध आणि जवळीक आणि जागतिकीकरणाकडे वाटचाल करताना, एखाद्या देशाच्या विकासाच्या कमतरतेचा प्रभाव इतर देशांवर अधिक स्पष्ट आणि अधिक दृश्यमान होतो. विकासाचा विचार केल्यास अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी गृहित धरून, वाढीव दरडोई उत्पन्न आणि जीडीपी आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्वाची धोरणे जसे की: बहुलवाद, सहिष्णुता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, विकासाची संस्कृती आणि सांस्कृतिक तत्त्वांचे एकत्रीकरण आणि सिनेमात सांस्कृतिक वातावरण खुले करणे, संगीत, लेखनाने हा घटक साध्य करणे शक्य होईल आणि या दृष्टीने केंद्र आणि वेगवेगळ्या राज्य सरकारांनी सकारात्मक पाऊल उचलणे स्वागतार्ह आहे. त्याचबरोबर देशातील नागरिकांनी देखील या धोरणांना सकारात्मक प्रतिसाद देणे अपेक्षित आहे. जेव्हा कोणत्याही देशातील नागरी समाजाचा विकास त्या देशाच्या कायद्यावर आणि राज्यघटनेवर अवलंबून असतो, तेव्हा नागरी समाजाच्या प्रवेशाची परवानगी (सहभाग) आणि कार्यकारी कार्यपद्धती अनुकूल करण्यासाठी अंमलबजावणी करणे आणि त्याद्वारे नागरी समाजाचे स्थिरीकरण आणि विकास आवश्यक आहे. या शर्तींपैकी, समजा परिस्थिती नागरी समाजाच्या क्रियाकलापांसाठी तयार केली आहे. जनतेच्या मतावर अवलंबून राहणे आणि राज्याचे प्रतिक असलेल्या न्यायिक शक्तीचा त्याग केल्यामुळे विकासावर काय परिणाम होतो? समाजाच्या वतीने, दोन टोकांचा दृष्टिकोन स्वीकारार्ह आहे, म्हणजे एकीकडे समाज पुरेसा अधिकार देतो तसेच सार्वजनिक मागण्यांनुसार कायदे बनवलेले कायदे अंमलात आणण्यासाठी, देशाची प्रगती आणि सर्वांगीण विकास करण्यासाठी कार्यकारी दलांना आणि दुसरीकडे,सार्वजनिक मागणी आणि सार्वजनिक मागणीच्या बाजूने सुधारणा करण्यासाठी नागरी समाजावर अवलंबून असलेली कार्यकारी शक्ती, त्याच्या विचलनाचे आणि त्याच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी जे विरोधाभास आहेत त्यांचे देखील आकलन होणे गरजेचे आहे.

तसेच, नागरी समाज आपली अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि समाजाच्या हितांना विचलित होण्यापासून आणि आव्हान देण्यापासून रोखते आणि ते सर्व विकासक घटकांना योग्य मार्गावर ठेवण्याचे कार्य करते. नागरी समाज आपल्या राष्ट्राच्या लोकप्रतिनिधीला स्वीकारतो आणि पार्श्वीय आणि बहुपक्षीय चर्चेद्वारे दुरुस्त करून तर्कशुद्ध मार्गाने समस्या सोडवतो आणि प्रत्येक क्षेत्रातील घडामोडींचे अडथळे बाजूला करण्याचे काम करतो.

४.४ अशासकीय संघटना आणि लोक संघटना

अशासकीय संघटना ही व्यक्तींच्या समूहाची एक संस्था असते जी सामान्य लोकांच्या हितासाठी समाजाचे मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी स्वयंसेवी पद्धतीने सेवा करत असतात. अशासकीय संघटना या कोणत्याही सरकारी संस्थेच्या नियंत्रणाखाली नसतात आणि नागरिकांचे कल्याण सुधारण्यासाठी एक ना-नफा उपक्रम तत्त्वावर कार्य करत असतात. स्वयंसेवी संस्था समाज आणि सरकार यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात, व्यक्तींच्या गरजांचे मूल्यांकन करतात. अशासकीय संघटनांना जागतिक

स्तरावर आदर आहे, कारण ते केवळ आर्थिक क्षेत्रातच नव्हे, तर आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय संरचनेच्या विशाल क्षेत्रातही मदत करतात.

- **जगभरातील अशासकीय संघटनांचा संक्षिप्त इतिहास**

दुसऱ्या विश्वयुद्धाच्या शेवटी, "अशासकीय संघटना" हा शब्द संयुक्त राष्ट्राने तयार केला आणि तेव्हापासून तिची संकल्पना लोकप्रिय झाली. पण या संकल्पनेची मुळे खूप खोलवर आहेत कारण दुसरे महायुद्ध सुरू होण्याआधीच, सुफी तारीका, कॅथलिक ऑर्डर्स आणि अशा इतर धार्मिक आणि वैज्ञानिक समाजांसारख्या नागरिकांच्या कल्याणासाठी जागतिक स्तरावर स्वयंसेवी गट कार्यरत होते. १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातही, चीनी सहयोगींनी नदीकाठी मानवतावादी हेतूंसाठी काम केले.

१८व्या शतकादरम्यान, फ्रान्समध्ये अधिक 'सार्वत्रिक उद्दिष्टांसाठी' कार्य करण्यासाठी "Friends of Truth" या संघटनेची स्थापना करण्यात आली होती, ज्यांचे संपूर्ण युरोपभर सहयोगी होते. स्मॉल पॉक्सशी लढा देण्यासाठी आणि त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी, रॉयल जेनेरियन सोसायटीची स्थापना केली गेली ज्याने लसीकरणाचे नवीन मार्ग शोधले. १९व्या शतकात घडलेल्या घडामोडींवर नजर टाकली असता, गुलामगिरीविरोधी असंख्य गट मदतीसाठी कार्यरत होते, असे निदर्शनास पडते.

- **भारतातील अशासकीय संस्थांचा उदय**

एनजीओ या शब्दाला भारतात खूप महत्वाचे स्थान मिळाले आहे, परंतु ही संकल्पना भारताव्यतिरिक्त इतर देशांमध्ये खूप पूर्वीपासूनच प्रचलित होती आणि ती व्यवहारात आहे. भारत हा धर्म या घटकाला अग्रगण्य स्थान देणारी भूमी आहे जिथे लोक त्यांच्या कर्मांवर आणि नैतिक कल्पनांवर मनापासून विश्वास ठेवतात. चांगली कृत्ये उत्कृष्ट परिणामांचे अनुसरण करतात आणि एक सहाय्यक समुदाय तयार करण्यात मदत करतात.

१८व्या आणि १९व्या शतकात, जेव्हा लोक अधिक संघटित झाले, त्यांना पद्धतशीरपणे काम करायचे होते आणि म्हणून ते अशा गटांमध्ये गेले ज्याने पीडितांना ऐच्छिक मदत दिली. मदर तेरेसा यांनी अगदी बरोबर म्हटल्याप्रमाणे "चॅरिटी म्हणजे दया नाही, तो एक प्रेमाचा भाग आहे." स्वयंसेवी संस्थांनी एकत्र येऊन सतीप्रथेची खोलवर रुजलेली प्रथा नष्ट केली आणि अस्पृश्यता, जातिवाद आणि बालविवाह यांसारख्या इतर सामाजिक दुष्कृत्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी कार्य केले.

२० व्या शतकापर्यंत, अनेक लोकांनी गांधीवादी तत्त्वांवर काम करणाऱ्या 'सर्व्हेंट ऑफ इंडिया' सारख्या अशासकीय संस्थांशी स्वतःला जोडण्यास सुरुवात केली. नंतर, अशासकीय असंघटनांना भारताच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये स्थान मिळाले, ज्यांनी ग्रामीण क्षेत्रासाठी काम केले, अशिक्षिततेचे निर्मूलन आणि प्राणघातक रोगांशी लढा देण्याच्या दिशेने काम केले. भारतासारख्या विकसनशील देशात, WHO, UNICEF,

UNO इत्यादी आंतरराष्ट्रीय नियामक संस्था देखील येऊन जागरूकता पसरवून जोरदार कार्य करताना अनुभवलेले आहे.

विकासात अशासकीय संस्थांची भूमिका:

१. **सामाजिक विकास :** सामाजिक बदल आणि विकास घडवून आणण्यात अशासकीय संस्थांनी मोठी भूमिका बजावली आहे. अशासकीय संस्था विकास सुनिश्चित करतात ज्यामध्ये लोकांचा समान सहभाग असतो. लोकांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी शिक्षित आणि प्रेरित करण्यात अशा संस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

२. **शिक्षण :** अशासकीय संस्था विशेषत: लोकसंख्येच्या दुर्बल घटकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सक्रियपणे कार्य करतात. मुलींचे आणि इतर वंचित लोकांचे, विशेषत: अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीचे शिक्षण हे त्यांचे सुरुवातीपासून लक्ष्य राहिले आहे.

३. **महिला सक्षमीकरण :** महिला समाजातील वंचित आणि असुरक्षित घटक आहेत. बहुतांश महिला त्यांच्या हक्कांसाठी काम करत आहेत आणि सामाजिक क्षेत्रात सक्रियपणे सहभागी होत आहेत. या प्रक्रियेत अशासकीय संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे. सेवा, साथिन, एकलव्य, दिशा इत्यादी हजारो स्वयंसेवी संस्थांपैकी काही आहेत ज्या लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करून आणि स्त्रियांच्या संदर्भात हस्तक्षेप करून विकासात त्यांच्या भूमिकेसाठी ओळखल्या जातात.

४. **पर्यावरण जागरूकता :** पर्यावरणीय प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या ऱ्हासामुळे मानवी जीवन धोक्यात आले आहे. अशासकीय संस्थांच्या कार्याची भूमिका लक्षणीय आणि प्रशंसनीय आहे. हजारो स्वयंसेवी संस्था पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि संसाधनांचा ऱ्हास याविरुद्ध लोकांना आणि सरकारला जागृत करण्यासाठी कार्य करतात. उदा., वनशक्ती एनजीओ.

५. **पुनर्वसन :** धरणे, रस्ते महामार्ग आणि रेल्वे यासारख्या प्रकल्पांमुळे अनेकदा काही लोकांचे विस्थापन झाले आहे, विशेषत: ग्रामीण भागात योग्य मोबदला न मिळाल्याने लोकांच्या पुनर्वसनासाठी अशासकीय संस्थांची मोठी भूमिका आहे आणि त्या या दिशेने प्रशंसनीय कार्यही करत आहेत.

६. **प्रतिष्ठेचे रक्षण करणे :** अशासकीय संस्था देखील वंचित आणि भेदभावग्रस्त घटकांचा सन्मान पुनर्संचयित करण्यासाठी उत्कृष्ट सेवा देतात. उदाहरणार्थ, लिंगभेद, वांशिक आणि धार्मिक भेदभावाने पीडित महिलांचे संरक्षण करून महिलांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करणे.

७. **मानवाधिकार संरक्षण :** भारतात मानवाधिकार आणि जनजागृतीसाठी अशासकीय संस्थांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. समलैंगिक आणि ट्रान्सजेंडर लोकांच्या हक्कांची मान्यता, उदाहरणार्थ, नागरी समाज संघटनांच्या सतत प्रयत्नांशिवाय अकल्पनीय ठरले असते.

अशासकीय संघटनांच्या समस्या आणि आव्हाने

१. **निधी मिळवण्यात अडचणी :** बहुसंख्य अशासकीय संस्थांना त्यांचे काम करण्यासाठी पुरेसा आणि वेळोवेळी निधी मिळण्यात अडचणी येतात. देणगीदार मिळवणे हे एक कठीण काम आहे आणि कधीकधी काही विशिष्ट देणगीदारांच्या निधीच्या अटी हाताळणे हे अशासकीय संघटनांसाठी एक मोठे आव्हान असू शकते.

२. **अति-नियम :** राजकारण्यांच्या मतपेढीवर परिणाम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचा आवाज आणि काम रोखण्यासाठी सरकारी नियमांचा गैरवापर केला जाऊ शकतो. राजकारणी अशासकीय संघटनांना निधी बंद करून टाकण्याची किंवा त्यांची मान्यता काढून टाकण्याची धमकी देतात. अशासकीय संस्थांचे अति-नियमन त्यांचे कार्य आणि कार्यक्षमतेत अडथळा आणू शकतात.

३. **सांस्कृतिक अडथळे :** अशासकीय संस्था अनेकदा शतकानुशतके जुन्या परंपरा आणि लोकांच्या संस्कृतीवर अतिक्रमण करताना दिसतात आणि काही वेळा मोठ्या प्रमाणात विरोध करतात. PETA ने दाखल केलेल्या जनहित याचिकेनंतर जल्लीकट्टूवर बंदी हे यापैकी एक उदाहरण आहे.

४. **योग्य जाळ्याचा अभाव :** काही स्वयंसेवी संस्थांसाठी, जाळे विकसित करणे कठीण आहे. खराब जाळ्यामुळे संवादाचा अभाव निर्माण होतो. खराब जाळ्यामुळे समुदायासह काम करण्याची संधी गमावली जाते आणि त्यांचा सहभाग आणि अशासकीय संघटनांच्या परिणामकारकतेवर परिणाम होतो.

५. **प्रशासनाचा अभाव :** अनेक अशासकीय संस्थांकडे प्रशासकीय कामकाजासाठी मंडळ उपलब्ध नाही. मंडळ सदस्यांना पैसे न देता किंवा त्यांना काही फायदे न देता त्यांना आकर्षित करणे शक्य होत नाही. अनेकदा मंडळाच्या कमतरतेमुळे अशासकीय संस्थांच्या कामात अकार्यक्षमता निर्माण होते.

भविष्यातील वाटचाल

१. **देखरेख :** बेकायदेशीर आणि बेहिशेबी निधीचे निरीक्षण आणि नियमन करण्याच्या दृष्टीने गृह आणि वित्त मंत्रालयांमध्ये चांगला समन्वय असावा. अशासकीय संघटना या विशेषतः ग्रामीण भागातील विकासाचे वाहन असतात.

२. **सहभाग :** आजकाल नागरिक त्यांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावण्यास उत्सुक आहेत. लोकशाहीतील त्यांचा सहभाग मतदानाच्या पलीकडे जाणे आणि अशासकीय संस्थांसोबत काम करताना सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता, समावेशन इत्यादींचा समावेश करणे आवश्यक आहे.

३. **प्रशासन सुधारणे :** अशासकीय संघटनांचे संचालन करण्यासाठी मंडळ असणे हा शासनाचा दर्जा प्राप्त करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. क्षमता निर्माण आणि प्रशिक्षण महत्त्वपूर्ण नवीन कौशल्ये प्रदान करण्यात मदत करू शकतात. अशासकीय संघटना कर्मचाऱ्यांना अधिक सहजपणे प्रशिक्षित करू शकतात आणि पुढील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी संस्थेमध्ये आवश्यक कौशल्ये विकसित करू शकतात.

४. **निधी :** भागीदारांसोबत चांगले संबंध राखणे हे संस्था म्हणून वाढ होण्यास मदत करू शकेल. मालमत्तेसह अशासकीय संघटना उत्पन्न मिळविण्यात मदत करण्यासाठी कोणत्याही अतिरिक्त रकमेचा वापर करू शकतात. इमारती भाड्याने देणे, प्रशिक्षण देणे, सल्ला देणे, वेगवेगळी उत्पादने तयार करणे आणि विक्री करणे आणि त्यांच्या नावावर व्यापार करणे इत्यादींचा यात समावेश होतो.

५. **सांस्कृतिक जागरूकता :** अशासकीय संस्थांनी स्थानिक संस्कृती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि समुदायांशी सुसंवाद साधून कार्य केले पाहिजे. त्यांनी लोकांना कोणत्याही प्रकारे भेदभाव करणाऱ्या सामुदायिक प्रथांची जाणीव करून दिली पाहिजे आणि लोकांच्या विरोधात न जाता त्यांच्याबरोबर काम केले पाहिजे.

४.५ सर्वसमावेशक वाढीसाठी अडथळे

मोठ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये भारत सर्वात वेगाने वाढणारा देश बनला आहे. तथापि, ही उच्च वाढ खूप साऱ्या लोकसंख्येला मुख्य प्रवाहात घेण्यात अपयशी होत आहे. खेड्यांमध्ये राहणारे बहुसंख्य भारतीय; स्त्रिया, मुले, मागासलेल्या जाती आणि वर्ग आणि इतर अल्पसंख्याकांना भारताच्या विकासाच्या प्रवाहातून वगळण्यात आले आहे. अल्प कृषी वाढ,अल्प दर्जाची रोजगार वाढ, अल्प मानवी विकास, ग्रामीण-शहरी विभाजन, लिंग आणि सामाजिक असमानता आणि प्रादेशिक असमानता इत्यादींच्या बाबतीत अपवर्जन चालू आहे. क्षेत्रीय, सामाजिक आणि स्थानिक असमानता यांनी सरकारी नियोजनाच्या कल्याणकारी दृष्टिकोनांवर प्रश्न उपस्थित केले आहेत, आणि देशातील विकास समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या भूमिकेवर भर दिला. रोजगार निर्मिती, सामाजिक आणि विकासात्मक पायाभूत सुविधा, आरोग्य-सेवा आणि ग्रामीण वैविध्य या काही प्रमुख अडचणी आहेत. सदोष दृष्टीकोन आणि अनेकदा राजकीयदृष्ट्या प्रेरित धोरणांमुळे, वृद्धीमध्ये असमानता निर्माण झाली आहे. नियोजक आणि धोरणकर्त्यांनी व्यावहारिक धोरणांचा अवलंब करून विकास सर्वसमावेशक करणे अत्यावश्यक आहे. आर्थिक विकासाच्या परिणामाचा समतोल साधण्याच्या दिशेने अनेक आव्हाने आहेत. प्रबळ आव्हानांमध्ये मानवी विकास आणि शाश्वततेशी तडजोड न करता आर्थिक विकासाचा वेग कायम राखणे आवश्यक आहे.

सर्वसमावेशक वृद्धी हा धोरण क्षेत्रात अतिमहत्वाच्या शब्द बनला आहे, ज्यात अलीकडच्या काळात वेगवान वाढीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण नमुन्यांना वगळण्यात आले आहे. सरकारने 'समावेशक वृद्धी'ला चालना देण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवले, कारण त्यांना लक्षात आहे की केवळ उच्च राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीमुळे रोजगार वाढ, गरिबी कमी करणे आणि संतुलित प्रादेशिक विकास किंवा मानवी विकास सुधारणे या आव्हानांना तोंड दिले जात नाही. शाश्वत विकासासाठी आणि संपत्ती आणि समृद्धीच्या न्याय्य वितरणासाठी सर्वसमावेशक वाढ आवश्यक आहे.

भारतासारख्या देशात सर्वसमावेशक विकास साधणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. भारतासारख्या लोकशाहीप्रणित देशात ग्रामीण भारतातील ७०% लोकांना मुख्य प्रवाहात आणणे ही सर्वात मोठी अडचण आहे. समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत आणि

देशाच्या सर्व भागांपर्यंत वृद्धीची लाट पसरवणे आव्हानात्मक आहे. सर्वसमावेशक विकास साधण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे लोकांची कौशल्ये विकसित करणे होय. माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या मते, सर्वसमावेशक विकास धोरणाच्या प्रमुख घटकांमध्ये ग्रामीण भागातील गुंतवणूक, ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि शेती, शेतकऱ्यांच्या कर्जात प्राप्त होण्याच्या प्रमाणात वाढ, अनोख्या सामाजिक सुरक्षा जाळ्याद्वारे ग्रामीण रोजगारात वाढ आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवेवर सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ यांचा समावेश होतो.

भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी, देशाची सर्वांगीण प्रगती साधण्यासाठी सर्वसमावेशक विकासाची गरज आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशाला सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी खालील घटकांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे:

१. गरिबी : रंगराजन समितीच्या अहवालानुसार, भारतात अजूनही ३०% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगात आहे. गरीब लोकांकडे औपचारिक नोकरीसाठी आवश्यक शिक्षण आणि कौशल्ये नसतात ज्यामुळे त्यांची उत्पादकता आणि वेतन कमी होते.

२. रोजगार : निरक्षरतेमुळे आणि कृषी रोजगारावर जास्त अवलंबित्वामुळे भारतातील रोजगाराची गुणवत्ता आणि प्रमाण खूपच कमी आहे. ९०% पेक्षा जास्त कामगार असंघटित क्षेत्रात आहेत जिथे कोणतेही सामाजिक सुरक्षा लाभ उपलब्ध नसून मजुरी आणि उत्पादकता खूपच कमी आहे. जास्त उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणि देशाच्या श्रमामध्ये औपचारिक रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांचा विकास होणे महत्वाचा भाग आहे आणि हे भारतासारख्या देशासाठी आव्हानात्मक आहे.

३. कृषी : ४२% लोकसंख्या अजूनही शेतीवर अवलंबून आहे जी जीडीपीमध्ये फक्त १५% योगदान देते. कृषी क्षेत्रात उत्पादकता आणि मजुरी खूपच कमी आहे कारण तेथे छुपी बेरोजगारी आहे. ५०% पेक्षा जास्त शेतजमीन पावसाळ्यावर अवलंबून असल्याने उत्पन्न घसरत आहे. १९९१ च्या सुधारणांनंतर अर्थव्यवस्थेने साधलेल्या उच्च विकासापासून कृषी क्षेत्राला वगळण्यात आले आहे.

४. सामाजिक विकास : सामाजिक विकास ही सर्वसमावेशक वाढीतील प्रमुख अडचण आहे. सामाजिक क्षेत्रातील विविध समस्या जसे की, आरोग्यावरील सार्वजनिक खर्चाची कमी पातळी, प्राथमिक शैक्षणिक संस्थांचा दर्जा, लक्षणीय लैंगिक असमानता, मुलांमधील कुपोषण इ. देशाच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी मार्ग गंभीर बनवत आहेत.

५. प्रादेशिक विषमता : विविध क्षेत्रांमधील कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रातील विकासाच्या विविध स्तरांमुळे, भारतातील काही प्रदेशांचा झपाट्याने विकास झाला आणि काही भागात अजूनही विकासकार्य झाले नाही किंवा ते प्रगतीपथावर आहे आहे, उदाहरणार्थ पंजाबचे दरडोई उत्पन्न बिहारच्या तुलनेत चौपट आहे.

चोरी, खून, नक्षलवाद यांसारख्या घटनांमध्ये होणारी वाढ इत्यादी घटक आर्थिक प्रवाहातून वगळले जातात आणि यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या एकूणच विकासाला इजा

पोहोचते. तळागाळातील अब्जावधी लोकांच्या आकांक्षा अपूर्ण सोडल्या जाऊ शकत नाहीत. जर भारत या आकांक्षा पूर्ण करू शकला नाही, तर "लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश" लोकसंख्याशास्त्रीय दुःस्वप्न बनेल. हे मोठे काम एकटे सरकार करू शकत नाही. सर्वसमावेशक विकासासाठी उद्योग आणि नागरी समाजाने सरकारसोबत भागीदारी केली पाहिजे. उत्पन्नातील असमानता आणि लोकांच्या वाढत्या आकांक्षा लक्षात घेऊन, सरकार मनरेगा आणि आधार यांसारख्या कार्यक्रमांद्वारे त्यांचे निराकरण करण्याचे काम करत आहे. नागरी समाजाने रचना आणि प्रशासनाच्या देखरेखीसाठी योगदान दिले आहे, परंतु शेवटी सर्वसमावेशक विकासाच्या प्रवासासाठी रोजगरनिर्मिती हाच सर्वोत्तम मार्ग आहे.

समानतेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्वसमावेशक वाढ अत्यावश्यक आहे हे अगदी स्पष्टपणे दिसत असले तरी, विकासाचा वेग कायम ठेवण्यासाठी सर्वसमावेशक वाढ आता आवश्यक का मानली जाते, हे कदाचित इतके स्पष्ट नाही. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या बहुसंख्य लोकसंख्येची ओळख अनेकदा कृषी क्षेत्राशी केली जाते. तथापि, हे असंघटित बिगरशेती क्षेत्र आहे जे अधिकाधिक श्रमशक्ती आत्मसात करत आहे. पायाभूत सुविधांमध्ये पुरेशी गुंतवणूक झाली की बाजारपेठांशी जोडले जाणे आणि मालमत्तेचा आणि कौशल्यांचा सुलभ प्रवेश सुनिश्चित केल्यावर या क्षेत्रामध्ये वाढीची प्रचंड क्षमता आहे. योग्य तंत्रज्ञान, कौशल्ये आणि सहज पैसा उपलब्ध होणे, विशेषत: स्टार्ट-अप भांडवल, बाजार विकास सुलभ करण्याव्यतिरिक्त, या विभागाला स्वयं-शाश्वत रोजगार आणि संपत्ती निर्मितीसाठी विस्तारित आधार बनवू शकते आणि सर्जनशील आणि स्पर्धात्मक उद्योगाची संस्कृती देखील वाढवू शकते. नवीन प्रकल्प आणि उपक्रमांसाठी सक्षम स्पर्धात्मक वातावरण आणि सहज वित्तपुरवठा करून उद्योजकीय विकासाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. प्रा.सी.के. प्रल्हाद यांच्या शब्दांत, "जर आपण गरिबांचा बळी किंवा ओझे म्हणून विचार करणे थांबवले आणि त्यांना लवचिक आणि सर्जनशील उद्योजक आणि मूल्य जागरूक ग्राहक म्हणून ओळखण्यास सुरुवात केली, तर संधीचे संपूर्ण जग खुले होईल."

४.६ जागतिकीकरणाचा प्रभाव

१. बहुविध संसाधनांचे वितरण -

जागतिकीकरणाचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे विविध संस्कृतींशी संबंधित असलेल्या विविध समुदायांमध्ये बहुविध संसाधनांचे वितरण करणे. वेगवान तांत्रिक वाढीने अधिक सुरक्षित आणि सोयीस्कर जीवन सुनिश्चित केले आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक संसाधने, अधिक आणि रीतिरिवाज आणि ज्ञानाचे जागतिक प्रसारण समकालीन अस्तित्वाच्या जागतिकीकरण स्थितीसाठी अनुकूल आहे.

२. प्रादेशिक सीमांचे विघटन -

स्थानिक आणि जागतिक यांच्यातील आंतरसंबंधाच्या गहनतेमुळे जागतिक समाजाची स्थिती निर्माण झाली आहे, जी प्रादेशिक सीमांचे विघटन दर्शवते, तसेच या ठिकाणी सांस्कृतिक प्रसार निर्माण होताना अनुभवयास मिळते.

३. जागतिकीकरण आणि समाजमाध्यमे -

समकालीन जागतिकीकृत जगात समाजमाध्यमे एक महासत्ता म्हणून उदयास येत आहेत. जलद माहिती प्रसारणाच्या क्षेत्रात, राजकीय आणि आर्थिक शक्ती केंद्रांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक समाजमाध्यम स्रोत तयार होत आहेत. अशा प्रकारे, ते जागतिक अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि संस्कृतीचे एक प्रमुख प्रवर्तक बनतात.

४. जागतिकीकरण आणि लोकप्रिय संस्कृती -

रश्दी आणि कोएत्झी दोघेही समीक्षक, विचारवंत आणि सामान्य जनतेमध्ये लोकप्रिय असल्याकारणाने जागतिकीकरणाने 'उच्च' आणि 'निम्न' संस्कृतींमधील अंतर कमी झाले आहे. त्यांच्या पुस्तकांची आता जगभरात विक्री आणि जाहिरात केली जाते आणि त्यामुळे ती सर्वात जास्त विक्री होणाऱ्या पुस्तकात समाविष्ट होतात. जागतिक बाजारपेठ पुस्तकाचा सार्वजनिक उपभोगाचे एक यशस्वी उत्पादन म्हणून प्रचार करते, अशा प्रकारे लोकप्रिय संस्कृतीची संकल्पना पुन्हा परिभाषित करते. जागतिकीकरण प्रामाणिक आणि स्थानिक दोन्ही प्रकारांच्या पुस्तकांच्या प्रसारात योगदान देते. बहुसांस्कृतिक वाचन लोकांसाठी स्थानिक भाषेतील पुस्तके विविध भाषांमध्ये अनुवादित होत आहेत. अशाप्रकारे, जागतिकीकरण भाषांतर १० अभ्यासामध्ये उत्प्रेरक म्हणून कार्य करते. विविध सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्येही विहित कार्यांचे जागतिकीकरण केले जाते. जागतिकीकृत जगात त्यांचा पुनर्व्याख्या आणि पुन्हा सादरीकरण केले जाते, त्यामुळे नवीन अर्थ, नवीन वाचक आणि नवीन जीवन मिळते.

५. जागतिकीकरणाचे तोटे -

जागतिकीकरण हा एक चैनीचा घटक मानला असला तरी, जागतिकीकरण आणि परिणामी आर्थिक आकांक्षांनी वर्चस्ववादी सार्वभौमिकता आणि 'ध्रुवीकरणाचे राजकारण' तयार केले आहे. जागतिकीकरणाच्या गैरसोयींवर भाष्य करताना जॉन्स्टन, टेलर आणि वॉट्स यांनी अनेक लेख लिहिले आहेत. जरी असमानतेने, आपले जग जागतिकीकरणाच्या भोवर्याने एकमेकांशी जोडलेले आहे तरी यापासून थोड्याफार प्रमाणात तोटे देखील पाहावयास मिळतात. जर जग मंद आर्थिक पुरुष आणि स्त्रियांनी भरलेले असेल तर ध्रुवीकरण एक शाश्वत प्रणाली म्हणून कार्य करू शकते. हे जग आशा, स्वप्ने आणि अपेक्षांनी भरलेले आहे. ध्रुवीकरणाचे राजकारण सर्वांचा नाश करू नये, यासाठी त्यांना जगभर सामावून घ्यावे लागेल. एकमेकांशी जोडलेले जग हे सहजपणे तोडफोड केलेले जग असल्यामुळे दहशतवाद, कमकुवतांचे राजकारण, वरच्या दिशेने चालले आहे.

६. बेरोजगारी घटक -

जागतिकीकरणाने, जलद आर्थिक विस्ताराच्या दिशेने आपल्या प्रवासात, उच्च स्पर्धा आणि कार्यक्षमता आणि कमी किंमत स्थिरीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे ज्यामुळे तुलनेने कमी कार्यक्षम कामगारांमध्ये बेरोजगारीचा घटक वाढला आहे, ज्यामुळे ध्रुवीकरणाचे राजकारण होते.

७. कमकुवत अर्थव्यवस्थांवर परिणाम -

भांडवलशाही, जागतिकीकरणाचा सर्वात मोठा सहयोगी असल्याने, बहुराष्ट्रीय उद्योगसंस्थांच्या पराक्रमाशी स्पर्धा करण्यात अपयशी ठरलेल्या लघु-उद्योग, संस्था आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थांचा नाश करतो. जागतिकीकरण ही एक मूलत: शहरी आणि औद्योगिक व्यवस्था आहे ज्याने जागतिकीकृत बाजार प्रणाली तयार करण्यासाठी पारंपारिक आर्थिक संस्थांना बाजूला केले आहे.

८. कौटुंबिक जीवनावर परिणाम -

ग्लोबल व्हिलेज'च्या 'ग्लोबल फॅमिली' या संकल्पनेमागे विखुरलेल्या कौटुंबिक जीवनाचे गडद वास्तव दडलेले आहे. गती हा समकालीन जागतिकीकृत जीवनशैलीचा भाग आहे जिथे प्रत्येक व्यक्ती यशस्वी जागतिक नागरिक बनण्याच्या विचारात मग्न आहे. जसजसे जागतिकीकरण वेग घेत आहे तसतसे स्थलांतरित कुटुंबांची जवळीकता कमी होताना दिसत आहे. तांत्रिक क्रांतीमुळे वर्धित संप्रेषण खरोखरच कमी जवळीकता तयार करण्यात यशस्वी झाले आहे आणि या ठिकाणी आभासी बंध राखले जातात; पण या जागतिकीकृत आभासी जगात भौतिक आसक्ती दुर्लक्षित आहे हे दुर्दैवी आहे असे म्हणावे लागेल.

९. वैयक्तिक गोपनीयतेचा अभाव -

अंतर कमी करणे हे जागतिकीकरणाचे एक प्रमुख वैशिष्टय आहे ज्याचा वैयक्तिक जीवनशैलीवर दुहेरी प्रभाव पडतो. 'वैयक्तिक' ची कल्पना आणि गोपनीयतेच्या कल्पनेचा जाळ्याच्या अस्तित्वावर खूप प्रभाव पडतो जेथे जलद सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल आणि जागतिक उत्पादनांची उपलब्धता भौतिक संलग्नकांच्या जगाच्या पलीकडे कमी जवळीक वास्तविकतेच्या अंतर्गतीकरणाची मागणी करते. दुसरीकडे वर्धित संप्रेषण वैयक्तिक निर्णय घेण्याची क्षमता कमी करते जिथे वैयक्तिक निवड सतत जागतिक शक्तींद्वारे निर्धारित केली जाते. हे गुंफीत केलेले अस्तित्व केवळ सामाजिक एकत्रीकरणाला चालना देत नाही तर मानवी तस्करी, अंमली पदार्थांचा अवैध व्यवसाय, रोगांचे जलद प्रसार, जबरदस्तीने स्थलांतर, दहशतवाद आणि सांस्कृतिक समूळ उच्चाटनास कारणीभूत ठरते.

४.७ सारांश

- "समावेशक वृद्धी" हा शब्द भारताच्या नियोजन आयोगाचे अध्यक्ष मॉन्टेक सिंग अहलुवालिया यांनी तयार केला आहे.
- सर्वसमावेशक विकासामध्ये, सामुदायिक संस्थांशी सर्वात मोठा समन्वय असलेल्या देशांचे निरीक्षण अनुभवावर आधारित, नागरी समाज यशस्वी झाला आहे.
- अशासकीय संघटना ही व्यक्तींच्या समूहाची एक संस्था आहे जी सामान्य लोकांच्या हितासाठी, समाजाचे मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांच्या सेवा स्वयंसेवी भावनेने करतात.
- भारतासारख्या देशात सर्वसमावेशक वृद्धी साध्य करणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. भारतासारख्या लोकशाहीप्रणित देशात ग्रामीण भारतातील ७०% लोकांना मुख्य प्रवाहात आणणे ही सर्वात मोठी अडचण आहे.
- आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक संसाधने, रीतिरिवाज आणि ज्ञान यांचे जागतिक प्रसारण समकालीन अस्तित्वाच्या जागतिक स्थितीसाठी अनुकूल आहे.

४.८ प्रश्न

१. सर्वसमावेशक वृद्धी या संकल्पनेचा तपशीलवार आढावा घ्या.

२. मानवी विकासात नागरी समाजाची भूमिका काय आहे?

३. अशासकीय संघटना आणि लोक संघटना यांवर सविस्तर चर्चा करा.

४. सर्वसमावेशक वृद्धीतील अडथळ्यांची तपशीलवार चर्चा करा.

५. जागतिकीकरणाचा परिणाम स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

५

मानव विकासाचे मोजमाप – १

घटक रचना :

५.० उद्दिष्ट्ये

५.१ मानवी विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी निर्देशांकांची गरज

५.२ सकल देशांतर्गत उत्पादन

५.३ शारीरिक गुणवत्ता निर्देशांक (PQLI)

५.४ अपंगत्व समायोजित जीवन वर्ष (DALY)

५.५ सामाजिक क्षमता निर्देशांक

५.६ प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये

- निर्देशांकांची गरज जाणून घेणे.
- मानवी विकासाच्या मोजमापाच्या विविध निर्देशांकांबद्दल जाणून घेणे.

५.१ मानवी विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी निर्देशांकांची आवश्यकता

- निर्देशांक हे व्हेरिएबल किंवा संबंधित व्हेरिएबल्सच्या गटातील बदल मोजण्यासाठी एक साधन आहे.
- औद्योगिक क्रियाकलापांचा निर्देशांक आपल्याला देशातील औद्योगिकीकरणाच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यास सक्षम करतो.
- राहणीमानाचा खर्च निर्देशांक क्रमांक सामान्यतः लोक वापरत असलेल्या वस्तूंच्या किमतींमध्ये बदल दर्शवतात.
- निर्देशांक सरकारला त्याची किंमत धोरणे तयार करण्यात मदत करतो.
- निर्देशांकांचा वापर पैशाच्या क्रयशक्तीचे मूल्यांकन करण्यासाठी देखील केला जातो.

- निर्देशांकांचा वापर व्यवसाय आणि आर्थिक क्रियाकलाप, व्यवसाय चक्र इत्यादींचा अंदाज घेण्यासाठी देखील केला जात आहे.

५.२ सकल देशांतर्गत उत्पादन

सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) हे रहिवासी आणि अनिवासी अशा दोघांद्वारे अर्थव्यवस्थेद्वारे उत्पादित अंतिम वापरासाठी वस्तू आणि सेवांचे एकूण उत्पादन आहे. हे उपभोग अधिक सकल भांडवल निर्मिती तसेच निर्यात, कमी आयात या बरोबरीचे आहे आणि त्यामध्ये कुटुंबांनी त्यांच्या स्वत:च्या वापरासाठी उत्पादित केलेल्या निर्वाह उत्पादनांचा समावेश आहे, तुलनात्मक वस्तूंसाठी सध्याच्या स्थानिक किमतींवर मूल्यवान आहे. जीडीपी हे जीवनमानाचा दर्जा व्यक्त करण्यासाठी लोकसंख्येनुसार विभाजित केले जाते. कारण ते प्रति व्यक्ती संपत्तीचे अंदाजे अंदाजे असते (संपत्ती वितरणाच्या काही समस्या आहेत ज्या दरडोई जीडीपीच्या आकडेवारीमध्ये चांगले प्रतिबिंबित होत नाहीत).

जागतिक बँक अनेकदा राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाच्या पातळीचे वर्गीकरण करण्यासाठी दरडोई जीडीपी वापरते. जगातील सर्वात मोठ्या बाजारपेठा सर्वात श्रीमंत राष्ट्रांचा आहे. अशा प्रकारे GDP हा बाजाराच्या आकाराचा वाजवी अंदाज आहे, परंतु जीवनमानाच्या (किंवा जीवनाचा दर्जा) आवश्यक नाही. उदाहरणार्थ, चीनचा जीडीपी कोरियापेक्षा खूप जास्त आहे, याचा अर्थ चीन ही एक मोठी बाजारपेठ आहे, परंतु कोरिया ही उच्च राहणीमान असलेली अधिक अत्याधुनिक अर्थव्यवस्था आहे.

मानवी विकास निर्देशांक (HDI) हे 0 ते 1 पर्यंतचे एक संमिश्र मापन आहे ज्यामध्ये आयुर्मान, शिक्षण (साक्षरता दर), आणि राहणीमानाचा दर्जा (दरडोई GDP) यांचा समावेश होतो. हे 0.8 वरील एचडीआय असलेल्या देशांच्या व्यावसायिक संभाव्यतेचे अधिक प्रतिनिधीत्व करते, जे जगातील आघाडीच्या बाजारपेठांसाठी खाते आहे. ही व्यावसायिक क्षमता आणि गतिशीलता जागतिक व्यवहारांना आणि प्रवाहांना आकार देते.

५.३ शारीरिक गुणवत्ता निर्देशांक (PQLI)

फिजिकल क्वालिटी ऑफ लाईफ इंडेक्स (PQLI) हा देशाच्या जीवनाची गुणवत्ता किंवा कल्याण मोजण्याचा एक प्रयत्न आहे. मूल्य तीन आकडेवारीची सरासरी आहे: 15 वर्षांच्या वयातील मूलभूत साक्षरता दर , बालमृत्यू आणि एक वयाचे आयुर्मान, सर्व 1 ते 100 स्केलवर समान भारित केले जातात.

हे प्रत्युष आणि त्याच्या कंपनीने 1970 च्या दशकाच्या मध्यात ओव्हरसीज डेव्हलपमेंट कौन्सिलसाठी विकसित केले होते, जे विकासाचे सूचक म्हणून GNP च्या वापराबाबत असमाधानामुळे निर्माण झालेल्या अनेक उपायांपैकी एक आहे. त्यांनी विचार केला की ते आरोग्य, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, पोषण, शिक्षण इत्यादीसारख्या विस्तृत निर्देशकांचा समावेश करतील. PQLI ही सुधारणा म्हणून गणली जाऊ शकते परंतु जीवनाच्या

गुणवत्तेचे परिमाणात्मक मापन करण्याच्या सामान्य समस्या सामायिक करते. बालमृत्यू आणि आयुर्मान यांच्यात बराच आच्छादन असल्यामुळे त्यावर टीकाही झाली आहे.

UN मानव विकास निर्देशांक हे कल्याण मोजण्याचे अधिक प्रमाणात वापरले जाणारे माध्यम आहे.

जीवनाच्या भौतिक गुणवत्तेची गणना करण्यासाठी पायऱ्या :

1) लोकसंख्येची टक्केवारी साक्षर (साक्षरता दर) शोधा.

2) बालमृत्यू दर शोधा. (1000 जन्मांपैकी) अनुक्रमित बालमृत्यू दर = (166 - बालमृत्यू) × 0.625

3) आयुर्मान शोधा. अनुक्रमित आयुर्मान = (आयुष्य - ४२) × २.७

4) जीवनाची भौतिक गुणवत्ता =

(साक्षरता दर + अनुक्रमित बालमृत्यू दर + अनुक्रमित आयुर्मान) / 3

जीवनाच्या भौतिक गुणवत्तेबद्दल इंडेक्स = PQLI : राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नातील वाढ हे आर्थिक विकासाचे खरे सूचक नाहीत, कारण त्याला अनेक मर्यादा आहेत. देशाचे वाढते उत्पन्न हे काही लोकांच्या हातात एकवटले आहे, हा विकास नाही. देशाचा विकास असा व्हायला हवा की गरीबांचे जीवनमान उंचावेल आणि नागरिकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होतील. हे लक्षात घेऊन मॉरिस डेव्हिस मॉरिस यांनी भौतिक गुणवत्ता निर्देशांक सादर केला, ज्याला थोडक्यात PQLI म्हणून ओळखले जाते. या निर्देशांकात, मानवी जीवनाची भौतिक गुणवत्ता सुधारणे हा आर्थिक विकास मानला जातो. जीवनाच्या भौतिक गुणवत्तेची पातळी आर्थिक विकासाची पातळी ठरवते. कोणत्याही देशाचे भौतिक जीवनमान इतर देशापेक्षा जास्त असेल तर तो देश अधिक विकसित मानला जातो. भौतिक गुणवत्तेचे मोजमाप करण्यासाठी तीन मानके आहेत, जी येथे दर्शविली आहेत:

1) शिक्षणाची व्याप्ती 2) आयुर्मान आणि 3) बालमृत्यू दर

५.४ अपंगत्व समायोजित जीवन वर्षे (DALY)

अपंगत्व समायोजित जीवन वर्ष (DALY) ही अकाली मृत्यूमुळे गमावलेल्या संभाव्य आयुष्याची आणि प्रमाणित आयुर्मानाच्या तुलनेत अपंगत्वामुळे गमावलेल्या उत्पादक आयुष्याच्या वर्षांची बेरीज आहे.

- DALY चा वापर लोकसंख्येचे एकत्रित प्रमाण आणि जीवनमान मोजण्यासाठी केला जातो.

- WHO वेबसाइट DALY चा सारांश अशा प्रकारे देते: "एक DALY म्हणजे 'निरोगी' आयुष्यातील एक गमावलेले वर्ष मानले जाऊ शकते. संपूर्ण लोकसंख्येतील या

DALY ची बेरीज, किंवा रोगाचे ओझे, याचा एक मोजमाप म्हणून विचार केला जाऊ शकतो. सध्याची आरोग्य स्थिती आणि एक आदर्श आरोग्य परिस्थिती यामधील अंतर जेथे संपूर्ण लोकसंख्या प्रगत वयापर्यंत, रोग आणि अपंगत्वापासून मुक्त राहते."

- म्हणजे एक DALY हे निरोगी आयुष्याच्या नुकसानाच्या समतुल्य आहे.

तर्क :

विविध लोकसंख्येतील व्यक्तींकडून होणाऱ्या रोगाच्या ओझ्याचे संपूर्ण चित्र मृत्युदर देत नाही. रोगाच्या एकूण ओझ्याचे मूल्यांकन अपंगत्व-समायोजित जीवन वर्ष (DALY) वापरून केले जाते, एक वेळ-आधारित उपाय जे अकाली मृत्यूमुळे (YLLs) गमावलेल्या आयुष्याची वर्षे आणि पेक्षा कमी राज्यांमध्ये राहिल्यामुळे गमावलेल्या आयुष्याची वर्षे एकत्र करते. पूर्ण आरोग्य, किंवा अपंगत्वामुळे (YLDs) गमावलेले निरोगी आयुष्य. DALYs वापरून, अकाली मृत्यू कारणीभूत असलेल्या परंतु थोडे अपंगत्व (उदा. बुडणे किंवा गोवर) रोगांच्या ओझ्याची तुलना मृत्यू होत नाही परंतु अपंगत्व निर्माण करणाऱ्या रोगांशी करता येते उदा. पक्षाघात, खाण्याचे विकार.

DALY ची गणना :

हे मोजमाप दोन मोजमापांचे संयोजन आहे (खाली दाखवले आहे):

DALY = YLL + YLD

उदा. अपंगत्व समायोजित जीवन वर्ष [DALY] हे लोकसंख्येतील अकाली मृत्यूमुळे गमावलेल्या आयुष्याच्या वर्षांच्या बेरजेइतके आहे [YLL] आणि आरोग्य स्थिती असलेल्या लोकांसाठी अपंगत्वामुळे गमावलेली वर्षे [YLD}.

जीवन गमावलेली वर्षे (YLL):

ज्या वयात मृत्यू होतो त्या वयाच्या मानक आयुर्मानाने गुणाकार केलेल्या मृत्यूच्या संख्येचा यात समावेश होतो.

- याचे सूत्र आहे: YLL = N x L

- N = मृत्यूची संख्या आणि L = मृत्यूच्या वयातील मानक आयुर्मान (वर्षांमध्ये)

अपंगत्वासह जगण्याची वर्षे (YLD):

YLD ची गणना करण्याच्या दोन पद्धती आहेत.

१. रुग्णांची संख्या, विशिष्ट कालावधीत, रोगाच्या सरासरी कालावधीने गुणाकार केलेल्या वजन घटकासह एकत्रितपणे 0 (परिपूर्ण आरोग्य) ते 1 (मृत) या प्रमाणात रोगाची तीव्रता दर्शवते.

सूत्र आहे: YLD = I x DW x L

• I = घटना प्रकरणांची संख्या

• DW = अपंगत्व वजन

• एल - माफी किंवा मृत्यू होईपर्यंत त्याच्या केसचा सरासरी कालावधी (वर्षांमध्ये)

२. प्रचलित YLD म्हणून ओळखले जाते:

सूत्र आहे: YLD = P = DW

• P = प्रचलित प्रकरणांची संख्या

• DW = अपंगत्व वजन

DALYs चे कार्य आणि उपयोग :

DALYs चा वापर लोकसंख्येवर रोगाचा प्रभाव दर्शवण्यासाठी केला जातो.

ते सध्याची परिस्थिती आणि आदर्श परिस्थितीमधील फरक मोजतात जिथे प्रत्येकजण मानक आयुर्मानानुसार जगतो आणि परिपूर्ण आरोग्यामध्ये असतो. या गणनेसाठी, मानक आयुर्मान पुरुषांसाठी 80 वर्षे आणि महिलांसाठी 82.5 वर्षे सेट केले आहे.

- देशातील रोगाचा एकूण ओझे दर्शवण्यासाठी अनेक रोगांसाठी DALY एकत्र जोडले जाऊ शकतात.

- DALYs हे लोकसंख्येच्या आरोग्याचे सारांश मेट्रिक आहेत. DALYs आरोग्यातील अंतर दर्शवतात; ते मानक लक्ष्याच्या तुलनेत लोकसंख्येच्या आरोग्याची स्थिती मोजतात. व्यक्तींनी पूर्ण आरोग्याने मानक आयुर्मान जगावे हे ध्येय आहे.

DALYs चे फायदे :

१. सर्वात मोठा फायदा असा आहे की विकृती (YLD) आणि मृत्युदर (YLL) प्रभाव एकाच मापाने एकत्र केले जातात.

२. DALY विविध आरोग्य धोक्यांमधील तुलना करण्यास अनुमती देते.

३. DALY उपाय प्रतिबंधक धोरणांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्याची क्षमता प्रदान करते

DALYs च्या मर्यादा :

DALYs हे श्रीमंत देशांच्या आधारभूत मोजमापांवर आधारित आहेत त्यामुळे विकसनशील आणि विकसित लोकसंख्येमधील फरकाचा अर्थ असा आहे की DALYs संसाधनांमधील फरक दर्शवत नाहीत.

YLD साठी वापरलेले अपंगत्व वजन व्यक्तिनिष्ठ उपायांवर आधारित आहे, ज्याद्वारे लागू केलेले तंत्र आणि वापरलेले पॅनेल (उदा. तज्ञ, रुग्ण किंवा सामान्य लोक) यांचा प्राप्त झालेल्या अपंगत्वाच्या वजनांवर मजबूत प्रभाव असतो. त्यांच्या वैधतेवर सध्या वाद सुरू आहे. DALY उपाय आरोग्य क्षेत्राबाहेर मोठ्या प्रमाणावर ओळखला जात नाही.

DALY मोजमापाची सर्वात मोठी आव्हाने आहेत :

1. एखाद्या विशिष्ट रोगजनकामुळे लोकसंख्येतील एकूण संसर्गाच्या संख्येचा अंदाज घेणे.
2. घटना आणि रोगजनक-आधारित दृष्टीकोन वापरताना, विशिष्ट रोगजनकांसाठी सर्व संबंधित आरोग्य परिणामांसह परिणाम वृक्ष परिभाषित करणे.
3. परिणाम वृक्षामध्ये दर्शविलेल्या विविध आरोग्य परिणामांसाठी विनियुक्त प्रेषण संभाव्यता मिळवणे.

५.५ सामाजिक क्षमता निर्देशांक

राष्ट्रांच्या सामाजिक क्षमता त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक संघटनेच्या स्वरूपाच्या प्रतिसादात हळूहळू तयार झाल्या. सामाजिक क्षमता दीर्घकाळ टिकून आहेत. 1500 C.E. मधील सामाजिक क्षमता आजच्या काळात मिळकतीतील फरकांचे चांगले भाकीत करणारे आहेत, एकदा वसाहती आणि उत्तर-वसाहतिक स्थलांतराचा लेखाजोखा केला जातो. 1500 सी.ई. मधील सामाजिक क्षमता मोठ्या प्रमाणावर कृषी संस्कृतीच्या इतिहासातील फरकांद्वारे स्पष्ट केल्या जाऊ शकतात. 1960 पासून, पूर्वीच्या विकसित समाजांच्या वंशजांनी लोकसंख्या असलेल्या कमी विकसित देशांमध्ये इतरांपेक्षा अधिक वेगाने वाढ झाली आहे.

काही लोक असा युक्तिवाद करतात की क्षमता व्यक्तींचे गुणधर्म आहेत, सामूहिक (कंपनी, संस्था किंवा देश) नाहीत. अशा प्रकारे, वैयक्तिक क्षमता या संधींशी निगडित आहेत, किंवा मूलभूत स्वातंत्र्य, ज्यामध्ये लोकांना प्रवेश आहे, जे वैयक्तिक संसाधनांच्या अभावामुळे किंवा लोक ज्या संदर्भात कार्य करतात त्या संदर्भात मर्यादित असू शकतात (सेन, 1993). अशाप्रकारे, परिणामांमधील वैयक्तिक असमानता जी आपण दररोज पाहतो ती मूलभूत स्वातंत्र्य, किंवा त्यांच्या जीवनात करण्याची किंवा असण्याची क्षमता यातील फरकांशी संबंधित आहे आणि म्हणूनच या क्षमतांची उपस्थिती किंवा अभाव असमानता का उद्भवते हे स्पष्ट करू शकते. एक समान तर्क विशिष्ट देशांमध्ये, सामूहिकांना लागू होऊ शकतो. देश वैयक्तिक क्षमता आणि संसाधने एकत्रित करतात आणि म्हणूनच त्यांच्या परस्परसंवादातून उद्भवणारे सामाजिक चांगले किंवा सकारात्मक बाह्यत्वे, आधुनिक वाढ का होते आणि कायम राहते हे समजून घेण्यासाठी वैयक्तिक युनिट्सच्या बेरजेपेक्षा जास्त आहेत. येथे आम्ही विकसनशील देशांमधील राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांचा एक संच दस्तऐवजीकरण करण्याचा प्रयत्न करतो ज्यांना आम्ही "सामाजिक क्षमता" म्हणून लेबल करू शकतो आणि त्यांना वास्तविक आर्थिक परिणामांशी

जोडण्याचा प्रयत्न करू शकतो. एडेलमन आणि मॉरिसन (1967) यांनी सामाजिक क्षमतांना "पारंपारिक सामाजिक संस्थेच्या विघटनाशी संबंधित वृत्ती आणि संस्थांमधील बदलांच्या प्रक्रिया" आणि घटक विश्लेषणाद्वारे त्यांचे प्रमाणीकरण म्हणून परिभाषित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शहरीकरण, शैक्षणिक प्राप्ती, जनसंवाद, जनन दर, राजकीय पक्षांची स्पर्धात्मकता, वाढीचा दर, तंत्रज्ञानाचा अवलंब आणि सामाजिक गतिशीलता यासारख्या 41 सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय चलांमधील अनेक संबंधांचा सारांश दिला. ॲडेलमन आणि मॉरिसन इंडेक्सचे मुख्य समालोचन हे आहे की, जरी सिद्धांत आणि बहुआयामी नीट आधारलेले असले तरी, त्यात समाविष्ट असलेल्या चलांच्या संख्येमुळे कालांतराने बदल शोधणे सोपे नव्हते.

५.६ प्रश्न

प्रश्न १. शारीरिक गुणवत्ता निर्देशांक (PQLI) स्पष्ट करा.

प्रश्न २. अपंगत्व समायोजित जीवन वर्षांची (DALY) चर्चा करा.

प्रश्न ३. सामाजिक क्षमतेवर टीप लिहा.

❖❖❖❖

६

मानव विकासाचे मोजमाप – २

घटक रचना :

६.० उद्दिष्ट्ये

६.१ प्रस्तावना

६.२ मानव विकास निर्देशांक (HDI)

६.३ मानव गरीबी निर्देशांक (HPI)

६.४. लिंग संबंधित विकास निर्देशांक (GDI)

६.५ लिंग सशक्तीकरण उपाय (GEM)

६.६ सारांश

६.७ प्रश्न

६.० उद्दिष्ट्ये

- मानव विकास निर्देशांकाचा अभ्यास करणे.
- मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाचा अभ्यास करणे.
- लिंग संबंधित विकास निर्देशांकाचा अभ्यास करणे.
- लिंग सशक्तीकरण उपायांचा अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना

UNDP ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट 1997 मध्ये मानवी विकासाचे वर्णन "लोकांच्या आवडी-निवडी वाढवण्याची प्रक्रिया आणि त्यांनी प्राप्त केलेल्या कल्याणाची पातळी ही मानवी विकासाच्या संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी आहे. असे सिद्धांत मर्यादित किंवा स्थिर नसतात. परंतु विकासाच्या पातळीकडे दुर्लक्ष करून, लोकांसाठी तीन आवश्यक पर्याय म्हणजे दीर्घ आणि निरोगी जीवन जगणे, ज्ञान प्राप्त करणे आणि सभ्य जीवनमानासाठी आवश्यक संसाधनांमध्ये प्रवेश करणे. मानवी विकास मात्र तिथेच संपत नाही. राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्यापासून ते सर्जनशील आणि उत्पादक बनण्याच्या आणि स्वाभिमानाचा आनंद घेण्याच्या आणि मानवी हक्कांची हमी देण्याच्या संधींपर्यंत अनेक लोकांद्वारे अत्यंत मौल्यवान असलेल्या इतर निवडी. HDR 1997 ने पुढे म्हटले आहे की, “उत्पन्न हा फक्त एकच पर्याय आहे जो लोकांना महत्त्वाचा असला तरी

आवडेल. पण ही त्यांच्या आयुष्याची बेरीज नाही. उत्पन्न हे केवळ मानवी विकासाचे साधन आहे.

एचडीआर 1997 मध्ये आढळलेल्या मानवी विकासाच्या वर्णनावरून आपल्याला जे समजले ते म्हणजे मानवी विकास ही एक सतत प्रक्रिया आहे. निवडी वाढवल्या आणि मानवी कल्याण सुधारले तरच प्रक्रिया विकासात्मक बनते. इतर पर्यायांपैकी, तीन सर्वात महत्त्वाचे पर्याय म्हणजे दीर्घ आणि निरोगी आयुष्य जे जन्माच्या अपेक्षेनुसार ठरवले जाते, ज्ञान प्राप्त करणे जे शिक्षणाद्वारे निर्धारित केले जाते आणि एक सभ्य जीवनमान जे दरडोई जीडीपी द्वारे निर्धारित केले जाते. हे तीन पर्याय मानवी विकास निर्देशांकाचेही घटक आहेत. या तिन्ही निवडी मानवी विकासासाठी मूलभूत असल्या तरी, या तिन्ही पर्यायांच्या पलीकडे जाऊन मानवी जीवन जगण्यायोग्य बनवणाऱ्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक स्वातंत्र्यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारे हमी दिलेले मानवी हक्क मानवी विकासाचा एक महत्त्वाचा पैलू बनतात. पॉल स्ट्रीटनच्या मते, खालील कारणांमुळे मानवी विकास आवश्यक आहे:

१) आर्थिक वाढ हे मानवी विकास साध्य करण्याचे केवळ एक साधन आहे.

२) शिक्षण, आरोग्य आणि प्रशिक्षणातील गुंतवणुकीमुळे श्रमशक्तीचे दीर्घायुष्य आणि उत्पादकता वाढेल आणि त्यामुळे मानवी विकास सुधारेल.

३) स्त्री शिक्षण आणि विकास महिलांच्या विकासासाठी पर्याय विस्तृत करतात. बालमृत्यू दर कमी झाल्याने प्रजनन दर कमी होतो आणि कुटुंबाचा आकारही कमी होतो. यामुळे महिलांचे आरोग्य सुधारते आणि लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होण्यास मदत होते.

४) नैसर्गिक पर्यावरणावरील अतिक्रमण हा गरीब लोकसंख्येच्या वाढत्या आकाराचा परिणाम आहे. वाळवंटीकरण, जंगलतोड आणि मातीची धूप, नैसर्गिक सौंदर्याची झीज, अप्रिय अधिवास आणि परिसर या समस्या मानवी विकासासह कमी होतील.

५) गरिबी कमी केल्याने लोकांना सन्मानाच्या गरजा आणि आत्म-वास्तविकतेची गरज यासारख्या उच्च ऑर्डरच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल. अशाप्रकारे मानवी विकास उत्तम नागरी समाज, विश्वासार्ह लोकशाही आणि सामाजिक स्थिरता आणि राजकीय स्थैर्यासाठी योगदान देऊ शकतो.

६.२ मानव विकास निर्देशांक (HDI)

मानवी विकास निर्देशांक (HDI) हा आयुर्मान, शिक्षण (शिक्षण प्रणालीमध्ये प्रवेश केल्यावर पूर्ण झालेले शालेय शिक्षण आणि अपेक्षित वर्षे) आणि दरडोई उत्पन्न निर्देशकांचा एक सांख्यिकीय संमिश्र निर्देशांक आहे, ज्याचा उपयोग देशांना चार स्तरांमध्ये क्रमवारी लावण्यासाठी केला जातो. मानवी विकासाचे. एखाद्या देशाचे आयुर्मान जास्त असते, शिक्षणाची पातळी जास्त असते आणि दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्न GNI (PPP) जास्त असते तेव्हा HDI ची उच्च पातळी मिळवते. हे पाकिस्तानी

अर्थशास्त्रज्ञ महबूब उल हक यांनी विकसित केले होते आणि संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) च्या मानव विकास अहवाल कार्यालयाद्वारे देशाच्या विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी वापरले गेले.

2010 च्या मानव विकास अहवालाने असमानता-समायोजित मानव विकास निर्देशांक (IHDI) सादर केला. साधी एचडीआय उपयुक्त राहिली तरी, त्यात असे म्हटले आहे की "आयएचडीआय ही मानवी विकासाची वास्तविक पातळी आहे (असमानतेसाठी लेखा), तर एचडीआयला 'संभाव्य' मानवी विकासाचा (किंवा एचडीआयची कमाल पातळी) निर्देशांक म्हणून पाहिले जाऊ शकते. असमानता नसेल तर साध्य करता येईल."

सन १९९० पासून युनोने (United Nations Development Programme : UNDP) ने आपले मानवी विकास अहवाल प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. UNDP ने मानवी विकासाचा निर्देशांक विकसित केला. UNDP च्या १९९७ मधील अहवालात मानवी विकासाची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. लोकांची निवड प्रक्रिया विस्तारीत करणे आणि लोकांच्या गाभा संपादन करावा. विकासाच्या पातळीच्या इच्छेने लोकांसाठी तीन आवश्यक पसंती असतात. त्यात दीर्घ व निरोगी आयुष्य, ज्ञान संपादन करणे आणि राहणीमानाचा चांगला दर्जा सुधारण्यासाठी साधनसामग्रीचा वापर करावा मात्र मानवी विकासाच्या येथे शेवट होत नाही. अनेक लोकांना उच्च मूल्याचा इतर पसंती असतात. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्यापासूनच्या गरजा असतात. ज्यायोगे त्यांना ते रचनात्मक व उत्पादक बनतील व स्वाभिमान उपभोगणे व मानवी हक्कांची हमी हवी असते. सन १९९७ चा मानवी विकास अहवाल असे सांगतो की, उत्पन्न हे लोकांना अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. उत्पन्न हे एक साधन आहे. मानवी विकास हे साध्य आहे.

मानवी विकास निर्देशांकाचे मापन (Measurement of Human Development Index (HDI)) :

मानवी विकास निर्देशांकाचे मापन करण्यासाठी तीन मूलभूत दर्शक आहेत. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) दीर्घायुष्य (Longevity) :

यामध्ये दीर्घ व आरोग्यदायी जीवनाचे मापन असते. जे जन्माच्या अपेक्षित आर्युमर्यादेने केले जाते. आयुर्मान किमान २५ वर्षे व कमाल ७५ वर्षे मानले आहे.

२) शैक्षणिक प्रगती (Educational Attainment) :

हे प्रौढ साक्षरता (भारांक) प्राथमिक, दुय्यम व तृतीय स्तरावरील एकत्रित स्थूल 3 नावनोंदणी प्रमाण (भार) यांच्या एकत्रीकरणाने होते. प्रौढ साक्षरता ०% ते १००% आणि एकत्रित नावनोंदणी गुणोत्तर ०% ते १००%.

३) राहणीमानाचा दर्जा (Standard of Living) :

डॉलरच्या संदर्भातील क्रयशक्ती समतेवर (Purchasing Power Purity PPP) आधारित स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न दरडोईत (GDP per capita) मोजले जाते.

HDI गणनेसाठी कमाल व किमान मूल्ये

अ.क्र.	दर्शक	कमाल मूल्य	किमान मूल्य
1.	जन्मतः अपेक्षित आयुमर्यादा	८५	२५
2.	प्रौढ साक्षरता दर	१००	००
3.	स्थूल नावनोंदणी प्रमाण	१००	००
4.	जीडीपी दरडोई	४०,०००	१००

तक्ता क्र. ६.१

वरील कोष्टकातील प्रत्येक परिमाणाची कार्यक्षमता स्पष्ट करण्यास ० ते १ यामध्ये मूल्य लागू करुन पुढील सूत्र मिळते.

$$\text{परिमाण निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}{\text{कमाल मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}$$

अशा पद्धतीने मानवी विकास निर्देशांकाची गणना केली जाते. ती साधी सरासरी असते. ज्या देशाच्या मानवी विकास निर्देशांकाचे मूल्य ०.५ च्या खाली असते. अशा देशाचा मानवी विकास अल्प पातळीवर आहे. ज्या देशांचे मूल्य ०.५ ते ०.८ यामध्ये असते ते मध्यम पातळीवर असते आणि ज्या देशांचे मूल्य ०.८ पेक्षा अधिक असते ते उच्च पातळीवर असतात.

उदा. अर्मेनिया या देशाच्या माहितीवर आधारित HDI ची गणना केली आहे.

अपेक्षित आयुर्मर्यादा निर्देशांक गणना :

अपेक्षित आयुर्मर्यादा ही जन्मतः अपेक्षित आयुर्मर्यादा देशाच्या सापेक्ष साहाय्याने मापन केली जाते. अर्मेनियासाठी १९९९ मध्ये अपेक्षित आयुर्मर्यादा ७२.७ वर्षे होती. अपेक्षित आयुर्मर्यादा निर्देशांक ०.७९५ होता. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

$$\text{अपेक्षित आयुर्मर्यादा निर्देशांक} = \frac{72.7 - 25}{85 - 25} = \frac{47.7}{60} = 0.795$$

शैक्षणिक निर्देशांकाची गणना :

शैक्षणिक निर्देशांक तयार करताना संबंधित देशातील प्रौढ साक्षरता व प्राथमिक, द्वितीय, तृतीय क्षेत्रातील एकत्रित स्थूल नावनोंदणी घेऊन सापेक्ष साहाय्याने मोजणी केली जाते. पहिल्यांदा प्रौढ साक्षरता निर्देशांक व नंतर एकत्रित स्थूल नावनोंदणी निर्देशांक मोजले जातात.

या दोन्ही निर्देशाकांच्या एकत्रीकरणाने शैक्षणिक निर्देशांक तयार होतो. या शैक्षणिक निर्देशांकात 2/3 भार प्रौढ साक्षरतेला आणि 1/3 भार एकत्रित स्थूल नावनोंदणीला दिला जातो.

$$\textbf{प्रौढ साक्षरता निर्देशांक} = \frac{98.3 - 0}{100 - 0} = \frac{98.3}{100} = 0.983$$

$$\textbf{स्थूल शैक्षणिक निर्देशांक} - \frac{79.9 - 0}{100 - 0} - \frac{79.9}{100} - 0.799$$

शैक्षणिक निर्देशांक = 2 / 3 (प्रौढ साक्षरता निर्देशांक) + 1 / 3 (स्थूल नावनोंदणी निर्देशांक)

= 2/3 (0.983) + ½ (0.799)

= 0.655 (3333) + 0.266 (3333)

= 0.922

शैक्षणिक निर्देशांक = 0.922

राहणीमान निर्देशांक :

यासाठी स्थूल देशांतर्गत दरडोई उत्पन्न हे अमेरिकन डॉलरच्या क्रयशक्ती समतेंत समन्वित केले जाते. HDI उत्पन्न मानवी विकासातील सर्व परिमाण रुपांतरित करीत नाही. उत्पन्नाचा लॉगरियमचा वापर केला जातो. सन १९९८ मध्ये अर्मेनियाचे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न दरडोई २,२१५ डॉलर (PPP) होते व राहणीमान निर्देशांक ०.५१७ होता.

$$\textbf{राहणीमान निर्देशांक} = \frac{\text{लॉग (२,२१५)} - \text{लॉग (१००)}}{\text{लॉग (४०,०००)} - \text{लॉग (१००)}} = \frac{3.3455 - 2}{4.6020 - 2}$$

$$= \frac{1.3455}{2.6020} = 0.517$$

मानवी विकास निर्देशांकाचे मापन :

वरील तीन निर्देशांकाची बेरीज करुन त्यास ३ ने भागले असता निर्देशांक येतो.

0.795 + 0.922 + 0.515 = 2.234 ÷ 3 = 0.745 (0.74466)

मानवी विकास निर्देशांकाचे महत्त्व (Importance of Human Development Index) :

१) देशाचा आर्थिक विकासाचा दर्शक म्हणून उपयुक्त असतो.

२) आर्थिक प्रगतीत HDI मोलाची भूमिका बजावतो.

६.३ मानव गरीबी निर्देशांक (HPI)

मानवी विकास मोजमापाचे मानवी दारिद्र्य निर्देशांक हे एक आणखी साधन आहे. सन १९९७ मधील मानवी विकास अहवालात मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाची संकल्पना मांडली आहे. मानवी जीवनातील दीर्घायुष्य, ज्ञान आणि राहणीमान या तीन घटकांवर हानी करणाऱ्या घटकावर हा निर्देशांक लक्ष केंद्रित करतो..

१) दीर्घायुष्य -

यात पहिली हानी म्हणजे मृत्यूची अस्थिरता जो सापेक्षपणे लवकर येतो. मानवी दारिद्र्य निर्देशांकात वयाच्या ४० व्या वर्षा अगोदर येतो.

२) ज्ञान -

दुसरी हानी ज्ञानाशी संबधित असते. निरक्षरता प्रौढाच्या साक्षरतेच्या टक्केवारीने मोजली जाते.

३) सुयोग्य राहणीमान :

तिसरी हानी सुयोग्य राहणीमानाशी संबंधित असते. जी विशेषत्वाने सर्वकष बदलणारी असते. जी बाब तीन चलांनी संमिश्राचे प्रतिनिधित्व करते याची टक्केवारी असते ती चले आरोग्य सेवा, सुरक्षित पाणी आणि पाच वर्षाखालील कुपोषणग्रस्त बालकांची टक्केवारी.

मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाचे मापन :

अ) मानवी दारिद्र्य निर्देशांक १ चे मापन (HPI-1) :

१) दीर्घायुष्य : मृत्यूला भेद असे आणि जे जन्म झाल्यापासून ४० वर्षे वयापर्यंत जिवंत राहत नाहीत अशी संभाव्यता लक्षात घेतली जाते.

२) ज्ञान - प्रौढांमधील निरक्षरता दर

३) सुयोग्य राहणीमान - अ) आरोग्य सेवा ब) स्वच्छ व सुरक्षित पाणी उपलब्ध होणाऱ्या लोकांचे प्रमाण आणि क) ५ वर्षाखालील कुपोषित बालके.

मानवी विकास निर्देशांकापेक्षा मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाची गणना अधिक योग्य व प्रामाणिकपणाची समजली जाते. दारिद्र्य निर्देशांकात वापरलेले दर्शक साधारणपणे ० ते १०० या दरम्यान असते.

ब) मानवी दारिद्र्य निर्देशांक २ चे मापन (HPI-2) :

१) दीर्घ व निरोगी आयुष्य जन्मापासून वयाच्या ६० वर्षेपर्यंत जिवंत न राहणाऱ्या - लोकांच्या संभाव्यतेने दीर्घायुष्य मोजले जाते.

२) ज्ञान प्रौढांमधील कार्यात्मक साक्षरता कौशल्याचा टक्केवारीने ज्ञानाचे मापन केले जाते.

३) दारिद्र्य रेषा दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची टक्केवारी.

४) दीर्घकालीन बेकारी १२ महिने जी बेकारी असते त्यांचे मोजमाप दीर्घकालीन बेकारीत मोजतात.

मोजमाप दीर्घकालीन बेकारीत मोजतात :

वरील दोन प्रकारे मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाचे मापन केले जाते. त्यासाठी या चार चलांचा अवलंब केला जातो. विकसनशील देशांत मानवी दारिद्र्य निर्देशांक अधिक असतो. सन २००१ मध्ये उत्पन्न दारिद्र्य निर्देशांकाने मानवी दारिद्र्य निर्देशांक मोजला. त्यासाठी दररोज १.२५ डॉलर पेक्षा कमि उत्पन्न असणाऱ्या लोकांचा दारिद्र्य रेषेखालील लोकांत समावेश करण्यात आला. सन २००७ मध्ये भारतात ४१.६% लोकसंख्या उत्पन्न दारिद्र्य रेषेखाली होते पण मानवी दारिद्र्य निर्देशांक २८% होता. म्हणून मानवी दारिद्र्य निर्देशांक अधिक बहुव्यापी मापन आहे.

६.४. लिंग संबंधित विकास निर्देशांक (GDI)

सन १९९५ मध्ये सर्वप्रथम लिंग निगडित विकास निर्देशांक मानवी विकास अहवालात मांडण्यात आला. लिंग निगडित विकास निर्देशांकात स्त्री-पुरुषांमधील विषमतेची समयोजित सरासरी साध्यांचा विचार केला जातो. लिंग निगडित विकास निर्देशांकात १) स्त्रियांची आयुमर्यादा २) स्त्रियांमधील प्रौढ साक्षरता आणि स्थूल नावनोंदणी गुणोत्तर ३) स्त्रियांचे दरडोई उत्पन्न या तीन घटकांचा समावेश होतो.

लिंग निगडीत निर्देशांक तयार करत असताना मानवी साधनसामग्रीचे लिंगानुसार स्त्री व पुरुष असे दोन गट केले जातात.

१) जन्मसमयी सरासरी आर्युमान २५ वर्षे व ८० वर्षे (किमान व कमाल)

२) प्रौढ साक्षरता दर (१५ वर्षे व त्यावरील स्त्री व पुरुष ०% व १००%)

३) शाळेतील लिंगानुसार स्त्री व पुरुष नोंदणी

४) दरडोई वास्तव देशांतर्गत उत्पन्न

वरील घटकांचा विचार करुन स्त्रीसाठी वेगळा व पुरुषासाठी वेगळा निर्देशांक तयार केला जातो व नंतर दोन्हीची तुलना केली जाते. म्हणजेच स्त्रीयांचा स्वतंत्र मानवी विकास निर्देशांक आणि पुरुषांचा स्वतंत्र मानवी विकास निर्देशांक तयार केला जातो. आणि नंतर त्यांची तुलना केली जाते.

जर लिंग विषमता नसेल तर मानवी विकास निर्देशांक आणि लिंग निगडित विकास निर्देशांकाचे मूल्य सारखेच येते. जर लिंग विषमता असेल तर दोन्ही निर्देशांकात फरक / तफावत असते. या दोन्ही निर्देशांकामध्ये जितकी अधिक तफावत राहिल तितक्या प्रमाणात लिंग विषमता असते.

जगातील सर्व देशांचा विचार केला असता काही देशांत समानता तर काही देशांत लिंग विषमता आढळते.

३) HDI मुळे देशातील शिक्षण, आहार, आरोग्य याविषयीची स्थिती लक्षात येते.

४) प्रत्येक देशाला आपला मानवी विकास करण्यासाठी मानवी विकास निर्देशांक उपयुक्त ठरतो.

५) पॉल स्टिन च्या मते, मानवी विकास निर्देशांकामुळे सामाजिक देणे, पोषण, शिक्षण व आरोग्य याकडे लक्ष देता येते.

६) हे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मापनापेक्षा अधिक अर्थपूर्ण असते कारण उत्पन्न वितरण, आयुर्मर्यादा, साक्षरता या घटकावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

मानवी विकास निर्देशांकाच्या मर्यादा -

१) प्रा. अमर्त्य सेनच्या मते हा निर्देशांक ओबडधोबड आहे. कारण मानवी विकासाबाबत गुंतागुंत करत आहे.

२) फक्त तीन दर्शकच मानवी विकासाचे दर्शक नाहीत. त्याबरोबर बालमृत्यु, सारखे दुसरेही महत्त्वाचे दर्शक आहेत.. पौष्टिकता इ.

३) मानवी विकास निर्देशांक मानवी विकासाचे निरपेक्षमापना ऐवजी सापेक्ष मापन करतो.

४) या घटकांतील प्रत्येक भाराची बांधणी लहरी आहे.

५) प्रो. एम. पी. टोडारोच्या मते, GNP दरडोई दर्जाचा पर्यायी दृष्टीकोन घेऊन आणि इतर सामाजिक दर्शकासह दुय्यम मानणे हा चांगला दृष्टिकोण आहे.

६.५ लिंग सशक्तीकरण उपाय (GEM)

UNDP द्वारे 1995 मध्ये GEM चे मोजमाप सुरू करण्यात आले. GEM ची रचना "स्त्रिया आणि पुरुष आर्थिक आणि राजकीय क्रियाकलापांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्यास आणि निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्यास सक्षम आहेत की नाही" हे मोजण्यासाठी करण्यात आली होती. हे समाजातील स्त्रियांना उपलब्ध असलेल्या संधींबद्दल सांगते ते खालील निर्देशकांच्या संदर्भात व्यक्त केले आहे:-

१. राजकीय सहभाग आणि निर्णय घेण्याची शक्ती :

संसदेतील जागांच्या संख्येनुसार मोजले जाते.

२. आर्थिक सहभाग आणि निर्णय घेण्याची शक्ती :

प्रशासक, व्यवस्थापक, तांत्रिक आणि व्यावसायिक पदे इत्यादी उच्च पदांवर असलेल्या महिलांच्या संख्येनुसार मोजले जाते.

३.संसाधनांवर आदेश :

पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या कमावलेल्या उत्पन्नाच्या वाट्याने व्यक्त केले जाणारे लैंगिक समानता हे भारतातील दूरचे स्वप्न आहे. एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 50% महिलांना यापैकी कोणत्याही क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने लाभ मिळत नाही. भारतीय स्त्रिया मुख्यतः गृहिणी म्हणून राहतात. शैक्षणिकदृष्ट्या पुढे असलेल्या केरळमध्येही आतापर्यंत एकही महिला मुख्यमंत्री नाही किंवा विधानसभेत 30 टक्के संख्याबळही नाही.

६.६ सारांश

धोरण-निर्माते, मीडिया आणि गैर-सरकारी संस्थांचे लक्ष वेधण्यासाठी आणि नेहमीच्या आर्थिक आकडेवारीपासून मानवी परिणामांकडे लक्ष वेधण्यासाठी एचडीआयचा वापर केला जातो. देशाच्या विकासाचे मूल्यमापन करण्यासाठी लोक आणि त्यांची क्षमता हाच अंतिम निकष असायला हवा, आर्थिक वाढीचा नव्हे, यावर पुन्हा जोर देण्यासाठी ते तयार केले गेले.

एचडीआयचा वापर राष्ट्रीय धोरणांच्या निवडींवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यासाठी आणि प्रति व्यक्ती समान पातळीवरील उत्पन्न असलेल्या दोन देशांचे मानवी विकासाचे परिणाम मोठ्या प्रमाणावर कसे असू शकतात हे निर्धारित करण्यासाठी देखील केला जातो. उदाहरणार्थ, दोन देशांचे प्रति व्यक्ती समान उत्पन्न असू शकते, परंतु त्यांचे आयुर्मान आणि साक्षरतेच्या पातळीत कमालीचा फरक आहे, जसे की एका देशाचे एचडीआय दुसऱ्यापेक्षा खूप जास्त आहे. हे विरोधाभास आरोग्य आणि शिक्षणासंबंधीच्या सरकारी धोरणांवरील चर्चेला उत्तेजित करतात जेणेकरून एका देशात काय साध्य केले जाऊ शकते हे दुसऱ्या देशाच्या आवाक्याबाहेर का आहे.

एचडीआयचा वापर देशांतर्गत, प्रांत किंवा राज्यांमधील आणि लिंग, वंश आणि इतर सामाजिक-आर्थिक गटांमधील फरक हायलाइट करण्यासाठी केला जातो. या धर्तीवर अंतर्गत असमानता अधोरेखित केल्याने अनेक देशांमध्ये राष्ट्रीय चर्चेला उधाण आले आहे.

६.७ प्रश्न

प्रश्न 1. मानव विकास निर्देशांक (HDI) स्पष्ट करा.

प्रश्न २. मानवी गरीबी निर्देशांक (HPI) वर चर्चा करा

प्रश्न ३. लिंग सशक्तीकरण निर्देशांक (GEI) नोट लिहा.

प्रश्न ४. लिंग संबंधित विकास निर्देशांक स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

मॉड्यूल IV

७

मानव विकासाचे पैलू - 1

घटक रचना :

७.० उद्दिष्ट्ये

७.१ प्रस्तावना

७.२ उपजीविका

७.३ असमानता/ विषमता

७.४ लिंग

७.५ बाल मजूर

७.६ वृद्ध लोकसंख्या

७.७ दारिद्र्य निर्मूलन

७.८ अन्न सुरक्षा (Food Security):

७.९ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट्ये

मानवी विकासाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास आणि विश्लेषण करणे हा या प्रकरणाचा मुख्य उद्देश आहे. देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात मानवी विकासाचा फार मोठा वाटा आहे. मानवी विकासाचे विविध पैलू जसे की उपजीविका, असमानता, बालमजुरी आणि वृद्ध लोकसंख्येशी संबंधित समस्यांवर प्रकाश टाकणे हे या प्रकरणाचे उद्दिष्ट आहे. हे सुरक्षेच्या मुद्द्यांवर देखील प्रकाश टाकते.

७.१ प्रस्तावना

एकूणच आर्थिक विकासामध्ये मानवी विकास महत्त्वाची भूमिका बजावते. मानवी विकास ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे कारण ती आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक पैलूंची दखल घेते. मानवी विकासाला अनेक पैलू आहेत कारण ते मानवी कार्यक्षमतेवर परिणाम करणाऱ्या संकल्पना आणि समस्यांशी संबंधित आहे.

७.२ उपजीविका (LIVELIHOOD)

एखाद्या व्यक्तीची उपजीविका (जीवन-पद्धती) ही "जीवनाच्या मूलभूत गरजा (अन्न, पाणी, निवारा आणि वस्त्र) सुरक्षित करण्याचे साधन" यांचा संदर्भ देते.

उपजीविकेची व्याख्या दैनंदिन जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या क्रियाकलापांचा संच म्हणून केली जाते. या गोष्टी आयुष्यभर लागतात. यामध्ये पाणी, अन्न, चारा, औषधे, निवारा, कपडे यांचा समावेश असू शकतो.

एखाद्या व्यक्तीच्या उदरनिर्वाहामध्ये स्वतःच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी वर नमूद केलेल्या गरजा मिळवण्याची क्षमता समाविष्ट असते. हे उपक्रम सहसा वारंवार आणि शाश्वत आणि सन्मान प्रदान करण्याच्या पद्धतीने केले जातात. उदाहरणार्थ, मच्छिमारांची उपजीविका माशांच्या उपलब्धतेवर आणि प्रवेशयोग्यतेवर (availability and accessibility)अवलंबून असते.

उपजीविकेला "उदरनिर्वाह करणे", "कुटुंबाला आधार देणे" किंवा "माझी नोकरी" असेही म्हटले जाते. मुलत: मानव त्याच्या अस्तित्वाची खात्री करण्यासाठी धोरणे विकसित करतो आणि अंमलात आणतो म्हणून ही संज्ञा वापरली जाते. ज्यांचे जीवन जगण्याचे साधन धोक्यात आले आहे, नुकसान झाले आहे किंवा नष्ट झाले आहे अशा लोकांना मदत करण्याचा जेव्हा सरकार, नागरी समाज आणि बाह्य संस्था प्रयत्न करतात तेव्हा या शब्दामागील लपलेली गुंतागुंत उघडकीस येते.

चेंबर्स आणि कॉनरॉय यांच्या मते, उपजीविका हे उपजीविकेचे/जगण्याचे साधन आहे. उपजीविकेमध्ये क्षमता, मालमत्ता (भौतिक आणि सामाजिक दोन्ही संसाधनांसह) आणि जीवनाच्या साधनांसाठी किंवा जीवनाच्या गरजा सुरक्षित करण्यासाठी आवश्यक क्रियाकलाप समाविष्ट असतात. उपजीविका शाश्वत असते जेव्हा ती तणाव आणि धक्क्यांचा सामना करू शकते आणि त्यातून सावरू शकते आणि नैसर्गिक संसाधनांचा आधार कमी न करता, आता आणि भविष्यात आपली क्षमता आणि मालमत्ता राखू शकते किंवा वाढवू शकते.

सामाजिक शास्त्रांमध्ये, उपजीविकेची विस्तारित संकल्पना वापरली जाते जी सामाजिक आणि सांस्कृतिक माध्यमांचा समावेश करते, म्हणजे "व्यक्ती, कुटुंब किंवा इतर सामाजिक गटाकडे उत्पन्न आणि/किंवा संसाधनांचे गाठोडे आहे जे त्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरले जाऊ शकते किंवा देवाणघेवाण होऊ शकते. यामध्ये माहिती, सांस्कृतिक ज्ञान, सामाजिक जाळे (networks)आणि कायदेशीर अधिकार तसेच साधने, जमीन आणि इतर भौतिक संसाधने यांचा समावेश असू शकतो."

उदरनिर्वाहाची संकल्पना शाश्वतता आणि मानवी हक्कांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संशोधनात, राजकीय पर्यावरणशास्त्रासारख्या क्षेत्रात वापरली जाते.

लोक कसे विकसित होतात आणि आपली उपजीविका कशी राखतात हे चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, आम्ही खालील रचनेचा उपयोग करूया. ही आपल्याला खालील गोष्टी समजून घेण्याचा मार्ग प्रदान करते

1. लोकांनी काढलेली मालमत्ता
2. उपजीविका करण्यासाठी त्यांनी विकसित केलेली धोरणे
3. उपजीविका ज्यामध्ये विकसित केली जाते तो संदर्भ आणि
4. असे घटक ज्यामुळे उपजीविका ही धक्के आणि तणावांना कमी-अधिक प्रमाणात बळी पडते.

मालमत्ता मूर्त असू शकते, जसे की अन्नधान्याचे दुकान आणि रोख बचत, तसेच झाडे, जमीन, पशुधन, अवजारे आणि इतर संसाधने. मालमत्ता ही अमूर्त देखील असू शकते जसे की अन्न, काम आणि सहाय्य तसेच साहित्य, माहिती, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि रोजगाराच्या संधीं यावर दावा करणे.

लोक उपजीविका करण्यासाठी जी मालमत्ता किंवा भांडवल आकर्षित करतात ती समजून घेण्यासाठी त्यांचे खालील पाच गटांमध्ये वर्गीकरण करणे हा आणखी एक मार्ग:

a. **मानवी भांडवल :** कौशल्य, ज्ञान, आरोग्य आणि काम करण्याची क्षमता

b. **सामाजिक भांडवल :** सामाजिक संसाधने, ज्यात अनौपचारिक नेटवर्क, औपचारिक गटांचे सदस्यत्व आणि सहकार्य आणि आर्थिक संधी सुलभ करणारे विश्वासाचे नाते.

c. **नैसर्गिक भांडवल :** नैसर्गिक संसाधने जसे की जमीन, माती, पाणी, जंगले आणि मत्स्यपालन.

d. **भौतिक भांडवल :** मूलभूत पायाभूत सुविधा, जसे की रस्ते, पाणी आणि स्वच्छता, शाळा, माहिती आणि संप्रेषण (ICT); आणि उत्पादकाच्या वस्तू उदा. साधने, पशुधन आणि उपकरणे ई.

e. **आर्थिक भांडवल :** बचत, कर्ज/ ऋण आणि रोजगार, व्यापार आणि पैसे पाठवण्यांमधून मिळणारे उत्पन्न यासारखी आर्थिक संसाधने

उपजीविका संदर्भ (Livelihood Context) :

उपजीविका ही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भांमध्ये तयार केली जाते. संस्था, प्रक्रिया आणि धोरणे, जसे की बाजार, सामाजिक नियम आणि जमीन मालकी धोरणे ही अनुकूल परिणामासाठी मालमत्तेमध्ये प्रवेश करण्याच्या आणि वापरण्याच्या आपल्या क्षमतेवर परिणाम करतात. हे संदर्भ बदलत असताना ते उपजीविकेचे नवीन अडथळे किंवा संधी निर्माण करतात. त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

a. **उपजीविका सामाजिक संबंध संदर्भ :** ज्या पद्धतीने लिंग, वंश, संस्कृती, इतिहास, धर्म आणि नातेसंबंध समाजातील विविध गटांच्या उपजीविकेवर परिणाम करतात.

b. **सामाजिक आणि राजकीय संघटना :** निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, नागरी संस्था, सामाजिक नियम आणि मानदंड, लोकशाही, नेतृत्व, सत्ता आणि अधिकार, भाडे मागण्याची वर्तणूक.

c. **शासन (Governance) :** रचना, शक्ती, कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता, अधिकार आणि प्रतिनिधित्व यासह सरकारी यंत्रणांचे स्वरूप आणि गुणवत्ता.

d. **सेवा वितरण :** शिक्षण, आरोग्य, पाणी आणि स्वच्छता यासारख्या सेवांच्या वितरणामध्ये गुंतलेल्या राज्य आणि खाजगी क्षेत्रातील संस्थांची परिणामकारकता आणि प्रतिसाद.

e. **संसाधन प्रवेश संस्था :** सामाजिक नियम, चालीरीती आणि वर्तन (किंवा 'खेळाचे नियम') जे लोकांच्या संसाधनांमध्ये प्रवेश परिभाषित करतात

f. **धोरण आणि धोरण प्रक्रिया :** ज्या प्रक्रियांद्वारे धोरण आणि कायदे निर्धारित आणि अंमलात आणले जातात आणि लोकांच्या जीवनमानावर त्यांचे परिणाम

g. उपजीविका ही बदलत्या नैसर्गिक वातावरणामुळे आकाराला येते. माती, हवा आणि पाण्याची गुणवत्ता; हवामान आणि भौगोलिक परिस्थिती; प्राणी आणि वनस्पतींची उपलब्धता; आणि नैसर्गिक धोक्यांची वारंवारता आणि तीव्रता या सर्व गोष्टी उपजीविका निर्णयांवर प्रभाव पाडतात.

उपजीविका धोरणे (Livelihood Strategies) :

उपरोक्त सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय संदर्भांमध्ये लोक या मालमत्ता/ संसाधने कशी मिळवतात आणि वापरतात, यावरून एक उपजीविका धोरण तयार केले जाते. उपजीविकेच्या धोरणांची श्रेणी आणि विविधता प्रचंड आहे. एखादी व्यक्ती त्याच्या/ तिच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक क्रियाकलाप करू शकते. एक किंवा अनेक व्यक्ती या सामूहिक उपजीविकेच्या धोरणाला हातभार लावणाऱ्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतू शकतात. कुटुंबात, कुटुंबाचा उदरनिर्वाह आणि वाढ सक्षम करण्यासाठी व्यक्ती अनेकदा वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या स्वीकारतात. काही संस्कृतींमध्ये, हा गट एका लहान समुदायात विस्तारू शकतो, ज्यामध्ये व्यक्ती संपूर्ण समूहाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकत्र काम करतात.

उपजीविका असुरक्षितता (Livelihood Vulnerability) :

दिलेल्या उपजीविकेची ताकद केवळ त्याच्या उत्पादक परिणामांवरून मोजली जात नाही, तर तितकेच धक्के, हंगामी बदल आणि कल (Trends) यांच्या प्रतिकारशक्तीद्वारे मोजली जाते. धक्क्यांमध्ये नैसर्गिक आपत्ती, युद्धे आणि आर्थिक मंदी यांचा समावेश असू शकतो. संसाधनांची उपलब्धता, उत्पन्नाच्या संधी आणि विशिष्ट उत्पादने आणि

सेवांची मागणी यांमध्ये हंगामी चढ-उतार होऊ शकतात. अधिक क्रमिक (हळू हळू चढणारा more gradual) आणि बऱ्याचदा अंदाज लावता येण्याजोगे, राजकारण आणि प्रशासनातील कल (ट्रेंड), तंत्रज्ञानाचा वापर, अर्थशास्त्र आणि नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता, अनेक उपजीविकेच्या भविष्यात गंभीर अडथळे निर्माण करू शकतात. हे बदल मालमत्तेची उपलब्धता आणि त्या मालमत्तेचे "जिवंत" मध्ये रूपांतर करण्याच्या संधींवर परिणाम करतात. अशा परिस्थितीत, लोकांनी अस्तित्वात राहण्यासाठी विद्यमान धोरणे स्वीकारली पाहिजेत किंवा नवीन धोरणे विकसित केली पाहिजेत.

उपजीविका परस्परावलंबन (Livelihood Interdependence) :

उपजीविकेचे एक अंतिम महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे परस्परावलंबन. खूप कमी उपजीविका या पूर्णपणे वेगळ्या/अलग (isolation) अस्तित्वात असतात. दिलेली उपजीविका ही मालमत्ता मिळवण्यासाठी आणि देवाणघेवाण करण्यासाठी इतर उपजीविकेवर अवलंबून असू शकते. व्यापारी हे मालाचे/वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी शेतकऱ्यांवर, ते तयार करण्याच्या प्रक्रिया/कार्यपद्धती यांवर आणि ग्राहक खरेदी करण्यासाठी अवलंबून असतात. उपजीविका देखील मालमत्ता आणि बाजारपेठेत मिळवण्यासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करतात. अशाप्रकारे, कोणत्याही दिलेल्या उपजीविकेवरील सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम इतरांवर परिणाम करतात. उपजीविका सहाय्याचे नियोजन करताना हे विशेषतः महत्वाचे आहे.

७.३ असमानता/विषमता (INEQUALITIES)

विषमता/ असमानता हा मानवी विकासाचा मूलभूत प्रश्न आहे. संधी आणि जीवनातील शक्यता (योग) या मधील अतिरेकी असमानता यांचा थेट परिणाम मानवी क्षमतांवर होतो. श्रीमंत लोक आणि गरीब लोक, पुरुष आणि महिला, ग्रामीण आणि शहरी भाग आणि विविध प्रदेश आणि गट यांच्यात खोल मानवी विकास असमानता कायम दिसून येते. या असमानता गैरसोयींच्या परस्पर बळकट संरचना तयार करतात ज्या लोकांना जीवन चक्राद्वारे अनुसरण करतात आणि पिढ्यानपिढ्या प्रसारित केल्या जातात. हे दोन्ही अंगभूत आणि साधनीभूत (instrumental) कारणांनी चुकीचे आहे. असमानता ही सामाजिक न्यायाच्या मूलभूत नियमांचे उल्लंघन करते, तसेच ती विकासासाठी, लोकशाहीसाठी आणि सामाजिक एकतेसाठी वाईट आहे.

असमानतेचे, पुरावे सर्वत्र आहेत. आणि जरी ते मोजणे आणि सारांशित करणे कठीण असले तरी, बऱ्याच देशांमध्ये अशी भावना आहे की बरेच अशा एका टोकाकडे जात आहेत ज्याच्या पलीकडे ते पुनर्प्राप्त करणे कठीण होईल. सर्व असमानता या हानीकारक नसतात, परंतु ज्यांना अयोग्य समजले जाते त्या मात्र असतात. प्रचंड तांत्रिक बदल आणि हवामान संकटे यांच्या छायेखाली, या असमानतांनी जवळपास सर्वांनाच त्रास दिला आहे. या असमानता सामाजिक एकता आणि लोकांचा सरकार, संस्था आणि एकमेकांवरील विश्वास कमकुवत करतात. असमानता व्यर्थ आहेत कारण त्या लोकांना त्यांच्या कामावर आणि नागरी जीवनात त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यापासून

प्रतिबंधित करतात तसेच अर्थव्यवस्था आणि समाजाला त्रास देतात. आणि टोकाला गेल्यावर लोक रस्त्यावर उतरू शकतात.

युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रामचा (UNDP) 2019 चा मानव विकास अहवाल, मानवी विकासातील असमानता समजून घेण्यासाठी आणि दूर करण्यासाठी एक नवीन चौकट उघडतो.

"उत्पन्नाच्या पलीकडे, सरासरीच्या पलीकडे, आजच्या पलीकडे : 21 व्या शतकातील मानवी विकासातील असमानता" असमानतेचे कोणते प्रकार महत्त्वाचे आहेत आणि त्यांचे कारण काय आहे हे विचारते. ती हे ओळखते की अपायकारक (दुष्ट, दुर्भावनापूर्ण, वाईट) असमानता ही सामान्यत: समाज आणि अर्थव्यवस्थेतील व्यापक समस्यांचे लक्षण म्हणून विचारात घेतली जाते. ती हे देखील विचारते की कोणती धोरणे अंतर्निहित चलकांना हाताळू शकतात – अशी धोरणे जी एकाच वेळी राष्ट्रांना त्यांची अर्थव्यवस्था शाश्वत आणि समान रीतीने मानवी विकासाचा विस्तार करण्यास मदत करू शकतात.

2019 चा मानव विकास अहवाल असे म्हणतो की नेहमीप्रमाणे व्यवसाय हा नवीन पिढीतील असमानता सोडवणार नाही. आज जगभरातील घटनांवरून असे दिसून येते की, दारिद्र्य, भूक आणि रोगांविरुद्ध अभूतपूर्व प्रगती केली असूनही, अनेक समाज हे पाहिजे तसे काम करीत नाहीत. असमानता, युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (यूएनडीपी) च्या नवीन अहवालानुसार, हा जोडणारा धागा आहे.

“वेगवेगळे triggers लोकांना रस्त्यावर आणत आहेत -- रेल्वे तिकिटाची किंमत, पेट्रोलची किंमत, राजकीय स्वातंत्र्याच्या मागण्या,निष्पक्षता आणि न्यायाचा पाठपुरावा ई. हा असमानतेचा नवा चेहरा आहे, आणि या मानवी विकास अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे, UNDP प्रशासक, अचिम स्टेनर म्हणतात की असमानता उपयांच्या पलीकडे नाही,”(**inequality is not beyond solutions**.)

२० व्या शतकातील असमानता कमी होत असली तरीही, असमानतेची नवीन पिढी उदयास येत आहे :

जरी बऱ्याच गोष्टी करणे बाके असले तरी हे सामान्य ज्ञान आहे की अनेक देशांमध्ये काही मूलभूत असमानता हळूहळू कमी होत आहेत. विविध मानवी विकास गटांमधील देशांमधील असमानता कमी होत असली तरीही अंतर अजूनही विस्तृत आहे. आयुर्मानातील, प्राथमिक शिक्षण आणि भ्रमणध्वनी वापरायच्या संधी यामध्येकमी मानवी विकास असलेले देश अधिक विकसित देशांच्या बरोबरीने आहेत.

याउलट अधिक प्रगत भागात असमानता रुंदावत आहे. उच्च मानवी विकास असलेल्या देशांमधील वृद्धापकालीन दीर्घायुष्य, उच्च तृतीयक शिक्षण नोंदणी आणि ब्रॉडबँडमध्ये होत असलेला अधिकाधिक प्रवेश आहे या गोष्टी त्यांचे नेतृत्व वाढवित आहेत.

मूलभूत क्षमतांमधील मंद अभिसरण आणि वर्धित क्षमतांमध्ये जलद विचलन :

ही नवीन असमानता ही असमानतेबद्दलच्या चिंतेमध्ये स्पष्ट वाढ होण्यामागील एक मुख्य कारण असू शकते: ही असमानता अशी आहे जी 21 व्या शतकातील संधींचा फायदा घेण्याच्या आणि ज्ञानाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कार्य करण्याच्या ,आव्हानांना तोंड देण्याच्या क्षमतेसह लोकांच्या क्षमतेला आकार देण्याच्या (हवामान बदल सह) क्षमतेला बळकाउ शकते.

मानवी विकासातील असमानता आयुष्यभर साचू शकते, वारंवार शक्ती असमतोलामुळे क्वचित वाढतेसुद्धा : असमानता समजून घेणे, अगदी उत्पन्न असमानता, म्हणजे उत्पन्नाच्या पलीकडे पाहणे. वेगवेगळ्या असमानता एकमेकांशी संवाद साधतात, तसेच त्यांचा आकार आणि प्रभाव एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनकाळात बदलतो.

असमानता जन्मापूर्वीच सुरू होतात, आणि जर त्यांचा प्रतिकार केला गेला नाही तर एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यात त्याचे अंतर वाढू शकते, विशेषाधिकार आणि गैरसोयीच्या स्वयं-शाश्वत रचना तयार केल्या जातात. हे अनेक मार्गांनी घडू शकते: आरोग्य, शिक्षण आणि पालकांचे उत्पन्न यांच्यातील संबंध.

पालकांचे उत्पन्न आणि परिस्थिती मुलांच्या आरोग्य, शिक्षण आणि उत्पन्नावर परिणाम करते . आरोग्य वृद्धीफलन/प्रवणता (gradients) - सामाजिक-आर्थिक गटांमधील आरोग्यामधील असमानता - जन्मापूर्वी सुरू होऊ शकते आणि जमा होऊ शकते. जेव्हा असे घडते, असमानता वाढतात आणि आवर्तीत होतात: कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबात जन्मलेल्या मुलांना खराब आरोग्य आणि कमी शिक्षणाचा धोका असतो. कमी शिक्षण घेतलेल्यांना इतरांइतकेच पैसे मिळण्याची शक्यता कमी असते, तर खराब आरोग्य असलेल्या मुलांची शाळा चुकण्याची शक्यता असते. आणि जेव्हा मुले मोठी होतात, तेव्हा ते सामान्यत: समान सामाजिक-आर्थिक स्थिती असलेल्या एखाद्या व्यक्तीशी भागीदारी करतात त्यामुळे पिढ्यानपिढ्या असमानतेला बळकटी मिळते.हे एक असे चक्र आहे जे सहसा खंडित करणे कठीण असते. जेव्हा श्रीमंत लोकं धोरणे करतात त्यांना आकार देतात तेव्हा ती धोरणे त्यांना स्वत: ला आणि त्यांच्या मुलांना अनुकूल असतात - ते सहसा असेच करतात-ज्यामुळे उच्च स्तरावरील उत्पन्न आणि संधी वाढतात. आश्चर्याची गोष्ट नाही, की गतिशीलता ही अधिक असमान समाजांमध्ये कमी असते.

शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि हवामान बदलाच्या आसपास असमानतेची एक नवीन पिढी उघडत(तयार होत) आहे. या अहवालानुसार दोन भूकंपीय बदल, ज्यावर नियंत्रण न ठेवता, औद्योगिक क्रांतीनंतर न पाहिलेल्या प्रकारच्या समाजात 'नवीन महान विचलन' सुरू करू शकतात.

उदाहरणार्थ, अतिशय उच्च मानवी विकास असलेल्या देशांमध्ये निश्चित ब्रॉडबँडची सदस्यता १५ पट वेगाने वाढत आहे आणि तृतीय स्तरीय शिक्षण असलेल्या प्रौढांचे

प्रमाण कमी मानवी विकास असलेल्या देशांच्या तुलनेत सहा पटीने अधिक वेगाने वाढत आहे. अहवाल तीन टप्प्यांत असमानतेचे विश्लेषण करतो: उत्पन्नाच्या पलीकडे , सरासरीच्या पलीकडे आणि आजच्या पलीकडे. परंतु असमानतेची समस्या उपयांच्या पलीकडे नाही, ती हाताळण्यासाठी धोरणात्मक पर्यायांची जरूरी प्रस्तावित करते.

उत्पन्नाच्या पलीकडे विचार करणे (Thinking beyond income) :

2019 मानव विकास निर्देशांक (HDI) आणि त्याचा सिस्टर निर्देशांक, 2019 असमानता-समायोजित मानव विकास निर्देशांक याच्यामते शिक्षण, आरोग्य आणि राहणीमानाच्या असमान वितरणाने देशांच्या प्रगतीला अडथळा आणला आहे. या उपायांमुळे, 2018 मध्ये असमानतेमुळे 20 टक्के मानवी विकास प्रगती गमावली गेली आहे. म्हणून, या अहवालात अशा धोरणांची शिफारस केली आहे जी उत्पन्नाकडे पाहतेच परंतु उत्पन्नाच्या पलीकडे जाऊन विचार करते. या शिफारसी पुढीलप्रमाणे आहेत:

सुरवातीचे बालपण आणि आजीवन गुंतवणूक Early childhood and lifelong investment) : असमानता जन्मापूर्वीच सुरू होते आणि आरोग्य आणि शिक्षणातील फरकांमुळे वाढू शकते, प्रौढत्वापर्यंत. उदाहरणार्थ, अमेरिकेमधील व्यावसायिक कुटुंबातील मुले ही कल्याण लाभ मिळविणाऱ्या कुटुंबातील मुलांपेक्षा तिप्पट शब्द बोलू शकतात, ज्याचा परिणाम आयुष्यात नंतरच्या चाचणी गुणांवर होतो. याला संबोधित करण्यासाठी धोरणे, लहान मुलांचे शिक्षण, आरोग्य आणि पोषण यामध्ये गुंतवणूक करण्यासह, मुलांच्या जन्मापूर्वी किंवा जन्मापूर्वी सुरू होणे आवश्यक आहे.

- **उत्पादकता (Productivity):** अशा गुंतवणुकी एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यभर चालू राहिल्या पाहिजेत, जेव्हा ते श्रमिक बाजारात आणि नंतर कमाई करत असतात. अधिक उत्पादक कार्यबल असलेल्या देशांकडे उच्च स्तरावर संपत्तीचे केंद्रीकरण प्रमाण कमी असते, उदाहरणार्थ, मजबूत युनियनला समर्थन देणाऱ्या धोरणांद्वारे सक्षम, योग्य किमान वेतन लागू करणे, अनौपचारिक ते औपचारिक अर्थव्यवस्थेकडे मार्ग तयार करणे, सामाजिक संरक्षणामध्ये गुंतवणूक करणे, आणि महिलांना कामाच्या ठिकाणी आकर्षित करणे. अर्थात, केवळ उत्पादकता वाढविण्यासाठी धोरणे पुरेशी नाहीत. नियोक्त्यांची वाढती बाजार शक्ती कामगारांच्या घटत्या उत्पन्नाच्या वाट्याशी जोडलेली आहे. अविश्वास आणि इतर धोरणे बाजाराच्या सामर्थ्याचे असंतुलन दूर करण्यासाठी महत्त्वाची आहेत.

- **सार्वजनिक खर्च आणि वाजवी कर (Public spending and fair taxation):** अहवालात असा युक्तिवाद आहे की कर आकारणी स्वतःहून पाहिली जाऊ शकत नाही, परंतु ती आरोग्य, शिक्षण आणि कार्बन-केंद्रित जीवनशैलीच्या पर्यायांवरील सार्वजनिक खर्चासह ते धोरणांच्या प्रणालीचा भाग असावी. आंतरराष्ट्रीय कर आकारणीसाठी नवीन तत्त्वांचे महत्त्व अधोरेखित करून, अर्थव्यवस्थेत निष्पक्ष खेळ सुनिश्चित करण्यात मदत करण्यासाठी, कॉर्पोरेट कर

दरांमध्ये तळापर्यंतची शर्यत टाळण्यासाठी, विशेषत: डिजिटलायझेशनमुळे मूल्यांचे नवीन प्रकार येतात, आणि कर चोरी शोधणे आणि प्रतिबंध करणे यासाठी अधिकाधिक, देशांतर्गत धोरणे जागतिक कॉर्पोरेट कर चर्चांद्वारे तयार केली जातात,

सरासरीच्या पलीकडे पाहणे (Looking beyond averages) :

मानवी विकास अहवाल असे म्हणतो की, सरासरी ही अनेकदा समाजात काय चालले आहे ते लपवितेआणि ते एक मोठी कथा सांगण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात, असमानतेचा प्रभावीपणे सामना करण्यासाठी धोरणे तयार करण्यासाठी अधिक तपशीलवार माहिती आवश्यक आहे. गरिबीच्या अनेक आयामांना सामोरे जाण्यासाठी, अपंग लोकांसारख्या सर्वात मागे राहिलेल्या लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि लैंगिक समानता आणि सक्षमीकरणाला चालना देण्यासाठी हे खरे आहे. उदाहरणार्थ:

- **लिंग समानता (Gender equality) :** असे अहवालात नमूद केले आहे की सध्याच्या जो कल आहे त्याच्या आधारे,केवळ आर्थिक संधींमधील लैंगिक अंतर कमी करण्यासाठी २०२ वर्षे लागतील.अत्याचारावरील मौन भंग होत असले तरी महिलांच्या प्रगतीसाठी काचेची कमाल मर्यादा (glass ceiling) कमी होत नाही. याउलट ही पक्षपात आणि प्रतिक्रियांची कथा आहे. उदाहरणार्थ, ज्या वेळी 2030 पर्यंत शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) गाठण्यासाठी प्रगतीचा वेग वाढवायचा आहे, त्याच वेळी अहवालाचा 2019 लिंग असमानता निर्देशांक सांगतो की प्रगती प्रत्यक्षात कमी होत आहे.अहवालातील एक नवीन "सामाजिक नियम/प्रमाण निर्देशांक" असे सांगतो की मूल्यांकन केलेल्यामधील निम्म्या देशांमध्ये, अलिकडच्या वर्षांत लैंगिक पूर्वाग्रह वाढला आहे. ७७ देशांतील सुमारे पन्नास टक्के लोकांनी सांगितले की, त्यांना असे वाटते की पुरुष महिलांपेक्षा चांगले राजकीय नेते बनवतात, तर 40 टक्क्यांहून अधिक लोकांना असे वाटते की पुरुष चांगले व्यावसायिक अधिकारी बनवतात. म्हणून, अंतर्निहित पूर्वाग्रह, सामाजिक नियम आणि शक्ती संरचना संबोधित करणारी धोरणे महत्त्वाची आहेत.

आजच्या पलीकडचे नियोजन (आजच्या पलीकडे नियोजन) :

आजच्या पलीकडे पाहता, अहवाल असे विचारतो की विशेषत: 22 व्या शतकापर्यंतच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या खालील दोन भूकंपीय बदलांकडे पाहता असमानता भविष्यात कशी बदलू शकते?

- **हवामानाचे संकट (The climate crisis) :**

जागतिक निषेधाच्या श्रेणीनुसार, कार्बनवर किंमत ठेवण्यासारख्या हवामानाच्या संकटाचा सामना करण्यासाठी बनवलेली महत्त्वपूर्ण धोरणे चुकीच्या पद्धतीने व्यवस्थापित केली जाऊ शकतात उदा. जे त्यांच्या उत्पन्नाचा अधिक खर्च, त्यांच्या श्रीमंत शेजाऱ्यांपेक्षा, ऊर्जा-केंद्रित वस्तू आणि सेवांवर करतात त्या कमी श्रीमंत लोकांमधील समजली/(आकलन झालेली)जाणारी आणि वास्तविक असमानता वाढू

शकते,.. अहवाल लेखकांच्या मते जर व्यापक सामाजिक धोरण पद्धतीचा भाग म्हणून करदात्यांना फायदा होण्यासाठी कार्बनच्या किमतीतून मिळणारा महसूल 'पुनर्प्रक्रिया' केला गेला असेल, तर अशा धोरणांमुळे असमानता वाढण्याऐवजी कमी होऊ शकते.

- **तांत्रिक परिवर्तन (Technological transformation) :**

नवीकरणीय ऊर्जा आणि ऊर्जा कार्यक्षमता, डिजिटल वित्त आणि डिजिटल आरोग्य उपायांच्या स्वरूपातील तंत्रज्ञान हे जर संधी त्वरीत हस्तगत आणि व्यापकपणे वाटून घेतल्यास, असमानतेचे भविष्य भूतकाळापासून कसे खंडित होऊ शकते याची झलक देते. औद्योगिक क्रांतीने केवळ औद्योगिक देश आणि प्राथमिक वस्तूंवर अवलंबून असलेल्या देशांमधील मोठा फरकच उघडला नाही तर याने असे उत्पादन मार्ग देखील सुरू केले जे हवामान संकटात पराभूत झाले.

स्टेनर असे म्हणाले की “हा मानवी विकास अहवाल मांडतो की पद्धतशीर असमानता आपल्या समाजाचे किती गंभीर नुकसान करत आहे आणि का”. “असमानता ही केवळ आपल्या शेजाऱ्याच्या तुलनेत कोणी किती कमावते यावर नाही. हे संपत्ती आणि शक्तीच्या असमान वितरणाविषयी आहे: आज लोकांना रस्त्यावर आणणारे सामाजिक आणि राजकीय नियम आणि काही बदल न झाल्यास भविष्यात असे प्रवर्तित करतील. असमानतेचा खरा चेहरा ओळखणे ही पहिली पायरी आहे; पुढे काय होईल ही निवड प्रत्येक नेत्याने केली पाहिजे.”

मोजमाप (Measurement) :

आर्थिक असमानता ही अशी मूलभूत असमानता आहे जी एका व्यक्तीला विशिष्ट भौतिक निवडींना परवानगी देते, तर दुसऱ्या व्यक्तीला त्या निवडी नाकारते. अर्थव्यवस्थेतील असमानता किती प्रमाणात आहे याचा अंदाज घेण्यासाठी खालील परिमाणे वापरले जातात:

I. उत्पन्नाचे वैयक्तिक किंवा आकार/ माप वितरण (The Personal or Size Distribution of Income)

II. उत्पन्नाच्या वितरणाचा कार्यात्मक किंवा घटक वाटा (The Functional or Factor Share of Distribution of Income)

I. उत्पन्नाचे वैयक्तिक किंवा आकार वितरण : असमानतेचे सर्वात सामान्यपणे वापरले जाणारे माप. याला आकार वितरण असेही म्हणतात आणि हे वैयक्तिक व्यक्ती आणि त्यांना मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नाशी संबंधित आहे. हे उत्पन्न कोणत्या मार्गाने प्राप्त झाले याचा विचार करत नाही. याच्या पद्धती खालीलप्रमाणे आहेत.

a. कुझनेटचे प्रमाण/गुणोत्तर (Kuznet's Ratio) :

- नोबल विजेते सायमन कुझनेट यांनी वापरले.
- देशातील अत्यंत गरीब आणि अतिशय श्रीमंत अशा दोन टोकांमधील असमानतेचे प्रमाण मोजण्यासाठी वापरले जाते.
- सर्व व्यक्तींचे वैयक्तिक उत्पन्न चढत्या क्रमाने मांडले जाते आणि नंतर एकूण लोकसंख्येला वेगवेगळ्या गटांमध्ये किंवा आकारांमध्ये विभागले जाते.
- वाढत्या उत्पन्नाच्या पातळीनुसार लोकसंख्येचे सलग क्विंटाइल (पाचवा) किंवा डेसील (दशमांश) मध्ये विभागणे आणि नंतर प्रत्येक उत्पन्न गटाला एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचे किती प्रमाणात प्राप्त झाले हे निर्धारित करणे ही एक सामान्य पद्धत आहे.
- उत्पन्न असमानतेचे एक सामान्य माप म्हणजे शीर्ष 20% आणि खालच्या 40% लोकसंख्येला मिळालेल्या उत्पन्नाचे गुणोत्तर (कुझनेट गुणोत्तर).

b. लॉरेन्झ वक्र :

लॉरेन्झ वक्र हे उत्पन्न किंवा संपत्तीच्या वितरणाचे चित्रलेखिय(आलेख) ग्राफिकल प्रतिनिधित्व आहे. हे मॅक्स ओ. लॉरेन्झ यांनी 1905 मध्ये संपत्ती वितरणातील असमानतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी विकसित केले होते.

आपण असे गृहीत धरू की आपल्याकडे 100 उत्पन्न कमावणाऱ्या कुटुंबांचा समूह क्ष अक्षावर संचयी टक्केवारीत दाखवला आहे. उत्पन्नाची एकत्रित टक्केवारी य अक्षावर दाखवली आहे. बिंदू 20 वर आपल्याकडे लोकसंख्येच्या सर्वात कमी (सर्वात गरीब) 20% आहे, बिंदू 60 वर आपल्याकडे तळातील 60% आहे आणि अक्षाच्या शेवटी सर्व 100% लोकसंख्या आहे. लोकसंख्येच्या प्रत्येक टक्केवारीद्वारे (य-axis) प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न देखील 100% पर्यंत एकत्रित आहे. अशा प्रकारे दोन्ही अक्ष समान लांब आहेत.

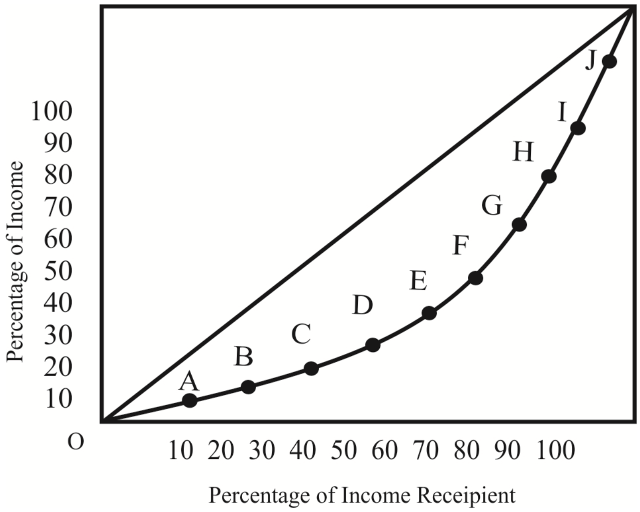

आकृती क्र. ७.१

खालील दोन आकृत्या असमानतेची सापेक्ष पातळी स्पष्ट करतात

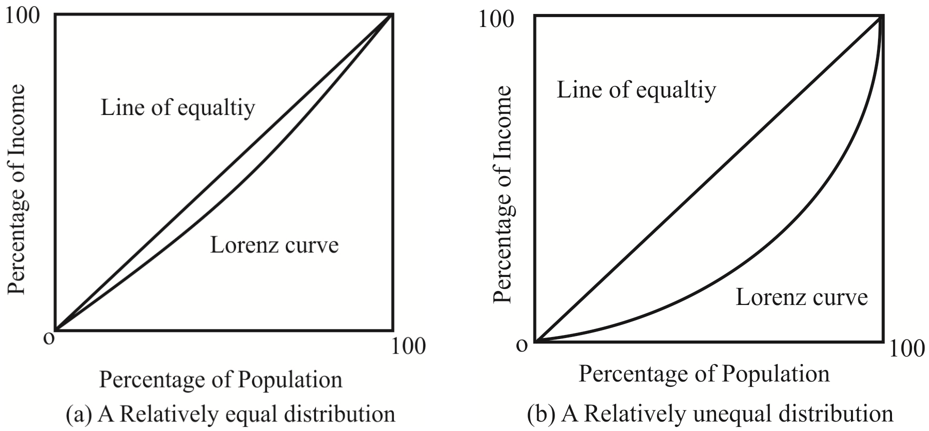

आकृती क्र. ७.२

आकृती 'a' मध्ये आपल्याला उत्पन्नाचे तुलनेने समान वितरण मिळते आणि आकृती 'b' मध्ये आपल्याला उत्पन्नाचे तुलनेने असमान वितरण मिळते. आकृती "a" मध्ये लॉरेन्झ वक्र इक्विटी रेषेजवळ आहे आणि आकृती "b" मध्ये लॉरेन्झ वक्र इक्विटी रेषेपासून दूर आहे.

C. गिनी गुणांक (Gini Coefficient) :

इटालियन सांख्यिकीशास्त्रज्ञांनी 1912 मध्ये आणखी एक सोयीस्कर पद्धत तयार केली. देशामध्ये उत्पन्न असमानतेची सापेक्ष पदवी कर्ण आणि लॉरेन्झ वक्र यांच्यातील क्षेत्रफळाच्या एकूण क्षेत्रफळाने भागून गुणोत्तर मिळवता येते. अर्धा चौरस ज्यामध्ये वक्र आहे. त्याला 'गिनी एकाग्रता प्रमाण' किंवा 'गिनी गुणांक' असे म्हणतात. हे शून्य (परिपूर्ण इक्विटीचे प्रकरण) ते एक (परिपूर्ण असमानतेचे प्रकरण) दरम्यान बदलू शकते. Gini गुणांक जितका मोठा असेल तितका आर्थिक असमानता आणि त्याउलट.

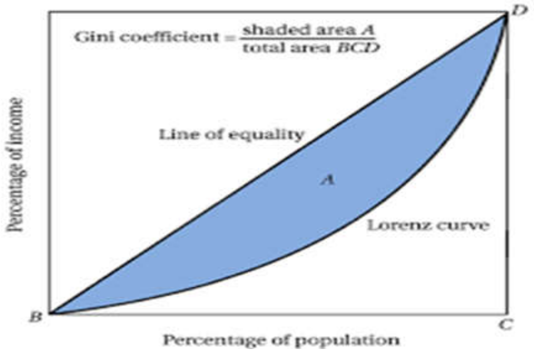

आकृती क्र. ७.३

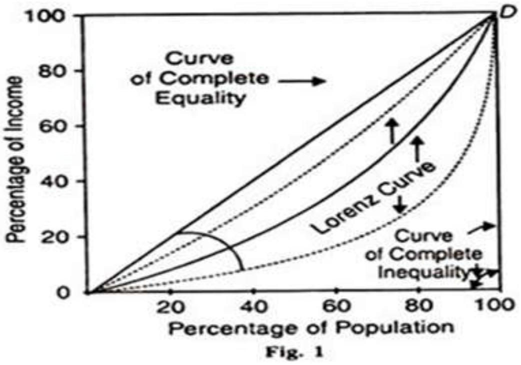

आकृती क्र. ७.४

I. **फंक्शनल वितरण :** याला उत्पन्नाचे घटक वाटा वितरण असेही म्हणतात - प्रत्येक घटकाचा (जमीन, श्रम, भांडवल इ.) एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा स्पष्ट करतो. SS हा मजुराचा पुरवठा वक्र आहे आणि DD हा श्रमासाठी मागणी वक्र आहे.

La=f(W) ----- थेट संबंधाचा S.

La=f(W)----विलोम संबंधासाठी D

वेतन विधेयक = वेतन दर x रोजगार पातळी.

वेतन बिल = क्षेत्र ओवेल. नफा = DWE

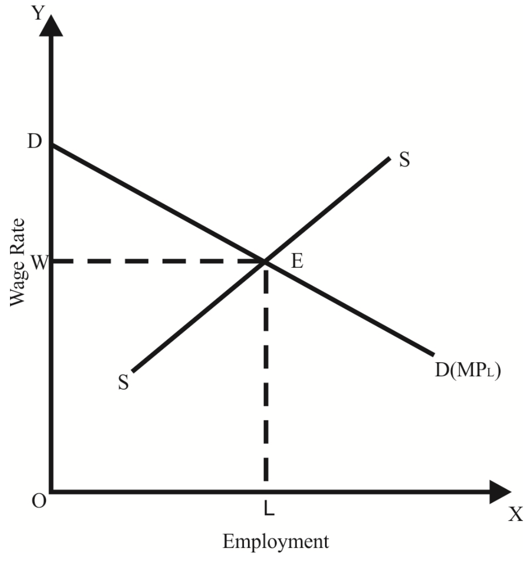

आकृती क्र. ७.५

७.४ लिंग (GENDER)

मानवी विकासाची संकल्पना असे दर्शविते की विकासाचे खरे उद्दिष्ट हे मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे हे आहे. ही एक अशी प्रक्रिया आहे जी मानवाला त्यांची क्षमता ओळखण्यास, आत्मविश्वास निर्माण करण्यास आणि सन्मानाचे आणि परिपूर्ण जीवन

जगण्यास सक्षम करते. आर्थिक वृद्धी हा विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, परंतु ते स्वतःचे ध्येय असू शकत नाही किंवा ते अनिश्चित काळासाठी पुढे जाऊ शकत नाही. जरी लोक विकासासाठी निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांमध्ये भिन्न असले तरी काही सार्वत्रिकदृष्ट्या भासमान आहेत. यामध्ये दीर्घ आणि निरोगी जीवन, सभ्य जीवनमानासाठी आवश्यक संसाधनांपर्यंत शिक्षण प्रवेश, राजकीय स्वातंत्र्य, हमी दिलेले मानवी हक्क आणि हिंसाचारापासून स्वातंत्र्य यांचा समावेश होतो. या सर्व बाबतीत आपले जीवन चांगले झाले तरच विकास खरा आहे.

वंश आणि वांशिकतेप्रमाणे, लिंग ही एक सामाजिक रचना आहे. हे महिला आणि पुरुषांच्या भूमिका, अधिकार, जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्ये परिभाषित आणि वेगळे करते. स्त्रिया आणि पुरुषांमधील जन्मजात जैविक फरकांचा अर्थ समाजाद्वारे सामाजिक अपेक्षांचा एक संच तयार करण्यासाठी केला जातो जो स्त्रिया आणि पुरुषांसाठी योग्य असलेल्या वर्तनाची व्याख्या करतो आणि जे समाजातील अधिकार, संसाधने आणि सामर्थ्यासाठी महिला आणि पुरुषांच्या भिन्न प्रवेशाचे निर्धारण करतात. जरी या फरकांचे विशिष्ट स्वरूप आणि प्रमाण एका समाजापासून दुसऱ्या समाजात बदलत असले तरी, ते सामान्यत: पुरुषांना अनुकूल असतात,ज्यामुळे अधिकारामध्ये असमतोल आणि जगभरातील बहुतेक समाजांमध्ये अस्तित्वात असलेली लैंगिक असमानता निर्माण होते.

FAO द्वारे लिंगाची व्याख्या 'पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील दृष्टीकोनात्मक आणि भौतिक असे दोन्ही संबंध, अशी केली आहे. स्त्री किंवा पुरुष यांच्या लैंगिक वैशिष्ट्यांमुळे लिंग जैविक दृष्ट्या निश्चित केले जात नाही तर सामाजिकरित्या तयार केले जाते. हे समाजाचे एक केंद्रीय आयोजन तत्व आहे, आणि अनेकदा उत्पादन आणि पुनरुत्पादन, उपभोग आणि वितरणाच्या प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवते' (FAO, 1997). ही व्याख्या असूनही, लिंग ही केवळ महिलांचीच जाहिरात (पुरस्कार) आहे असा गैरसमज केला जातो. तथापि, FAO व्याख्येवरून आपण असे पाहतो, लिंग समस्या या स्त्रियांवर, पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील संबंध, त्यांच्या भूमिका, संसाधनांवर प्रवेश आणि नियंत्रण, श्रमांचे विभाजन, आवडी आणि गरजा यावर लक्ष केंद्रित करतात. लिंग संबंध हे घरगुती सुरक्षा, कौटुंबिक कल्याण, नियोजन, उत्पादन आणि जीवनाच्या इतर अनेक पैलूंवर परिणाम करतात (ब्रावो-बॉमन, 2000).

लिंग हा व्यक्ती आणि समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, दैनंदिन आणि खाजगी जीवनातील प्रत्येक पैलूचा आणि समाजाने पुरुष आणि स्त्रियांना दिलेल्या विविध भूमिकांचा एक अविभाज्य घटक आहे.

लिंग हा सामाजिकरित्या तयार केलेला भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांचा संच आहे जो मुलगी आणि मुलगा किंवा महिला आणि पुरुष असण्याशी संबंधित आहे आणि काही संस्कृतींमध्ये तृतीय किंवा इतर लिंग यांच्याशी सुद्धा संबंधित आहे. लिंग समस्यांमध्ये महिला आणि पुरुषांचे जीवन आणि समाजातील परिस्थितीशी संबंधित सर्व पैलू आणि चिंता यांचा समावेश होतो, ते एकमेकांशी कसे संबंध ठेवतात, संसाधनांच्या प्रवेश आणि

वापरातील फरक, त्यांचे क्रियाकलाप आणि बदल, हस्तक्षेप आणि धोरणांवर ते कसे प्रतिक्रिया देतात.

सर्वसाधारणपणे, लिंग म्हणजे अश्या भूमिका, वर्तन, क्रियाकलाप, गुणधर्म आणि संधी ज्यांना कोणताही समाज मुली आणि मुले आणि महिला आणि पुरुषांसाठी योग्य मानतो. लिंग हे जैविक लिंगाच्या दुहेरी श्रेण्यांशी संवाद साधते, परंतु ते त्यापेक्षा वेगळे आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेचा अर्थ असा आहे की स्त्रिया आणि पुरुषांची भिन्न वर्तनं, आकांक्षा आणि गरजा समान रीतीने विचारात घेतल्या जातात, त्यांचे मूल्य आणि समर्थन केले जाते. याचा अर्थ असा नाही की स्त्रिया आणि पुरुष सारखेच झाले पाहिजेत, परंतु त्यांचे अधिकार, जबाबदाऱ्या आणि संधी या त्या जन्माने पुरुष आहेत की स्त्री यावर अवलंबून नसावीत.

लैंगिक समानतेमुळे मानवी विकासावर चांगले परिणाम होतात. जागतिक विकास अहवाल 2012: लिंग समानता आणि विकास (WDR 2012) चा हा महत्त्वाचा निष्कर्ष आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक संरक्षण आणि कामगारांमध्ये लैंगिक समानतेला पाठिंबा देण्यासाठी जागतिक बँक समूहाच्या वचनबद्धतेला अधोरेखित करतो. बँकेच्या जागतिक धोरणे आणि या क्षेत्रातील देश कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट स्त्री-पुरुष आणि लोकसंख्येतील गटांमधील असमानता कमी करणेहे आहे. हे साध्य करण्यासाठी, बँकेच्या या क्षेत्रातील सहाय्यामध्ये कुटुंब नियोजन आणि पुनरुत्पादक आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश वाढवणे, शिक्षणामध्ये लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे, सामाजिक सुरक्षा जाळे आणि विमा प्रदान करणे आणि लोकांना आवश्यक संसाधने आणि कौशल्ये प्राप्त करण्यात मदत करणे समाविष्ट आहे.

जागतिक विकास अहवाल (WDR) 2012 हे दर्शवितो की लैंगिक समानता ही आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक संरक्षण आणि श्रम यांमधील गुंतवणूक आणि परिणामांना आकार देते. प्रचलित लिंग भूमिका, सामाजिक नियम आणि सामाजिक नेटवर्क/ जाळं हे संसाधनांवरील नियंत्रणावर आणि सेवांच्या संधीवर/ शिरकावावर प्रभाव टाकतात आणि अनेक संस्थांद्वारे लागू केलेले नियम आणि मानदंड महिला आणि पुरुषांच्या स्थितीला आकार देतात. तथापि, बऱ्याचदा या सेवा पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यासाठी समान प्रवेशयोग्य किंवा परवडण्याजोग्या नसतात, लिंग मानदंड, भेदभाव आणि बाजारातील अपयशांमुळे होणारे परिणाम कमी होतात. शिक्षणामध्ये, मुली किंवा मुलांमध्ये लैंगिक अंतर टिकून राहणे हे शालेय शिक्षण प्रत्यक्षात ज्ञान आणि कौशल्ये निर्माण करते की नाही यावर अवलंबून असते आणि लिंग, स्थान, अपंगत्व आणि उत्पन्नावर आधारित अनेक गैरसोयीचा सामना करणाऱ्यांसाठी हे अपयश सर्वात गंभीर असते. उदाहरणार्थ, गरीब घरांमध्ये मुलांपेक्षा मुलींसाठी कमी प्रमाणातील आणि कमी दर्जाचे शिक्षण हे अनेकदा मोठे अडथळे असतात.

श्रमिक बाजारात महिलांना अनेक गैरसोयींचा सामना करावा लागतो. लैंगिकतावादी पूर्वग्रहांना तोंड देण्याबरोबरच, त्यांनी गृहिणी आणि पैसा कमावणाऱ्या या दुहेरी भूमिकांचा ताळमेळ साधला पाहिजे. हे सहसा त्यांच्या कामाची स्थिती, त्यांच्या कामाच्या दिवसाची

लांबी आणि रचना आणि त्यांच्या पगाराच्या पातळीवर परिणाम करते. याव्यतिरिक्त, रोजगार क्षेत्रामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना कमी वाव आणि क्षमता तसेच समान कामासाठी कमी वेतन मिळते.

गरिबी (Poverty) :

गरिबीची व्याख्या अनिश्चित किंवा अस्तित्वात नसलेले उत्पन्न आणि शाश्वत जीवन परिस्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संसाधनांमध्ये प्रवेश/ शिरकाव नसणे यांचे संयोजन म्हणून केली जाऊ शकते. गरीबी ही सहसा उपासमार, कुपोषण, खराब आरोग्य, उच्च मृत्यू आणि विकृती दर, अपुरे शिक्षण आणि अनिश्चित आणि अस्वास्थ्यकर गृहनिर्माण यांच्या हातात हात घालून असते. अभ्यासातून दारिद्र्याचे वाढते स्त्रीकरण दिसून आले आहे. ग्रामीण भागात, जेथे सेवा आणि नोकरीच्या संधी शहरी भागापेक्षा कमी आहेत, तेथे गरिबीही अधिक तीव्र आहे. ज्यांना उत्पादन घटक, सेवा आणि संसाधने जसे की पत/ऋण, जमीन, वारसा, शिक्षण, माहिती, विस्तार सेवा, तंत्रज्ञान आणि शेती निविष्ठा, तसेच निर्णय घेण्याच्या अधिकारात प्रवेश मिळण्याची शक्यता कमी आहे अशा स्त्रियांसाठी परिस्थिती अधिक वाईट आहे. . महिलांमधील गरिबी कायम राहण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे घरातील लैंगिक असुरक्षितता. जेव्हा गरीब कुटुंबांना त्यांच्या सर्व मुलांना शाळेत पाठवणे परवडत नाही, तेव्हा पालक मुलांमध्ये गुंतवणूक करण्यास आणि मुलींना घरगुती कामासाठी किंवा काही उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या क्रियाकलापांसाठी घरी ठेवण्यास पसंती देतात.

कौटुंबिक जीवन (Family Life) :

सर्व समाजात, स्त्रिया या मुलांची, वृद्धांची आणि आजारींची मुख्य काळजी घेतात आणि बहुतेक घरगुती कामे करतात. स्त्रियांच्या जीवनावर पुनरुत्पादनाचा मोठा परिणाम होतो, ज्याचा त्यांच्या आरोग्यावर, शिक्षणावर, रोजगारावर, उत्पन्न मिळवण्याच्या संधींवर (कमाईच्या संधी) तीव्र आणि थेट परिणाम होतो. विकसनशील देशांतील महिला दोन तृतीयांश ते तीन चतुर्थांश घरगुती काम करतात असा अंदाज आहे. सर्वसाधारणपणे महिला-प्रमुख आणि पुरुष-प्रमुख कुटुंबांमधील फरकांचा कौटुंबिक जीवनाच्या सर्व पैलूंवर परिणाम होतो : जसे की कुटुंबाचा आकार आणि रचना आणि ते कसे चालवले जाते; पोषण; मुले वाढविणे; आणि उपलब्ध उत्पन्न.

जैविक दृष्ट्या, पुरुष आणि स्त्रियांच्या आरोग्याच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात, परंतु प्रचलित सामाजिक आणि सांस्कृतिक नमुन्यांमधून उद्भवणारी जीवनशैली आणि सामाजिकरित्या वर्णित भूमिका देखील आरोग्य चित्रात एक भूमिका बजावते. पुरुष हे सर्वसाधारणपणे व्यावसायिक रोग, कामाच्या ठिकाणी अपघात, धूम्रपान, मद्यपान आणि इतर प्रकारच्या मादक पदार्थांच्या सेवनाने बळी पडण्याची शक्यता अधिक असते. पुरुषांमध्ये कर्करोग आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी जखम आणि रोग (पुरुषांच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण) जास्त आहेत. महिलांचे आरोग्य धोके, हे मुख्यतः पुनरुत्पादनाशी निगडीत आहेत. त्यांना गर्भधारणेदरम्यान अशक्तपणा, कुपोषण, यकृताचे आजार, मलेरिया, मधुमेह आणि इतर आजार अधिक असुरक्षित बनवतात.

शिक्षण (Education) :

येथे "शिक्षण" चा अर्थ "शालेय शिक्षण" असा घेतला गेला आहे, कारण या शब्दाचा अर्थ केवळ औपचारिक शिक्षणाच्या पलीकडे आहे.वाढत्या स्पर्धात्मक श्रमिक बाजाराला उच्च स्तरावरील शिक्षणाची गरज आहे. ते नसलेल्या लोकांची वाढती गैरसोय होत आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रिया अशिक्षित आहेत; आणि देशाचा साक्षरता दर जितका कमी असेल तितके दोन लिंगांमधील अंतर जास्त असेल.

पर्यावरण (The environment) :

पर्यावरणीय ऱ्हासाचा परिणाम हा कार्यभार (Workload) आणि जीवनाच्या गुणवत्तेच्या बाबतीत लिंग-विभेदित आहे; नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या ऱ्हासाचा सर्वाधिक फटका महिलांना बसतो. बहुतेक विकसनशील देशांमधील ग्रामीण भागात, स्त्रिया दैनंदिन व्यवस्थापन आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरासाठी तसेच अन्न पिके वाढवून, वन उत्पादने गोळा करून आणि लाकूड आणि पाणी आणून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी जबाबदार असतात. विस्तीर्ण आणि वाढती जंगलतोड आणि जलस्त्रोतांचे कोरडे पडणे यामुळे महिलांना अधिक दूर अंतरावर जाण्यास भाग पाडले जाते, जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन आणि शोधण्यात अधिक वेळ आणि शक्ती खर्च होते आणि त्यांना अधिक उत्पादनक्षम, अधिक फायदेशीर क्रियाकलापांमध्ये गुंतणे आणखी कठीण होते.

सार्वजनिक आणि धोरण-निर्धारण क्षेत्र (The public and policy-making spheres) :

लैंगिक असमानता हे सार्वजनिक आणि धोरण-निर्धारण क्षेत्रांचे कायमस्वरूपी वैशिष्ट्य आहे. सरकार, विधान मंडळे आणि जनमतावर परिणाम करणाऱ्या इतर अनेक महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे, जसे की जनसंपर्क, कला, धर्म आणि संस्कृती.

लैंगिक समानतेचा प्रचार (Promoting Gender Equality) :

i. स्पर्धात्मक बाजारपेठेची निर्मिती : सेवा, रोजगार, कौशल्ये आणि वित्तपुरवठा याद्वारे ही लैंगिक समानता सुधारेल. यामुळे श्रमिक बाजार अधिक स्पर्धात्मक बनू शकतो. अनेकदा रोजगारातील असमानतेचा शिक्षणातील असमानतेपेक्षा वाढीवर मोठा परिणाम होतो. महिलांसाठी वाढत्या उद्योजकीय संधीमुळे उत्पादनांच्या बाजारपेठेतील स्पर्धात्मकता वाढते.

ii. भौतिक भांडवल/आर्थिक विकासाला चालना : महिलांचा रोजगार आणि उद्योजकता वाढवून, उच्च घरगुती बचत दर शक्य होऊ शकतात आणि उत्पन्नाच्या समान वितरणाद्वारे अधिक गुंतवणूक साध्य केली जाऊ शकते.

iii. कायद्याचे राज्य बळकट करणे : कायद्याचे राज्य बळकट करणे महिलांच्या अधिक सुरक्षिततेशी संबंधित आहे; जेव्हा स्त्रिया समाजात अधिक पूर्णपणे सहभागी होतात, तेव्हा देश सर्व नागरिकांसाठी सुरक्षित आणि अधिक समृद्ध असतात. महिलांचा वाढता राजकीय आणि कर्मचारी सहभाग आणि भ्रष्टाचाराची खालची पातळी यांच्यात एक लहान परंतु सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

iv. व्यापारासाठी मोकळेपणाची सुविधा : भेदभाव हा महिलांना व्यापार आणि उद्योजकतेमध्ये गुंतण्यापासून प्रतिबंधित करतो, म्हणून, व्यापारात लैंगिक समानतेला मदत करणारी विविध धोरणे विकसित करून व्यापारासाठी मोकळेपणा सुलभ करणे आवश्यक आहे.

v.मानवी भांडवलात वाढ होण्यास प्रोत्साहन देणे: महिलांसाठी घरगुती क्षेत्रात (घरगुती संसाधने आणि कुटुंबाचा आकार) अधिक नियंत्रण असणे हे पुढील पिढीचे मानवी भांडवल आहे. मुलांवर उत्पन्न खर्च करण्याची शक्यता स्त्रियांकडून अधिक असते. घरातील भेदभावामुळे, हिंसाचार सहन करणा-या स्त्रिया या श्रमशक्तीमध्ये सहभागी होण्यास कमी सक्षम आहेत. त्यामुळे कौटुंबिक आधार असलेल्या मानवी भांडवलाच्या वाढीला चालना देण्यावर भर दिला गेला पाहिजे.

vi. रोजगार आणि कौशल्यांमध्ये समान प्रवेश : महिलांच्या रोजगाराच्या प्रवेशावर भर दिला गेले पाहिजे, ज्यामध्ये पगारी कामगार दलात प्रवेश करण्याची आणि राहण्याची क्षमता, महिलांना बाहेर पडण्याची आणि पुन्हा येण्याची लवचिकता देण्यासाठी धोरणे तयार करणे यावर भर दिला पाहिजे.

vii. पायाभूत सुविधा आणि उपयोगीतांमध्ये सर्वसामान्य/सार्वजनिक शिरकाव/प्रवेश आणि वापर : पायाभूत सुविधा आणि उपयोगितांमध्ये प्रवेश हा उत्पादक आर्थिक संधींचा एक महत्त्वाचा निर्धारक आहे, दोन्ही उत्पन्न मिळवण्याच्या क्रियाकलापांमध्ये थेट प्रवेश सुलभ करून (उदा. वाहतूक आणि ICT द्वारे) आणि न भरलेल्या कामाचा भार कमी करून. .

viii. निर्णय घेणे आणि माहिती मिळवणे : घरगुती, स्थानिक किंवा राष्ट्रीय स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे दृष्टीकोन नेहमीच पुरेसे प्रतिनिधित्व केले जात नाहीत, ज्यामुळे पुरुष आणि स्त्रियांना समान फायद्याचे ठरणारे निर्णय मिळत नाहीत. महिलांना आर्थिक संधीसाठी महत्त्वाची माहिती मिळवण्यात अडचणी येतात, जसे की कायदेशीर हक्क (रोजगार, वारसा, इ.), मूल्य शृंखला संधी, आणि स्थानिक पायाभूत सुविधांचे नियोजन आणि वितरण, कारण त्यांचे वर्तन पद्धती/माहिती प्राधान्ये विचारात घेतली जात नाहीत. म्हणून, निर्णय घेताना समान लिंग सहभाग आणि विचार निर्माण करणारे वातावरण तयार करणे आवश्यक आहे.

सर्वांसाठी अध्ययन/ अभ्यास/ ज्ञानसंपादन, शिक्षण धोरण, प्रभावी धोरणे आणि शिक्षणातील शाश्वत राष्ट्रीय गुंतवणुकीच्या संयोजनाद्वारे लिंग समानता आणि शिक्षणात लिंग समानता प्रगत करण्यासाठी बँक देशांना कसे समर्थन देते हे स्पष्ट करते; केवळ शाळेतील उपस्थितीच नाही तर शिकण्याचे परिणाम देखील वाढवण्याची देशांची शिक्षण

प्रणाली क्षमता सुधारणे. शिक्षण क्षेत्र हे शिकण्याचे परिणाम सर्वांसाठी सुधारण्यासाठी, अनेक किंवा परस्परव्यापी गैरसोयीच्या स्त्रोतांना संबोधित करण्याचे महत्त्व ओळखते .ग्रामीण समाजात किंवा वांशिक-भाषिक अल्पसंख्याक गटात गरीब मुलीचा जन्म झाल्यामुळे शिक्षण आणि जीवनातील गैरसोय वाढते आणि असुरक्षितता वाढते. त्याचवेळी, मुली आणि महिलांना कसे आणि का शिक्षित करणे हे चलाख/ अद्ययावत अर्थशास्त्र आहे यावर बँक भर देते. पुराव्यांवरून असे दिसून येते की मुली आणि स्त्रियांच्या शाळेतील एक अतिरिक्त वर्षामुळे त्यांच्या वेतनात किमान 10 टक्क्यांनी वाढ होते; बालमृत्यू दर किमान 5 टक्क्यांनी कमी होतो ;आणि सरासरी किमान 0.3 टक्के दरडोई उत्पन्न वाढ करण्यास सक्षमता येते. युनायटेड नेशन्स गर्ल्स एज्युकेशन इनिशिएटिव्हसह तिच्या संशोधन, निधी, धोरणात्मक वकिली आणि धोरणात्मक भागीदारीद्वारे मुलींच्या शिक्षणात प्रगती करण्यात बँक महत्त्वाची भूमिका बजावते.

निरोगी/ निकोप/ सशक्त विकास : जागतिक बँकेचे,आरोग्य, पोषण आणि लोकसंख्या परिणाम आणि पुनरुत्पादक आरोग्य कृती योजना यासाठीचे धोरण हे उच्च प्रजनन क्षमता कमी करणे, गर्भधारणेचे परिणाम सुधारणे आणि एचआयव्हीसह लैंगिक संक्रमित संक्रमण कमी करणे यावर लक्ष केंद्रित करते. विशिष्ट हस्तक्षेपांमध्ये घरांमध्ये कुटुंब नियोजनाची उपलब्धता आणि ज्ञान सुधारून, प्रसूतीपूर्व भेटी आणि कुशल प्रसूती उपस्थिती, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन, तरुणांना अनुकूल सेवा आणि तरुण महिलांच्या जीवन कौशल्यांना प्रोत्साहन देऊन, उत्तम पुनरुत्पादक आरोग्य परिणाम साध्य करण्यासाठी आरोग्य प्रणाली मजबूत करणे आणि पुनरुत्पादक आरोग्य परिणाम सुधारण्यासाठी बहु-क्षेत्रीय गुंतवणूक यांचा समावेश होतो..

मानवी विकासाची व्याख्या समाजाच्या केवळ एका भागासाठी नव्हे तर सर्व लोकांच्या निवडी वाढवण्याची प्रक्रिया आहे. जर बहुसंख्य महिलांना तिच्या फायद्यांपासून वगळले गेले तर अशी प्रक्रिया अन्यायकारक आणि भेदभावपूर्ण बनते. स्त्री-पुरुष समानता हे मानवी विकासाचे मुख्य तत्व आहे. महबूब उल हक यांचे स्पष्ट शब्द उद्धृत करण्यासाठी, "विकास, जर निर्माण झाला नाही तर तो धोक्यात आहे." (“Development, if not engendered, is endangered.”)

घटनात्मक हमी (Constitutional Guarantees)

- कायद्यासमोर समानता. कलम १४
- केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर राज्याकडून कोणताही भेदभाव नाहीकिंवा यापैकी कोणतेही. कलम १५(१)
- महिला आणि बालकांच्या हितासाठी राज्याकडून विशेष तरतुदी कराव्या लागतील. कलम १५(३)
- राज्यांतर्गत कोणत्याही कार्यालयात नोकरी किंवा नियुक्ती संबंधित बाबींमध्ये सर्व नागरिकांसाठी समान संधी. कलम 16, 15
- राज्य धोरण पुरुष आणि महिलांना समान रीतीने सुरक्षित करण्यासाठी निर्देशित केले जाईल, उपजीविकेच्या पुरेशा साधनांचा अधिकार. कलम ३९(अ)

- स्त्री आणि पुरुष दोघांसाठी समान कामासाठी समान वेतन. कलम ३९(d)
- कामाच्या न्याय्य आणि मानवीय परिस्थिती आणि प्रसूतीपासून सुटका मिळण्यासाठी राज्याने केलेल्या तरतुदी. कलम ४२
- सौहार्द वाढवणे आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला अपमानास्पद वागणूक देणे. कलम ५१(ए)(ई).

नियोजक आणि धोरण-निर्मात्यांनी सामाजिकरित्या वर्णित लिंग कार्यांचे प्रमुख पैलू आणि पुरुष आणि महिलांच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेतल्या पाहिजेत. विकास धोरणे शाश्वत असायची असतील तर त्यांनी रोजगार, दारिद्र्य, कौटुंबिक जीवन, आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण, सार्वजनिक जीवन आणि निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये विद्यमान लैंगिक असमानता लक्षात घेतली पाहिजे.

७.५ बाल मजूर (CHILD LABOUR)

प्रस्तावना :

कोणत्याही मुलाला त्याच्या शिक्षणाची आणि स्वप्नांची किंमत मोजून (त्यांचा त्याग करून) काम करायला लावू नये. बालमजुरीमुळे अल्पवयीन मुलांमध्ये त्यांच्या बालपणाचा आनंद घेण्याची/ ते उपभोगण्याची, शाळेत जाण्याची आणि यशस्वी प्रयत्न करण्याची सभ्य/ योग्य/ मर्यादशील संधी कमी होते. हे त्यांना मर्यादित संधींच्या जीवनाची शिक्षा देते.त्यामुळे प्रत्येक बालकाचे संरक्षण देणे आणि स्वस्त मजुरीसाठी त्यांचे शोषण होणार नाही याची खात्री करणे आवश्यक आहे. बालमजुरी दूर करणे ही केवळ पालकांची जबाबदारी नाही तर सरकार आणि समाजाचीही जबाबदारी आहे.

अर्थ (Meaning) :

वाढ आणि विकासाच्या प्रक्रियेत बालकांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांपासून/ हक्कांपासून वंचित ठेवून त्यांच्या श्रमाचा स्त्रोत म्हणून वापर करणे यास बालमजुरी असे म्हणतात. अशा हक्कांमध्ये त्यांचे बालपण उपभोगण्याची, नियमितपणे शाळेत जाण्याची, मनःशांती मिळवण्याची आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची संधी यांचा समावेश होतो. बालमजुरी म्हणजे आर्थिक फायद्यासाठी मुलांचे शोषण करण्याची प्रथा. ही उद्योगधंदे हे मजुरीच्या खर्चात कपात करण्यासाठी मुलांना कामावर ठेवतात कारण त्यांची मजुरीची (वेतन) मागणी कमी असते.

बालकांना सामाजिक, मानसिक, शारीरिक किंवा नैतिकदृष्ट्या हानिकारक आणि धोकादायक अशा स्थितीत आणणारे काम देखील बालकामगार म्हणून परिभाषित केले जाते कारण ते अशा मुलांच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करते. जेव्हा विशिष्ट वयोगटातील मुलांकडून त्यांच्यासाठी कायदेशीररित्या प्रतिबंधित असलेले काम कारण घेतले जाते तेव्हा अशा प्रकारच्या कामाला बालमजुरी असेही संबोधले जाते.

बालमजुरी म्हणजे मुलांचे बालपण हिरावून घेणाऱ्या, त्यांच्या नियमित शाळेत जाण्याच्या क्षमतेत व्यत्यय आणणाऱ्या आणि मानसिक, शारीरिक, सामाजिक किंवा नैतिकदृष्ट्या धोकादायक आणि हानीकारक अशा कोणत्याही कामात मुलांचा रोजगार होय. ही प्रथा अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांद्वारे शोषक मानली जाते. जगभरातील कायदे बालमजुरीवर बंदी घालतात. हे कायदे मुलांनी केलेली सर्व कामं बालकामगार म्हणून मानत नाहीत; अपवादांमध्ये बालकलाकार, पर्यवेक्षी प्रशिक्षण, अमिश चिल्ड्रन/ मुले यासारख्या कामाच्या काही श्रेणी आणि इतरांचा समावेश होतो.

व्याख्या (Definition) : बालकामगार या शब्दाच्या विविध विद्वानांनी अनेक व्याख्या केल्या आहेत.

सुडा (2011) नुसार बालमजुरी या शब्दाचा संदर्भ जेव्हा मुले कोणत्याही प्रकारच्या कामात काम करत असतात जे मुलांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आणि हानीकारक असतात किंवा काम त्यांच्या शिक्षणात अडथळा आणते. Moyi(मोई) (2011) साठी बालमजुरी म्हणजे कमी वेतन, जास्त तास, शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचार. Edmonds and Pavcnik (एडमोण्ड्स /पवनिक) (2005) च्या मते, जेव्हा मुले वाईट परिस्थितीत आणि धोकादायक व्यवसायात काम करतात तेव्हा बालमजुरीकडे बालमजुरीच्या अत्याचाराचा एक प्रकार म्हणून पाहिले जाते.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेनुसार, (ILO-International Labour Organisation) "बालमजुरी" या शब्दाची व्याख्या असे काम म्हणून केली जाते जे मुलांचे बालपण, त्यांची क्षमता आणि त्यांचा सन्मान हिरावून घेते आणि जे त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक विकासासाठी हानिकारक आहे.

विकिपीडियाच्या मते, बालकामगार म्हणजे मुलांना अर्धवेळ किंवा पूर्ण-वेळच्या आधारावर आर्थिक कार्यात गुंतवून ठेवण्याची प्रथा. ही प्रथा मुलांचे बालपण हिरावून घेते आणि ती त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक विकासासाठी हानिकारक आहे.

कारणे (Causes) :

बालमजुरी अनेक कारणांमुळे होते. बालमजुरीच्या समस्येसाठी खालील काही घटक कारणीभूत आहेत:

१. गरिबी (Poverty) : खेळण्यापेक्षा आणि शिक्षण घेण्याऐवजी कारखाने किंवा दुकाने किंवा बांधकाम स्थळी कठोर परिश्रम करणाऱ्या मुलांमध्ये हा गरीबी हा सर्वात मोठा घटक आहे. कुटुंबांकडे पुरेशी संसाधने नसतात आणि बालपणीच्या विशेषाधिकारांचा त्याग करावा लागत असला तरीही ही मुले कुटुंबासाठी अधिक उत्पन्नाचे साधन बनतात. गरीब कुटुंबातून आलेल्या मुलांना त्यांच्या भावंडांना आणि पालकांना उदरनिर्वाह करण्यासाठी किंवा पालकांच्या कमाईपेक्षा खर्च जास्त असल्यास घरातील उत्पन्नाची पूर्तता करण्यासाठी काम करण्यास भाग पाडले जाऊ शकते. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये ही एक मोठी समस्या आहे जिथे पालक रोजगाराच्या संधी किंवा शिक्षणाच्या अभावामुळे उत्पन्न मिळवू शकत नाहीत. मुले खाणींमध्ये कामावर जातात

किंवा रस्त्यावर वस्तू विकण्याची फेरी मारून पैसे कमवताना दिसतात, ज्याचा उपयोग कुटुंबासाठी अन्न आणि कपडे यासारख्या मूलभूत गरजा पुरवण्यासाठी केला जातो. मुलांना शाळेत जाण्याऐवजी कुटुंबासाठी उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी कारखान्यांमध्ये देखील काम करावे लागते. काही मुले अनाथ असतात किंवा काहीना गरिबीमुळे पालक सोडून जातात. अशा मुलांना त्यांची काळजी घेण्यासाठी कोणीही नसतं आणि अनाथाश्रमांद्वारे मदत होईपर्यंत त्यांना स्वतःचे पोट भरण्याचे काम करावे लागते. गरिबीने ग्रासलेल्या प्रदेशात आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांनी उभारलेल्या मोठ्या कारखान्यांत अशी प्रथा सामान्य आहे.

२. कमी आकांक्षा (Low Aspirations) : पालक आणि मुलांनी हे समजून घेणे महत्वाचे आहे की ते कठोर परिश्रम करू शकतात आणि स्वतःहून काहीतरी उत्कृष्ट बनवू शकतात. पालक आणि मुलांमध्ये असलेली कमी आकांक्षा हे बालमजुरीचे प्रमुख कारण आहे कारण अशा परिस्थितीत स्थानिक कारखान्यात काम करणे किंवा रस्त्यावर किराणा माल विकणे ही सामान्य जीवनशैली आहे असे ते मानतात. या प्रकारच्या मुलांसाठी आणि पालकांसाठी, यश हे केवळ विशिष्ट प्रदेश किंवा लोकांच्या गटाशी संबंधित आहे. त्यांना समाजात व्यावसायिक किंवा महान उद्योजक बनण्याची इच्छा नसते. ही एक मानसिकता आहे जी बालमजुरीचा पाया बनवते.

३. अकुशल मजुरांसाठी मोठी मागणी (Huge demand for unskilled labourers) : अकुशल मजुरांची मागणी हे बालमजुरीचे आणखी एक कारण आहे. बहुतेक मुले अकुशल असतात आणि म्हणून ते मजुरीचा स्वस्त स्रोत असतात, त्यामुळे ही मुले अनेक लोभी मालकांसाठी एक आकर्षक पर्याय बनतात. बालमजुरी, स्वस्त असल्याने, नफ्याची पातळी वाढवते ज्यांचे एकमेव उद्दिष्ट नफा वाढवणे हे आहे अशा उद्योजकांसाठी बालमजुरी ही स्वस्त असल्याने नफ्याची पातळी वाढवते जरी त्यासाठी ते नैतिकता आणि चांगल्या व्यवसाय पद्धतींच्या विरुद्ध असले तरीही. या प्रकारचे नियोक्ते हे हेराफेरी किंवा उघड धमक्यांद्वारे मुलांना प्रतिकूल परिस्थितीत काम करण्यास भाग पाडू शकतात.

४. निरक्षरता (Illiteracy) : ज्या समाजात अनेक शिक्षित लोक असतात त्या समाजाला शाळेत जाण्याचे आणि स्वप्नांचा पाठपुरावा करण्याचे महत्त्व समजते. मुलांना जे व्हायचे आहे ते बनण्याची क्षमता आणि वेळ असतो. दुसरीकडे, निरक्षरतेमुळे अनेकांना शिक्षणाचे महत्त्व समजणे कठीण होते. निरक्षर लोक शिक्षणाकडे समाजातील प्रबळ/विशेषाधिकार असलेल्यांचे संस्करण म्हणून पाहतात. त्यामुळे ते मुलांना पाठबळ देत नाहीत जेणेकरून ही मुले शाळेत जाऊ शकतील आणि भविष्यातील यशासाठी भक्कम पाया तयार करू शकतील.जीवनाचा हाच दृष्टिकोन अशिक्षित पालकांमध्ये दिसून येतो जे शाळेत जाण्यापेक्षा कुटुंबाच्या पालनपोषणासाठी योगदान देणाऱ्या मुलांना प्राधान्य देतात.

५. लवकर विवाह (Early Marriages) : कमी वयात विवाह करणे हा लोकसंख्येच्या वाढीस कारणीभूत ठरणारा प्रमुख घटक आहे. कमी संसाधने आणि पुष्कळ मुले यामुळे

मुलांचे पालनपोषण करणे पालकांना कठीण जाते व त्यामुळे बालमजुरी होते. त्यांच्या पालकांना कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यास मदत करण्यासाठी मोठ्या मुलांना काम करण्यास भाग पाडले जाते.

६. शिक्षणाची उच्च किंमत (High cost of education) : दर्जेदार शिक्षण महाग असते. अत्यंत गरिबीत जगणाऱ्या अनेक पालकांना, कुटुंबासाठी अन्न पुरवणठा करण्यास प्राधान्य द्यावे लागते कारण शिक्षण महाग असल्याने परवडत नाही, विशेषत: जेव्हा त्यांना बरीच मुले असतात आणि सर्वांसाठी शाळेची फीभरावी लागते. मुलांना शाळेत पाठवण्यासाठी पैसे नसतात. अश्यावेळी त्यांना घरीच राहू देण्याऐवजी, पालकांनी कुटुंबाला हातभार लावण्यासाठी हे पालक आपल्या मुलांना अकुशल मजूर म्हणून काम करायला लावतात. काही पालक केवळ मूलभूत शिक्षण घेऊ शकतात याचा अर्थ असा होतो की मुलांना नोकरी शोधण्याची सक्ती केली जाईल कारण ते पुढे त्यांचे शिक्षण घेऊ शकत नाहीत.

७. लिंग भेदभाव (Gender discrimination) : अनेकदा मुलींना त्यांचा विवाह होईपर्यंत शाळा सोडावी लागते आणि कौटुंबिक उत्पन्नाला पूरक म्हणून काम करावे लागते. हे देखील सामान्यत: असुरक्षित वर्गातील एक निरीक्षण आहे.

८. कौटुंबिक परंपरा (Family Tradition) : व्यवसाय किंवा कला इत्यादी पारंपारिक व्यवसाय असलेली अनेक कुटुंबे केवळ अनुभवाने पारंपारिक कला किंवा व्यवसायात सक्षम होण्यासाठी मुलांनी काम करावे अशी अपेक्षा करतात.

परिणाम (Consequences) :

बालमजुरीचे अनेक नकारात्मक परिणाम होतात. त्यापैकी काही खालीलप्रमाणे आहेत:

१. गुणवत्तापूर्ण बालपण नष्ट होणे : मानवासाठी विकासाच्या प्रत्येक टप्प्याचा आनंद घेणे महत्वाचे आहे. मुलाने मित्रांसोबत खेळले पाहिजे आणि आयुष्यभर आठवणी बनवल्या पाहिजेत. तरुणांनी जीवनाचा शोध घेतला पाहिजे आणि त्यांच्या प्रौढ जीवनाची व्याख्या करू शकेल असा मजबूत पाया तयार केला पाहिजे. बालमजुरीमुळे लहानपणी येणाऱ्या आश्चर्यकारक अनुभवांचा आनंद घेण्याच्या संधीपासून मुले वंचित राहतात आणि त्यामुळे त्यांचे दर्जेदार बालपण नष्ट होते. मुलांना खेळण्यासाठी अनेकदा प्रोत्साहन दिले जाते कारण ते त्यांच्या वाढीस आणि विकासास मदत करते. काम करण्यास भाग पाडलेले मूल बालपणाशी निगडीत अनेक चांगल्या गोष्टींना मुकते.

२. आरोग्य समस्या (Health Issues) : कुपोषण आणि कामाच्या खराब स्थितीमुळे बालमजुरांमध्ये आरोग्याच्या गुंतागुंती होऊ शकतात. जे लोक मुलांना कामावर ठेवतात त्यांच्याकडे कामाची चांगली परिस्थिती आहे याची खात्री करण्याची नैतिक क्षमता देखील असण्याची शक्यता नसते. खाणी आणि खराब परिस्थिती असलेल्या कारखान्यांसारख्या ठिकाणी काम केल्यामुळे या ठिकाणी कामावर काम करणाऱ्या मुलांसाठी आजीवन आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. शारीरिकदृष्ट्या मागणी करणारी

कर्तव्ये नियुक्त केलेल्या मुलाला शारीरिक आघात होऊ शकतो ज्यामुळे त्याच्या किंवा तिच्या आयुष्यभर आयुष्यावर व्रण/जखम होऊ शकते.

३. मानसिक आघात (Mental trauma) : जेव्हा आपल्या वयाचे सोबती खेळत असतात आणि शाळेत जात असतात तेव्हा लहानपणी स्वतः काम करत राहणे हा आनंददायी अनुभव नाही. कामाच्या ठिकाणी येणाऱ्या बहुतेक आव्हानांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्याची क्षमताही मुलांमध्ये नसते. गुंडगिरी, लैंगिक शोषण आणि कामाचे प्रतिकूल तास यासारख्या समस्यांमुळे या मुलांवर मानसिक आघात होऊ शकतो. त्यांना भूतकाळ विसरणे कठीण जाते आणि बालपणातील वाईट अनुभवांमुळे ते स्वतःला समाजासाठी अयोग्य समजतात. बालमजुरीमुळे मुलांमध्ये भावनिक वाढीचा अभाव आणि त्यामुळे असंवेदनशीलता देखील होऊ शकते.

४. निरक्षरता : नोकरी करणाऱ्या मुलांना शाळेत जाण्यासाठी वेळ नसतो. अनेक दिवस आणि काही वर्षे ते त्यांच्या कामाच्या जागेमध्ये घालवतात. शिक्षणाचा अभाव आणि निरक्षरता त्यांना रोजगाराच्या बाबतीत मर्यादित संधी असलेल्या व्यक्ती बनवते. शिक्षण एखाद्या व्यक्तीला समाजातील अनेक आव्हानांसाठी तयार करते आणि त्याशिवाय, जीवनातील अनेक समस्यांवर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत कौशल्यांची कमतरता असू शकते. शाळेत गेलेल्या व्यक्तीला जीवनातील विशिष्ट परिस्थितींमध्ये क्रूर शक्तीचा अवलंब न करता कसे जायचे याची जाणीव असू शकते. दुसरीकडे, एक निरक्षर व्यक्ती, अनुभवलेल्या जवळजवळ सर्व आव्हानांसाठी शक्ती हे एकमेव उत्तर मानते.

उपाय (Solutions) :

बालमजुरी कशी कमी केली जाईल किंवा तिचे पूर्णपणे निर्मूलन कसे करता येईल? जन्माला आलेल्या प्रत्येक मुलाला स्वप्ने पाहण्याचा आणि त्या स्वप्नांचा पाठपुरावा करण्याचा अधिकार आहे. जरी यापैकी काही आकांक्षांची पूर्तता अनेक आव्हानांमुळे मर्यादित असले,तरीही त्यांच्यावर मात करणे आणि यशाची सर्वोच्च पातळी गाठणे शक्य आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विविध भागधारकांना सहभागी करून घेण्याची गरज आहे. बालमजुरीच्या समस्येचे निराकरण करण्याचे हे काही मार्ग आहेत:

1. **मोफत शिक्षण(Free education) :** बालमजुरी दूर करण्यासाठी मोफत शिक्षण ही गुरुकिल्ली आहे. ज्या पालकांकडे शाळेच्या फीसाठी पैसे नाहीत ते त्यांच्या मुलांसाठी मोफत शिक्षण ही शिक्षण देण्याची संधी म्हणून वापरू शकतात. जगभरात अनेक ठिकाणी हे आधीच यशस्वी ठरले आहे आणि अधिक प्रयत्न केल्यास बालमजुरीची प्रकरणे खूप कमी होतील. माध्यान्ह भोजन योजनांचा उपयोग अशा मुलांसाठी प्रेरक घटक म्हणून केला जाऊ शकतो. मोफत जेवणामुळे ते शाळेत जात असले तरीही ते शिकू शकतील आणि स्वत:साठी एक चांगला शिक्षणाचा पाया तयार करू शकतील.
2. **नैतिक सुधारणा/ चमकदारपणा/ प्रबोधन (Moral Polishing) :** बालकामगार समस्या अजिबात खपवून घेऊ नये. बालकामगार हे कायदेशीर आणि नैतिकदृष्ट्या

चुकीचे आहे. मुलांना शिक्षण मिळावे आणि त्यांनी त्यांचे बालपण उपभोगावे.यासाठी त्यांना श्रम करण्याची परवानगी देऊ नये. कारखानदार, दुकानदार आणि इतर उद्योगांनी मुलांना कामावर ठेवू नये. बालमजुरीच्या नकारात्मक परिणामांबद्दल समाजाला प्रबोधन केले पाहिजे जेणेकरून जेव्हा जेव्हा ती उद्भवते तेव्हा ती एक समस्या आहे असे समजून तीच्याबद्दल नापसंती दर्शविली जाईल. या प्रकारचे नैतिकप्रबोधन हे अशा लोकांसाठी प्रतिबंधक म्हणून काम करेल जे मुलांना कामावर ठेवू इच्छितात आणि त्यांना स्वस्त मजुरीचे स्त्रोत म्हणून वापरतात. समाजात चालणाऱ्या अनेक वाईट प्रथाकडे डोळे झाक करतात, दुर्लक्ष करतात किंवा त्यांचे नैतिक परिणाम विचारात घेत नाहीत. या प्रकारच्या दृष्टिकोनामुळे, बालमजुरीची प्रकरणे आपल्या समुदायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळतात, कमी होत नाहीत.

3. **कुशल आणि प्रशिक्षित कामगारांची मागणी निर्माण करणे (Creation demand for skilled and trained workers) :** कुशल आणि प्रशिक्षित कामगारांची मागणी निर्माण करून, बालमजुरीची प्रकरणे कमी होतील कारण जवळजवळ सर्व बालकामगार अकुशल कामगार श्रेणीत येतात. कुशल कामगारांची मागणी वाढल्याने प्रौढांना रोजगार मिळेल. कौशल्य-आधारित शिक्षण केंद्रे, व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे आणि तांत्रिक प्रशिक्षण संस्था स्थापन केल्याने साक्षरता सुधारते आणि नोकरीच्या बाजारपेठेत कुशल आणि प्रशिक्षित कामगारांच्या उपलब्धतेला हातभार लागतो. आणखी एक मार्ग म्हणजे सरकारद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करून बेरोजगारीची प्रकरणे कमी करणे आणि लोकांचे घरगुती उत्पन्न वाढविणे. अशा सरकारी धोरणांमुळे राहणीमान सुधारते आणि मुलांनी त्यांच्या कुटुंबाला हातभार लावण्यासाठी काम शोधण्याची गरज नाहीशी होते.

4. **जागरूकता (Awareness) :** बालमजुरीच्या बेकायदेशीरतेबद्दल जागरुकता निर्माण केल्याने देखील या प्रथेला आळा घालण्यात मदत होऊ शकते. पालकांनी हे लक्षात घेतले पाहिजे की त्यांच्या मुलांना कामावर पाठवण्यामध्ये कायदेशीर परिणाम आहेत आणि जर ते या दुष्कृत्यास मदत करत आहेत आणि त्यांना प्रोत्साहन देत आहेत असे आढळले तर कायदा स्वतःचा मार्ग स्वीकारेल. अनेक पालक आणि समाजातील सदस्यांचे अज्ञान हे त्यांना बालमजुरीच्या प्रथांमध्ये सहभागी करून घेते. त्याच्या हानिकारक प्रभावांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी मोहीम राबविल्यास प्रथा दूर होईल. अशा उपक्रमाला यशस्वी करण्यासाठी सरकार, अशासकीय संस्था आणि नागरी समाज एकत्र येऊन धोरण तयार करू शकते.

5. **गरीब लोकांचे सक्षमीकरण (Empowerment of poor people) :** बालमजुरीमुळे सर्वाधिक बाधित होणार गट म्हणजे गरीब लोकं. खराब राहणीमान आणि आर्थिक चणचण यामुळे काही वेळा त्यांना यात सहभागी होण्याची इच्छा नसते. ज्ञान आणि उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या प्रकल्पांद्वारे गरीब लोकांना सक्षम केल्याने बालमजुरीची प्रकरणे कमी करण्यासाठी खूप मदत होऊ शकते. मुलांचे हक्क जपले जातील आणि अल्पवयीन मुलांचा श्रमाचा स्रोत म्हणून वापर केला जाणार नाही याची खात्री करण्यासाठी पालक साक्षरता देखील महत्त्वाची भूमिका बजावते. अशा प्रकारच्या ज्ञानाने पालकांना सक्षम बनवून समाजात सकारात्मक

बदल घडवून आणू शकतात आणि समाजातील बालकामगार प्रथा टाळण्यास प्रोत्साहन मिळू शकते.

बालमजुरीशी संबंधित भारतीय कायदे (Indian Laws relating to Child Labour) :

१) बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा, 1986, 2016 मध्ये सुधारित ("CLPR कायदा") नुसार, "बाल" म्हणजे 14 वर्षांखालील कोणतीही व्यक्ती अशी व्याख्या केली जाते आणि CLPR कायदा मुलाच्या कामावर बंदी घालतो. घरगुती मदतीच्या समावेशासह कोणत्याही रोजगारात. कोणत्याही कामासाठी मुलाला कामावर ठेवणे हा दखलपात्र फौजदारी गुन्हा आहे.

२) या व्यतिरिक्त, भारतातील विविध कायदे, जसे की बाल न्याय (काळजी आणि संरक्षण) मुलांचा कायदा-2000, आणि बालकामगार (प्रतिबंध आणि निर्मूलन) कायदा-1986 बालकांना ओळखण्यासाठी, त्यांच्यावर खटला चालवण्यासाठी आणि थांबवण्यासाठी कायद्याचा आधार प्रदान करतात. भारतात कामगार.

३) 1948 चा कारखाना कायदा 14 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कोणत्याही कारखान्यात कामावर ठेवण्यास प्रतिबंधित करतो. कोणत्याही कारखान्यात 15-18 वर्षे वयोगटातील पूर्व-प्रौढ कोण, केव्हा आणि किती काळ काम करू शकतात यावरही कायद्याने नियम ठेवले आहेत.

४) 1952 चा खाण कायदा 18 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना खाणीत कामावर ठेवण्यास प्रतिबंधित करतो.

निष्कर्ष (Conclusion)

बालमजुरी कधीही अस्तित्वात नसावी. तथापि, हे अजूनही लक्षात येते की देशभरातील लोक मुलांना कामावर ठेवतात जेणेकरून त्यांना त्यांना कमी वेतन देण्याचा फायदा होईल. एखाद्याने बालकामगारांना प्रोत्साहन देऊ नये आणि कोणीही दुसऱ्याला कोणत्याही कामावर मुलाला ठेवू देऊ नये.

७.६ वृद्ध लोकसंख्या (AGING POPULATION)

लोकसंख्या वृद्ध होणे ही 21 व्या शतकातील प्रबळ लोकसंख्याशास्त्रीय घटना आहे. घटती प्रजनन क्षमता, वाढते दीर्घायुष्य, आणि मोठ्या आकाराच्या समूहांची वृद्धापकाळापर्यंत प्रगती यामुळे जगभर वृद्ध समभाग वाढत आहेत.लोकसंख्येच्या वृद्धत्वाची घटना, जी मानवी इतिहासात अभूतपूर्व आहे, लोकसंख्येच्या गरजा आणि क्षमतांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून आणते, ज्याचा रोजगार, बचत, उपभोग, आर्थिक वाढ, मालमत्ता मूल्ये आणि वित्तीय समतोल यावर संभाव्य लक्षणीय परिणाम होतो.

आपले जग आज एका मोठ्या संकटाला तोंड देत आहे. एकीकडे जागतिक स्तरावर आयुर्मान सुधारले आहे पण दुसरीकडे प्रजनन दर प्रत्येक देशात घसरत आहेत. पहिल्या दृष्टीक्षेपात जास्त काळ जगणे आणि कमी मुले असणे हे एकंदरीत फायदेशीर असल्याचे दिसते कारण तुम्ही तुमच्या आयुष्यात जास्त अनुभव घेऊ शकता आणि अधिक मुलांच्या संगोपनाद्वारे घरगुती अंदाजपत्रकावरील अतिरिक्त दबाव टाळू शकता. दुर्दैवाने,निखालस वास्तव हे आहे की दोन्ही कल एकत्र करताना आपली लोकसंख्या वृद्ध होत आहे. लोकसंख्येच्या वृद्धत्वाचा अर्थ असा होतो की लोकसंख्येचे सरासरी वय वाढत आहे. थोडक्यात, वयाची लोकसंख्या जगभरात बदलत आहे कारण लहान मुले जन्माला येतात आणि प्रौढांनी जास्त काळ जगण्याची अपेक्षा केली जाते.

वृद्ध लोकसंख्या सध्या मानवी इतिहासातील सर्वोच्च पातळीवर आहे. एकविसाव्या शतकात लोकसंख्येच्या वृद्धत्वाचा दर मागील शतकापेक्षा जास्त असेल असा अंदाज UN ने वर्तवला आहे. 60 वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या लोकांची संख्या 1950 पासून तिप्पट झाली आहे, 2000 मध्ये 600 दशलक्ष आणि 2006 मध्ये 700 दशलक्ष ओलांडली आहे. 2050 पर्यंत एकत्रित ज्येष्ठ आणि वृद्ध लोकसंख्या 2.1 अब्जांपर्यंत पोहोचेल असा अंदाज आहे.

व्याख्या (Definition) :

लोकसंख्या वृद्धत्व म्हणजे लोकसंख्येच्या वयाच्या रचनेतील बदल, जसे की वृद्ध व्यक्तींच्या प्रमाणात वाढ होते. लोकसंख्याशास्त्रज्ञ सर्व वयोगटातील लोकसंख्येचे वितरण स्पष्ट करण्यासाठी वय/लिंग पिरॅमिड वापरतात.

वृद्ध लोकसंख्या म्हणजे वृद्ध लोकांचे प्रमाण वाढत आहे. याला 'डेमोग्राफिक एजिंग' (लोकसंख्याशास्त्रीय वृद्धत्व) आणि 'पोप्युलेशन एजिंग' (लोकसंख्या वृद्धत्व) असेही म्हणतात.

घटत्या प्रजनन दरामुळे आणि वाढत्या आयुर्मानामुळे लोकसंख्येतील वृद्धत्व हे लोकसंख्येतील वाढते मध्यम वय आहे. बहुतेक देशांचे आयुर्मान वाढलेले आहे आणि वृद्धत्वाची लोकसंख्या आहे (प्रथम विकसित देशांमध्ये उदयास आलेला कल, परंतु आता जवळजवळ सर्व विकसनशील देशांमध्ये दिसून येतो).

लोकसंख्येचे वृद्धत्व हे देशाच्या लोकसंख्येच्या वितरणामध्ये वृद्धापकाळात होणारे बदल/पालट होय. हे सामान्यत: लोकसंख्येच्या सरासरी आणि मध्यम वयातील वाढ, मुलांनी बनलेल्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट आणि वृद्ध लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाढ दिसून येते. लोकसंख्या वृद्धत्व जगभरात व्यापक आहे. हे सर्वात उच्च विकसित देशांमध्ये सर्वात प्रगत आहे, परंतु ते कमी विकसित प्रदेशांमध्ये वेगाने वाढत आहे, याचा अर्थ असा आहे की वृद्ध व्यक्ती जगाच्या कमी विकसित प्रदेशांमध्ये वाढत्या प्रमाणात केंद्रित होतील.

लोकसंख्या वयोमान काय आहे ?

लोकसंख्या वृद्धत्व दोन (शक्यतो संबंधित) लोकसंख्याशास्त्रीय प्रभावांमुळे उद्भवते जे दीर्घायुष्य वाढत आहे आणि प्रजनन क्षमता कमी होत आहे. दीर्घायुष्यात वाढ झाल्यामुळे लोकसंख्येचे सरासरी वय वाढून जिवंत वृद्ध लोकांची संख्या वाढते. प्रजननक्षमतेत घट झाल्यामुळे बाळांची संख्या कमी होते आणि जसजसा प्रभाव चालू राहतो तसतसे सामान्यतः तरुण लोकांची संख्या देखील कमी होते. या दोन शक्तींपैकी, प्रजनन क्षमता कमी होत आहे जी आज जगातील लोकसंख्येच्या वृद्धत्वात सर्वात मोठे योगदान आहे. अधिक विशिष्टपणे, गेल्या अर्ध्या शतकातील एकूण प्रजनन दरात झालेली मोठी घसरण ही जगातील सर्वात विकसित देशांमधील लोकसंख्येच्या वृद्धत्वासाठी प्रामुख्याने कारणीभूत आहे. कारण अनेक विकसनशील देश जलद जननक्षमतेच्या संक्रमणातून जात आहेत, त्यांना भविष्यात सध्याच्या विकसित देशांपेक्षा लोकसंख्येचे वृद्धत्व अधिक जलद अनुभवास येईल.

लोकसंख्येच्या वयाच्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक खाली समाविष्ट केले आहेत:

- सुधारित जीवनशैली (आहार, व्यायाम, धूम्रपान न करणे) आणि महत्त्वाचे म्हणजे दर्जेदार आरोग्य सेवा - औषधे, उपचार, कौशल्य, शस्त्रक्रिया, तंत्रज्ञान यामुळे आयुर्मान वाढते.
- जन्मदरातील घट स्वतःच अनेक घटकांमुळे होते:
    - गर्भनिरोधक उपायांची सुधारित उपलब्धता आणि परिणामकारकता, शिक्षण
    - राहणीमानाच्या वाढत्या खर्चामुळे लोकांच्या निर्णयावर परिणाम होतो की मुले हवीत अल नकोत आणि हवी असल्यास किती
    - काम करणाऱ्या महिलांची वाढती संख्या
    - सामाजिक दृष्टीकोन बदलणे (उदाहरणार्थ पर्यायी जीवनशैलीची स्वीकृती, मुले होऊ नयेत असे निवडणे)
    - व्यक्तिवादाचा उदय
- आवक स्थलांतराचा अभाव (कमी तरुण लोक आणि कुटुंबे दिलेल्या देशात स्थलांतरित होतात, ज्यामुळे सरासरी वय कमी होते)
- बऱ्याच विकसित देशांमध्ये आता उप-प्रतिस्थापन (sub-replacement) प्रजनन पातळी आहे, आणि लोकसंख्या वाढ आता मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्येच्या गतीसह स्थलांतरणावर अवलंबून आहे, जी आता दीर्घ आयुर्मानाचा आनंद घेत असलेल्या मागील मोठ्या पिढ्यांमधून देखील उद्भवते.

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) तीन क्षेत्रांवर काम करत आहे ज्याचा थेट परिणाम वृद्धत्वावर होतो:

- जुनाट रोग प्रतिबंध;
- वय-अनुकूल प्राथमिक आरोग्य सेवेचा प्रवेश/शिरकाव;
- वयोमानानुसार अनुकूल वातावरणाची निर्मिती

वृद्ध लोक समाजात कोणती भूमिका घेतात?

वृद्ध लोकसंख्येचे फायदे :

१) वृद्ध लोकसंख्या असण्याचे काही आर्थिक फायदे आहेत. उदाहरणार्थ, वयोवृद्ध लोकांकडे तरुण व्यक्तींपेक्षा जास्त जमा बचत असल्यामुळे, मोठ्या वृद्ध लोकसंख्येचा परिणाम कमी व्याजदर तसेच महागाईचा दर कमी होण्यास होऊ शकतो. वृद्ध लोक उपभोग्य वस्तूंवर कमी खर्च करतात. वृद्ध लोकसंख्येमुळे कमी व्याजदर आणि कमी चलनवाढीचा आर्थिक फायदा होऊ शकतो. वृद्ध लोक अधिक महागाईला विरोध करतात, अधिक वृद्ध असलेले देश महागाई दर कमी दाखवतात.

२) अधिक तंतोतंत विश्लेषण आणि संशोधन असे दर्शविते की वृद्ध लोकसंख्या असणे हे आयुष्याच्या नंतरच्या वर्षांमध्ये कमी आरोग्य सेवा खर्च आणि समुदायासाठी इतर फायदेशीर योगदानाच्या दृष्टीने फायदेशीर आहे.

३) काही अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की आयुष्याच्या शेवटच्या वर्षात आरोग्य सेवेचा खर्च वयोमानानुसार कमी होण्याची शक्यता असते, कारण वृद्ध व्यक्ती शारीरिकरित्या व्यापक वैद्यकीय प्रक्रिया सहन करू शकत नाहीत. तरीसुद्धा, आश्रित वृद्ध लोकांचे रुग्णालयामधून निवासी आणि नर्सिंग होममध्ये स्थलांतर केल्याने आरोग्य सेवेवरील खर्च कमी होईल कारण ते खर्च आरोग्य सेवेतून सामाजिक काळजी निधीमध्ये हस्तांतरित करते.

४) वृद्ध लोकसंख्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसाठी प्रोत्साहन देऊ शकते, कारण काही गृहीतके कमी होत असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या प्रभावाची भरपाई तांत्रिक बेरोजगारी किंवा उत्पादकता वाढीद्वारे केली जाऊ शकते. काही अर्थशास्त्रज्ञ (जपान) अशा बदलांचे फायदे पाहतात, विशेषत: बेरोजगारी न आणता स्वयंचलित आणि तांत्रिक विकासाची प्रगती करण्याची संधी. ते सकल देशांतर्गत उत्पादनावरून (GDP) वैयक्तिक कल्याणाकडे वळण्यावर भर देतात.

५) वृद्ध लोकसंख्या देखील त्यांच्या सेवांद्वारे समुदायासाठी सकारात्मक योगदान देते. काही अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, आयुर्मान कमालीचे वाढले असल्याने, बहुतेक बेबी बूमर मागील पिढ्यांपेक्षा शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या निरोगी असताना निवृत्त होतील आणि योग्य प्रोत्साहन दिल्यास ते काम करण्यास आणि कर महसूलात योगदान देण्यास इच्छुक असतील. भूतकाळात महिलांनी समाजात स्वयंसेवकांचे बरेचसे कार्य पुरवले होते, आजच्या तुलनेत महिला कार्यशक्तीमध्ये वाढत्या संख्येने आहेत. यावेळी जेव्हा स्वयंसेवकांचे योगदान आपल्या समुदायाला अधिकाधिक लागू होत आहे, तेव्हा अनेक आरोग्य आणि

कल्याणकारी संस्था सेवानिवृत्तांच्या वाढत्या संख्येतून कामावर घेण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

६) स्वैच्छिक सेवा हे सामाजिक भांडवलाचे मोजमाप आणि निरोगी नागरी समाजाचे संकेत आहेत. हे सामान्यपणे दिसून आले आहे की बहुसंख्य स्वयंसेवक वृद्ध असतात. म्हणून, स्वयंसेवक सेवांद्वारे, वृद्ध लोक कल्याणावरील सरकारी खर्चात लक्षणीय घट करतात, त्यांच्या कुटुंबांना बालसंगोपनासाठी मदत करतात आणि इतर विविध सेवाभावी सेवा प्रदान करण्यात समाधान मिळवतात. स्वयंसेवा हे सामाजिक भांडवलाचे एक उपाय मानले जाते आणि त्यामुळे निरोगी नागरी समाजाचे सूचक आहे.

७) जुनी पिढी क्लब, करमणूक केंद्रे इत्यादींचे सदस्य म्हणून समुदायात सक्रियपणे सामील आहे. ते तरुण लोकांपेक्षा संगीत मैफिली, थिएटर आणि कलादालनामध्ये जास्त वेळा हजेरी लावतात, अधिक वाचतात आणि वाचनालयांना अधिक वेळा भेट देतात. अशा प्रकारे, कला आणि संस्कृतीचा फायदा वृद्ध लोकांकडून होण्याची शक्यता आहे.

८) सामान्य नियमानुसार, वृद्ध समुदाय कायद्याचे अधिक पालन करणारे बनतील, कारण वृद्ध लोक गुन्ह्यांकडे कमी झुकतात. हे असे सूचित करते की गुन्हेगारी होण्याची शक्यता कमी असते, परिणामी तुरुंगावरील पैसे वाचले जातील आणि भविष्यात पोलिसांवरील खर्च कमी होईल. याचे कारण असे की बहुतेक बेबी बूमर्सचे वय ६५ पेक्षा जास्त असेल आणि वृद्ध समुदायाने मालमत्ता आणि लोकांविरुद्ध गुन्हे करण्याची शक्यता कमी असते.

९) वृद्ध लोक अनौपचारिक सामाजिक नेटवर्कचे/जाळ्याचे समर्थन आणि देखरेख करण्याची भूमिका बजावतात, ज्यामुळे समुदाय आणि कुटुंबांना एकत्र बांधले जाते. वृद्ध लोक निव्वळ प्रदाते (वय 75 वर्षांपर्यंत) असल्याचे म्हटले जाते. हे या वस्तुस्थितीमुळे आहे की ते कुटुंबातील सदस्यांना बालसंगोपन, आर्थिक, व्यावहारिक आणि भावनिक सहाय्य प्रदान करतात ज्यात घराबाहेरील लोकांना दैनंदिन जीवनातील कामांमध्ये मदत करणे समाविष्ट आहे.

१०) आजी-आजोबा आता अशा काळात महत्त्वाची सामाजिक भूमिका बजावतात जिथे मुलांपेक्षा जास्त जिवंत पालक असतात. याचा थेट फायदा आजी-आजोबांना होतो ज्यांना हा त्यांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा पैलू आहे असे वाटते आणि त्यांना ते पूर्ण झाल्याची जाणीव होते. याचा फायदा फक्त आजी-आजोबांनाच नाही तर त्यांच्या नातवंडांनाही होतो.

११) या व्यतिरिक्त, वृद्ध लोकसंख्या अर्थव्यवस्थेला जुन्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, अधिक रोजगार निर्माण करून संधी देते. उपभोक्तावादावरील अभ्यास असे सूचित करतो की ग्राहक अनावश्यक वस्तूंवर खूपच कमी खर्च करेल आणि नातवंडांवर पैसे खर्च करणे, विश्रांती आणि करमणूक यासारख्या अधिक आवश्यक वस्तूंना पर्याय देईल.

वृद्ध लोकसंख्येचे तोटे (Disadvantages of an Older Population) :

वृद्ध लोकसंख्येमुळे विविध परिणाम होतात आणि विशेषत: त्याचा अर्थशास्त्रावर होणारा परिणाम असा आहे ज्याचा सरकारकडून खूप बारकाईने विचार केला जात आहे, जेणेकरून ते अर्थव्यवस्थेतील असमतोल दूर करण्यासाठी योजना आणि धोरणे विकसित करू शकतील. जगभरातील लोकसंख्येत वृद्धांचे प्रमाण वाढत आहे, परंतु विकसित देशांमध्ये ते जास्त आहे.

वृद्ध लोकसंख्येचा मुख्य प्रभाव (Main impact of an ageing population) :

१) अवलंबित्व प्रमाण वाढणे. निवृत्तीचे वय निश्चित राहिल्यास, आणि आयुर्मान वाढल्यास, निवृत्तीवेतन लाभांचा दावा करणारे तुलनेने अधिक लोक असतील आणि काम करणारे आणि आयकर भरणारे कमी लोक असतील. भीती अशी आहे की सध्याच्या, कमी होत असलेल्या कर्मचाऱ्यांवर उच्च कर दर आवश्यक आहेत.

२) आरोग्य सेवा आणि पेन्शनवरील/निवृत्तीवेतनावरील सरकारी खर्चात वाढ. तसेच, सेवानिवृत्तीच्या काळात ते काम करत नसल्यामुळे कमी आयकर भरतात. उच्च खर्च वचनबद्धता आणि कमी कर महसूल यांचे हे संयोजन अनेक सरकारांसाठी चिंतेचे कारण आहे – विशेषत: ज्यांच्याकडे सध्याच्या कर्जाच्या समस्या आणि निधी नसलेल्या पेन्शन योजना आहेत. राजकोषीय तफावत सरकारच्या महसूल आणि खर्चातील असमतोल दर्शवते. सरकारला आरोग्य सेवा आणि निवृत्तीवेतनावरील खर्च वाढवणे आवश्यक आहे, जेव्हा वृद्ध लोक काम करत नसल्यामुळे कमी आयकर भरतात. या घटकांच्या संयोजनाचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक प्रभाव पडेल, कारण ती आणखी कर्जात सापडेल.

३) कामावर असलेल्यांना जास्त कर भरावा लागेल. यामुळे कामासाठी आणि कंपन्यांना गुंतवणुकीसाठी प्रतिबंध होऊ शकतो. त्यामुळे उत्पादकता आणि वाढीत घट होऊ शकते.

४) कामगारांची कमतरता. वाढत्या वृद्ध लोकसंख्येमुळे कामगारांची कमतरता निर्माण होऊ शकते आणि त्यामुळे मजुरी वाढू शकते ज्यामुळे वेतनवाढ होऊ शकते. वैकल्पिकरित्या, लवचिक कार्य पद्धती देऊ करून, अधिकाधिक लोकांना कार्यबलात प्रवेश करण्यास प्रोत्साहित करून कंपन्यांना प्रतिसाद द्यावा लागेल.

५) अर्थव्यवस्थेतेमध्ये क्षेत्र बदल होऊ शकतो. सेवानिवृत्त लोकांच्या संख्येत वाढ झाल्याने वृद्ध लोकांशी जोडलेल्या वस्तू आणि सेवांसाठी मोठी बाजारपेठ तयार होईल (उदा. सेवानिवृत्ती गृह).

६) निवृत्ती वेतनासाठी जास्त बचतीमुळे भांडवली गुंतवणूक कमी होऊ शकते. जर समाज निवृत्ती वेतन फंडामध्ये उत्पन्नाचा जास्त टक्के % टाकत असेल तर ते अधिक उत्पादक गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध बचतीचे प्रमाण कमी करू शकते, ज्यामुळे आर्थिक वाढीचा दर कमी होतो.

७) वृद्ध लोकसंख्येशी संबंधित अनेक सामाजिक समस्या आहेत, ज्यामध्ये कामगारांच्या सहभागातील घट आणि वृद्धांमध्ये अपंगत्व आणि आजारी आरोग्याचे वाढते ओझे समाविष्ट आहे. या समस्यांकडे सरकारने त्वरित लक्ष देणे आवश्यक आहे कारण ते देशाच्या भविष्यातील आर्थिक आणि आरोग्य व्यवस्थेवर मोठा भार टाकणार आहेत.

८) मोठ्या प्रमाणातील वृद्ध लोकसंख्येमुळे सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांवर खूप आर्थिक दबाव येतो.

९) सामाजिक सुरक्षा प्रणालींमध्येही समस्या येऊ लागल्या आहेत. वाढीव दीर्घायुष्यामुळे पूर्वपरिभाषित लाभ निवृत्ती वेतन प्रणालींना टिकाऊपणाच्या समस्या येत आहेत. निवृत्ती वेतन कालावधीचा विस्तार सक्रिय श्रम कालावधीच्या विस्तारासह किंवा निवृत्ती वेतन योगदानातील वाढीसह जोडला गेला नाही, परिणामी त्याच्या बदलण्याचे प्रमाण कमी झाले.

वृद्ध लोकसंख्येचे मूल्यांकन (Evaluation of an ageing population) :

- घटत्या जन्मदराचा अर्थ असा होतो की तरुणांची संख्या कमी आहे. यामुळे सरकारी पैशांची बचत होईल कारण तरुणांना शिक्षणाची गरज असते आणि जर भरलाच तर कमी कर भरावा लागतो. जरी निवृत्त लोकांची निव्वळ किंमत 18 वर्षाखालील तरुण लोकांच्या निव्वळ खर्चापेक्षा जास्त आहे.
- हे वृद्ध लोकसंख्येच्या आरोग्यावर आणि गतिशीलतेवर अवलंबून असते. जर वैद्यकीय विज्ञान लोकांना दीर्घकाळ जगण्यास मदत करते, परंतु कमकुवत गतिशीलतेसह, काम करण्याची संधी कमी असेल. जर लोक जास्त काळ जगू शकतील आणि जास्त काळ शारीरिकरित्या सक्रिय राहू शकतील, तर प्रतिकूल परिणाम कमी होईल.
- परदेशी स्थलांतरण हा वृद्ध लोकसंख्येचा प्रभाव कमी करण्याचा एक संभाव्य मार्ग असू शकतो कारण परदेशी स्थलांतरण हे प्रामुख्याने कामाच्या वयातील लोकांकडून होते. तथापि, निव्वळ स्थलांतराने सकारात्मक निव्वळ आर्थिक प्रभाव निर्माण केला असूनही, परदेशी स्थलांतरण स्वतःची राजकीय आव्हाने आणते आणि वाढत्या प्रमाणात लोकप्रिय होत नाही.
- वृद्ध लोकसंख्येवर निवृत्तीचे वय वाढवणे हा एक उपाय आहे. परंतु, निवृत्तीचे वय वाढल्याने त्याचा परिणाम तितकाच जाणवणार नाही. खाजगी बचत असलेले लोक अजूनही लवकर निवृत्त होऊ शकतात, ज्यांना कमी उत्पन्न पगाराच्या नोकऱ्या आहेत त्यांना काम करत राहावे लागण्याची शक्यता जास्त असते. तसेच, दीर्घ कामाच्या आयुष्याचा परिणाम अंगमेहनत करणाऱ्या कामगारांना अधिक जाणवेल ज्यांना काम करणे कठीण जाईल.
- गेल्या काही शतकांपासून लोकसंख्या बदलत आहे. लोकसंख्येच्या वयाच्या रुपरेखेमध्ये बदल होण्याची ही पहिलीच वेळ नाही.

- काम करत राहण्यासाठी प्रोत्साहन? समस्येचा एक भाग असा आहे की सध्या लोकांना लवकर निवृत्त होण्यासाठी एक मजबूत प्रोत्साहन आहे. विलंबित सेवानिवृत्तीमुळे मिळणाऱ्या कमाईवर लागू केलेला प्रभावी किरकोळ कर दर अनेक प्रणालींमध्ये 60 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. या प्रोत्साहनांमुळे अनेकांना लवकर सेवानिवृत्ती घेण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे. तसेच, लोकांना जास्त काळ काम करण्यास मनाई करणारा नियम असतो – जरी त्यांना हवे असले तरीही. जर ही प्रोत्साहने बदलली जाऊ शकतात, तर आम्ही जास्त काळ काम करणाऱ्या लोकांची संख्या वाढवू शकतो आणि अवलंबित्वाचा भार कमी करू शकतो.
- आर्थिक वाढ. वृद्ध लोकसंख्येचा प्रभाव ठरवण्यासाठी एक मोठा घटक म्हणजे भविष्यातील आर्थिक वाढीचा दर. यात चिंतेची बाब आहे, कारण काही अर्थव्यवस्था धर्मनिरपेक्ष स्तब्धतेच्या काळात - घसरलेल्या विकास दरात प्रवेश करत आहेत. आर्थिक वाढीतील ही घसरण वयोवृद्ध लोकसंख्येमुळे सार्वजनिक वित्तावर दबाव वाढवेल. मजबूत आर्थिक वाढ, कर महसूल वाढवते आणि पेन्शन वचनबद्धतेसाठी निधी देणे सोपे करते.
- विषमता. वृद्ध लोकसंख्येची आणखी एक समस्या म्हणजे ती असमानता वाढवू शकते. खाजगी क्षेत्राच्या बचतीवर अवलंबून राहिल्याने, खाजगी क्षेत्रातील चांगले निवृत्ती वेतन असलेले आणि कमी होत चाललेल्या राज्य निवृत्ती वेतनावर अवलंबून असणारे यांच्यात विभागणी होऊ शकते. तसेच, गृहनिर्माण बाजाराच्या स्थितीमुळे असमानता वाढू शकते, ज्यांना त्यांच्या सेवानिवृत्तीनंतर भाड्याने राहावे लागते त्यांच्यापेक्षा घरमालक खूपच चांगल्या स्थितीत असतात.

वृद्ध लोकसंख्येला सरकारी प्रतिसाद (Government responses to an ageing population) :

१) श्रम बाजार सहभाग दर वाढविणे. ६५ वर्षांवरील लोकांसाठी काम करणे सोपे करणे.

२) निवृत्तीचे वय वाढविणे. सरकारने आधीच ६७ पर्यंत वाढ करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. निवृत्तीचे वय आपोआप आयुर्मानाशी जोडले जाऊ शकते.

३) निवृत्तीवेतन आणि आरोग्य सेवा प्रदान करण्यात खाजगी क्षेत्राचे महत्त्व वाढविणे. तथापि, जर लोक खाजगी पेन्शन घेऊ शकत नसतील तर यामुळे असमानता वाढू शकते.

४) निवृत्तीवेतन खर्च भरण्यासाठी कर वाढविणे. परंतु, अनेक सरकारांकडे आधीच मर्यादित अर्थसंकल्प आहे.

५) परदेशी स्थलांतरण. वृद्ध लोकसंख्येचा सर्वात सोपा उपाय म्हणजे कामाच्या वयाच्या तरुण स्थलांतरितांना प्रोत्साहन देणे. उदाहरणार्थ, यूके ने पूर्व युरोपमधील अनेक तरुण कामगारांना आकर्षित केले आहे. परंतु, निव्वळ स्थलांतर आणि

मजुरांची मुक्त हालचाल या भीतीमुळे मजुरी कमी होते आणि पायाभूत सुविधा आणि घरांच्या मागणीवर ताण पडतो या भीतीने लोकप्रिय नाही.

निष्कर्ष (Conclusion) :

वयोवृद्ध लोक समाजाचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत आणि ते त्यांच्या वर्षानुवर्षे ज्ञान आणि अनुभव दोन्हीमध्ये योगदान देतात. वृद्ध लोकसंख्येमुळे राष्ट्रावर अनंत आर्थिक ताण पडतो, कारण आरोग्य सेवा निधी आणि सेवानिवृत्तीसाठी घातांकीय निधीची आवश्यकता असते, कारण सामान्य राहणीमानाचा खर्च सतत वाढत असतो. वयोवृद्ध म्हणून वर्गीकृत लोकसंख्येच्या एवढ्या मोठ्या प्रमाणात, गैरसोयांच्या लांबलचक यादीकडे दुर्लक्ष करणे कठीण आहे.

लोकसंख्येचे वृद्धत्व चालू राहण्याची अपेक्षा कल्याणकारी राज्यांच्या त्यांच्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेबद्दल प्रश्न निर्माण करते. 2000 च्या दशकाच्या सुरुवातीस, जागतिक आरोग्य संघटनेने "सक्रिय वृद्धत्व" ला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शहरीकरण, गृहनिर्माण, वाहतूक, सामाजिक सहभाग, आरोग्य सेवा इत्यादींच्या संदर्भात वृद्ध लोकसंख्येच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी स्थानिक सरकारांना मदत करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली. स्थानिक सरकारे स्थानिक, लहान लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी चांगल्या स्थितीत आहेत, परंतु त्यांची संसाधने एकमेकांपासून भिन्न असल्याने (उदा. मालमत्ता कर, समुदाय संस्थांचे अस्तित्व), स्थानिक सरकारांवर मोठी जबाबदारी असमानता वाढवण्याची शक्यता आहे. तसेच, पर्यावरणीय वार्धक्याचे शास्त्र (environmental gerontology) सक्रिय वृद्धत्वामध्ये पर्यावरणाचे महत्त्व दर्शवते. खरं तर, वृद्धत्वात चांगल्या वातावरणाचा (नैसर्गिक, अंगभूत, सामाजिक) प्रचार केल्याने आरोग्य आणि जीवनाचा दर्जा सुधारू शकतो, तसेच अपंगत्व आणि अवलंबित्वाच्या समस्या आणि सर्वसाधारणपणे, सामाजिक खर्च आणि आरोग्यावरील खर्च कमी होऊ शकतो.

७.७ दारिद्र्य निर्मूलन (POVERTY ALLEVIATION)

दारिद्र्यरेषा :- दारिद्र्य रेषा ही अशी काल्पनिक रेषा आहे . की गरीब व गरीबेतर (गरीब नसलेला) यामध्ये वर्गीकरण करते . ती प्रत्येक व्यक्तीच्या दैनंदिन खर्चाशी संबंधित असते . विविध समित्या आणि अभ्यास गटांनी दारिद्र्रेषेची संकल्पना विविध प्रकारे स्पष्ट केली आहे

दारिद्र्याचे प्रकार :-

1] ग्रामीण दारिद्र्य :- ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्य होय . ग्रामीण दारिद्र्यात ग्रामीण भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2400 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ असतो . ग्रामीण दारिद्र्य हे ग्रामीण कामगार, शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन शेतकरी इत्यादी व्यक्तींमध्ये ग्रामीण दारिद्र्य आढळते .

2] शहरी दारिद्र्य :- शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य शहरी दारिद्र्य होय . शहरी दारिद्र्यात शहरी भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2100 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ ठरते . शहरी दारिद्र्य हे खेड्यातून स्थलांतरित झालेले कामगार, शहरातील झोपडपट्टी, रोगट परिस्थितीत राहणारे लोक इत्यादी व्यक्तींमध्ये शहरी दारिद्र्य आढळते .

दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उपाययोजना :- भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे होते . देशातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी नियोजन काळात शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकासावर भर देण्यात आला तरीही समस्या सुटली नाही . त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी विशेष कार्यक्रम व योजना राबविण्यात आल्या ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल .

अ] दारिद्र्य निर्मुलनासाठीचे कार्यक्रम :- भारतात दारिद्र्य निर्मूलनासाठी 1970 पासून अनेक विशेष कार्यक्रम व योजना राबविण्यात आल्या त्या पुढीलप्रमाणे :

1] लहान शेतकरी विकास एजन्सी :- अखिल भारतीय ग्रामीण परीक्षण समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार 1971 पासून लहान शेतकरी विकास एजन्सी सुरू करण्यात आली या कार्यक्रमांतर्गत लहान शेतकऱ्यांना आवश्यक सेवा पुरविणे, जलसिंचनाची व्यवस्था करणे, सहाय्यकारी बँकेकडून कर्ज मिळविण्यास मदत करणे व विक्री व्यवस्थेबाबत मदत करणे इ. गोष्टीचा समावेश होता.

2] एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :- भारतात आर्थिक वृद्धी झाली परंतु ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि बेकारी कमी झाली नाही . आर्थिक वृद्धीचा फायदा गरीब व मागासलेल्या लोकांना मिळाला नाही . त्यासाठी 1978- 1979 रोजी ग्रामीण विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला यात समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन करणे , पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे , उपलब्ध साधनांचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर करणे , गरीब कुटुंबांना स्वयं रोजगार देणे इत्यादी गोष्टींचा समावेश होता . 1999 साली या कार्यक्रमाचे नामकरण सुवर्णजयंती ग्रामीण विकास कार्यक्रम असे करण्यात आले .

3] किमान गरजा कार्यक्रम :- गरीबी हटाव आणि न्यायासह वृद्धी साध्य करण्यासाठी 5 व्या योजनेत किमान गरजा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला या कार्यक्रमात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या उपभोग पातळी सुधारणा करणे, ग्रामीण व शहरी भागातील कामगारांची उत्पादकता , प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, वीज पुरवठा, रस्ते, भूमिहीन श्रमिकांना घरे या कार्यक्रमाचे मूलभूत घटक होते .

4] 20 कलमी कार्यक्रम :- माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी हा कार्यक्रम जानेवारी 1982 मध्ये सुरू केला . त्यानंतर तो पुन्हा 20 ऑक्टोंबर 1986 ला नव्याने आणला गेला . 20 कलमी कार्यक्रमांतर्गत गरीब लोकांच्या विविध मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी व त्याचे राहणीमान उंचावण्यासाठी उपाययोजना केल्या जातात .

5] ग्रामीण भागातील स्त्रिया व बालविकासासाठी कार्यक्रम :- जिल्ह्यात उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या आर्थिक प्रवृत्तीद्वारे ग्रामीण महिलामध्ये सुधारणा करणे हे या कार्यक्रमाचे

उद्दिष्टे होते . अल्प साक्षरता दर आणि उच्च बालमृत्यूदराच्या आधारावर या कार्यक्रमासाठी जिल्ह्याची निवड करण्यात आली . त्यासाठी 15 ते 20 स्त्रियांचे गट करून प्रत्येकास किमान 15 हजार रुपये निधी मंजूर करण्यात आला .

6] प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना :- ग्रामीण पातळीवर मानवी विकास साध्य करण्यासाठी 2002-3 मध्ये प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना सुरू करण्यात आली सुरुवातीला आरोग्य, शिक्षण, निवारा, पाणी योजना, पोषक आहार या पाच घटकांचा या योजनेत विचार करण्यात आला त्यामध्ये ग्रामीण विद्युतीकरणचा समावेश करण्यात आला .

7] इंदिरा आवास योजना :- ग्रामीण भागातील गरीब लोकांची घराची गरज भागविण्यासाठी 1985 मध्ये इंदिरा आवास योजना सुरु करण्यात आली . ही इतर गरीब श्रमिकांना घरे पुरविण्याच्या संदर्भात करण्यात आली ही योजना इतरही गरीब लोकांसाठी लागू करण्यात आली .

ब] इतर उपाय :-

1] लोकसंख्या नियंत्रण :- कुटुंबकल्याण कार्यक्रम व लोकसंख्येचे धोरण यामुळे वेळोवेळी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले आहे .

2] शेती :- शेतीसाठी लागणारे अवजारे विकत घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना स्वस्त दरात कृषी सुविधा पुरविल्या जातात. सरकारने शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्न मिळावे म्हणून काही पिकांसाठी किमान आधारभूत किंमत जाहीर केले आहे.

3] ग्रामीण कामे :- ग्रामीण भागातील रस्त्यांची बाधणी , लघु जलसिंचन सुविधा निर्मिती , ग्रामीण विद्युतीकरण इत्यादी कामांद्वारे गरीब रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे .

4] ग्रामीण औद्योगीकरण :- ग्रामीण भागात रोजगार पुरविण्यासाठी लघु उद्योग व कुटीर उद्योगाला प्रोत्साहन दिले आहे .

5] किमान वेतन :-1948 मध्ये किमान वेतन कायदा संपन्न झाला त्याअंतर्गत मजुरांना मोबदला देण्याची तरतूद करण्यात आली त्या वेळोवेळी बदल करण्यात आले .

6] सार्वजनिक वितरण व्यवस्था :- सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे गरिबांना सवलतीच्या दराने शिधावाटप (राशन) केंद्राद्वारे अन्नधान्य वितरण व अन्नसुरक्षा उपलब्ध झाली आहे . त्यामुळे गरीब कुटुंबांमध्ये अन्नधान्याची निश्चिती झाली आहे .

7] बँकेचे राष्ट्रीयकरण :- आर्थिक अंतर्भाव करण्याच्या हेतूने गरीब लोकांना कमी व्याजदरात पतसुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी 1959 व 1980 साली बँकांच राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले .

8] प्रगतिशील कर धोरण :- उत्पन्न विषमता कमी करण्यासाठी प्रगतिशील कर पद्धती अंमलात आली .

9] शिक्षण :- प्राथमिक शिक्षण हे सगळ्यांना मोफत व सक्तीचे केले आहे . विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी वाढविण्यासाठी शाळेमध्ये पेयजल , स्वच्छतागृह सुविधा , मुलींसाठी मोफत शिक्षण , मध्यान्ह भोजन योजना हे कार्यक्रम सुरू केले आहेत .

10] स्वस्त ग्रहनिर्माण योजना :- ग्रामीण व नागरी भागातील गरिबांसाठी पुर्नवसन कार्यक्रम व स्वस्त दरात घरे देण्याची सुविधा पुरविली आहे .

11] आरोग्याच्या सुविधा :- गरिबांना सवलतीच्या दरात वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र , सरकारी दवाखाने यांची स्थापना करण्यात आली आहे .

12] कौशल्य विकास व स्वयंरोजगार :- भारतात रोजगार निर्मितीसाठी कौशल्य विकास हा महत्वाचा दृष्टीकोन मानला जातो . यासाठी कौशल्यावर आधारीत प्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे . या संधीमुळे लोक उद्योजकता किंवा स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहित होतील .

संजय गांधी निराधार योजना

संजय गांधी निराधार योजनेंतर्गत सरकारकडून गरजूंना प्रत्येक महिन्याला 600 रुपयांचे अनुदान दिले जाते. जर एखाद्या कुटुंबात एका पेक्षा अधिक व्यक्तींनी अर्ज केला असेल व ते सर्व अर्ज मंजूर झाले असतील तर अशा कुटुंबातील व्यक्तींना एकत्रित महिन्याला 900 रुपयांचे अनुदान मिळते. ज्या कुटुंबाचे एकत्रित वार्षिक उत्पन्न 21 हजार रुपयांपर्यंत आहे. त्या कुटुंबातील व्यक्ती या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.

श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना

ज्या व्यक्तीचे वय 65 वर्षांपेक्षा अधिक आहे आणि त्याच्या कुटुंबाचे एकूण वार्षिक उत्पन्न 21 हजार रूपयांच्या आत आहे. अशा व्यक्तींना राज्य सरकारकडून प्रत्येक महिन्याला 600 रुपये निवृत्ती वेतन देण्यात येते. 15 वर्षांपासून महाराष्ट्रात वास्तव्य करणाऱ्या व्यक्तींनाच या योजनेचा लाभ घेता येऊ शकेल. तसेच त्याने सरकारच्या इतर कोणत्याही मासिक लाभ योजनांचा लाभ घेतलेला नसावा.

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन योजना

ग्रामीण आणि शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या सर्वेक्षणानुसार 65 वर्षावरील सर्व व्यक्ती या योजनेसाठी पात्र आहेत. योजनेतील लाभार्थ्यांना केंद्र सरकारकडून 200 रुपये आणि राज्य सरकारच्या श्रावणबाळ सेवा योजनेतून 400 रुपये असे एकूण प्रत्येक महिन्याला 600 रुपये निवृत्ती वेतन मिळते.

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन योजना

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या यादीत नाव असलेल्या 40 ते 65 वर्षापेक्षा कमी वयोगटातील विधवा या योजने अंतर्गत पात्र आहेत. त्यांना या योजनेमधून प्रत्येक

महिन्याला 200 रुपये निवृत्ती वेतन आणि राज्य सरकारच्या संजय गांधी निराधार अनुदान योजनेमधून 400 रुपये असे एकूण 600 रूपये निवृत्तीवेतन म्हणून देण्यात येते.

राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना

दारिद्रय रेषेखलील कुटुंबातील 18 ते 64 वयोगटातील कमावत्या व्यक्तीचा (स्त्री किंवा पुरुष) अपघाती किंवा नैसर्गिक मृत्यु झाल्यास वारसदाराला 20 हजार रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. मृत्यू झाल्यानंतर 1 वर्षाच्या आत यासाठी अर्ज करणे आवश्यक आहे. अर्जासोबत दारिद्रय रेषेखालील यादीत नाव समाविष्ट असल्याचा पुरावा व मृत्युचा दाखला सादर करणे आवश्यक आहे.

७.८ अन्न सुरक्षा (Food Security):

हजारो वर्षांपूर्वी अन्नसुरक्षा ही चिंतेची बाब असल्याचा पुरावा आहे, प्राचीन चीन आणि प्राचीन इजिप्तमधील केंद्रीय अधिकारी दुष्काळाच्या काळात अन्न साठवणुकीतून अन्न पुरवठाकरीत असत. 1974 च्या जागतिक अन्न परिषदेत "अन्न सुरक्षा" या शब्दाची व्याख्या देण्यात आली ज्यात पुरवठ्यावर भर देण्यात आला होता. अन्न सुरक्षेची व्याख्या "अन्नाच्या वापराचा सतत विस्तार करण्यासाठी आणि उत्पादन आणि किमतीतील चढउतारांची भरपाई करण्यासाठी मूलभूत अन्नपदार्थांची पुरेशी, पौष्टिक, वैविध्यपूर्ण, संतुलित आणि मध्यम जागतिक अन्न पुरवठ्याची प्रत्येक वेळी उपलब्धता" अशी केली जाते.

व्याख्या (Definition):

अन्न सुरक्षा हे अन्नाची उपलब्धता आणि त्यामध्ये प्रवेश/शिरकाव करण्याच्या व्यक्तीच्या क्षमतेचे मोजमाप आहे. युनायटेड नेशन्स कमिटी ऑन वर्ल्ड फूड सिक्युरिटी नुसार, अन्नसुरक्षेची व्याख्या अशी केली जाते की सर्व लोकांना, त्यांच्या अन्न प्राधान्यानुसार आणि आहाराच्या गरजा पूर्ण करणारे पुरेसे, सुरक्षित आणि पौष्टिक अन्न मिळण्यासाठी शारीरिक, सामाजिक आणि आर्थिक प्रवेश/शिरकाव (access) असतो. सक्रिय आणि निरोगी जीवनासाठी. वर्ग, लिंग किंवा प्रदेश विचारात न घेता अन्नाची उपलब्धता ही आणखी एक गोष्ट आहे.

नंतरच्या व्याख्येने वरील व्याख्येमध्ये मागणी आणि प्रवेश समस्या (access) जोडल्या. 1996 च्या वर्ल्ड फूड समिटच्या अंतिम अहवालात असे म्हटले आहे की अन्न सुरक्षा "जेव्हा सर्व लोकांना, त्यांच्या आहारातील गरजा आणि सक्रिय आणि निरोगी जीवनासाठी अन्न प्राधान्ये पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे, सुरक्षित आणि पौष्टिक अन्न मिळण्यासाठी शारीरिक आणि आर्थिक प्रवेश(access) असतो तेव्हा अस्तित्वात असते. त्यात असे घोषित करण्यात आले की "राजकीय आणि आर्थिक दबावासाठी अन्न हे साधन म्हणून वापरले जाऊ नये. अन्न सुरक्षेसाठी विविध आंतरराष्ट्रीय करार आणि यंत्रणा विकसित करण्यात आल्या आहेत. भूक आणि गरिबी कमी करण्याचे मुख्य जागतिक धोरण शाश्वत विकास लक्ष्यांमध्ये आहे. विशेषतः ध्येय 2: 2030 पर्यंत भूक

संपवणे, अन्न सुरक्षा आणि सुधारित पोषण मिळवणे आणि शाश्वत शेतीला चालना देण्याच्या लक्ष्यांवर शून्य भूक निश्चित करते.

सामान्यतः, अन्न सुरक्षेच्या संकल्पनेची अशी व्याख्या केली जाते की लोकांच्या आहारविषयक गरजा तसेच त्यांची खाद्यान्न प्राधान्ये पूर्ण करणाऱ्या अन्नापर्यंत भौतिक आणि आर्थिक प्रवेश (access) यांचा समावेश होतो. जेव्हा सर्व सदस्यांना सक्रिय, निरोगी जीवनासाठी पुरेसे अन्न मिळते तेव्हा घरगुती अन्न सुरक्षा असते.

अन्न सुरक्षेमध्ये दुष्काळ, शिपिंग व्यत्यय, इंधनाचा तुटवडा, आर्थिक अस्थिरता आणि युद्धे यांसह विविध जोखीम घटकांमुळे भविष्यातील व्यत्यय किंवा गंभीर अन्न पुरवठ्याची अनुपलब्धता यासाठी लवचिकतेचे मोजमाप समाविष्ट केले आहे.

- अन्न स्थिरता (Food Stability): कालांतराने अन्न मिळवण्याच्या क्षमतेचा संदर्भ देते.
- अन्न प्रवेश (Food Access): अन्नाची परवडणारीता आणि वाटप, तसेच व्यक्ती आणि कुटुंबांच्या प्राधान्यांचा संदर्भ देते.
- अन्न उपलब्धता (Food Availability): उत्पादन, वितरण आणि देवाणघेवाण द्वारे अन्न पुरवठ्याशी संबंधित आहे.

जेव्हा सर्व सदस्यांना सक्रिय, निरोगी जीवनासाठी पुरेसे अन्न मिळते तेव्हा घरगुती अन्न सुरक्षा असते. अन्न सुरक्षित असलेल्या व्यक्ती भुकेने किंवा उपासमारीच्या भीतीने जगत नाहीत. दुसरीकडे, अन्न असुरक्षिततेची व्याख्या युनायटेड स्टेट्स डिपार्टमेंट ऑफ ॲग्रीकल्चर (USDA) द्वारे "पोषणदृष्ट्या पुरेशा आणि सुरक्षित अन्नाची मर्यादित किंवा अनिश्चित उपलब्धता किंवा सामाजिकदृष्ट्या स्वीकार्य मार्गांनी स्वीकार्य अन्न मिळविण्याची मर्यादित किंवा अनिश्चित क्षमता" अशी केली जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या अन्न आणि कृषी संघटनेने, किंवा FAO ने अन्न सुरक्षेचे चार **स्तंभ उपलब्धता, प्रवेश, उपयोग आणि स्थिरता** म्हणून सांगितले.

डॉ. एम.एस. स्वामिनाथन यांनी अन्न सुरक्षेची व्याख्या अशी केली आहे की, "कुटुंब आणि आतील सर्व सदस्यांसाठी उपजीविका सुरक्षा, जी संतुलित आहार, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, पर्यावरणीय स्वच्छता, प्राथमिक शिक्षण आणि मूलभूत आरोग्य सेवा या दोन्ही भौतिक आणि आर्थिक प्रवेश सुनिश्चित करते." डॉ. स्वामीनाथन अन्न सुरक्षेची व्यापक व्याख्या देतात जी अन्नाची भौतिक उपलब्धता आणि आर्थिक क्षेत्रांच्या पलीकडे जाते.

वरील व्याख्येवरून आपण अन्न सुरक्षेत गुंतलेल्या महत्त्वाच्या पैलूंचे खालीलप्रमाणे विश्लेषण करू शकतो

I. सर्व लोकांना अन्नाची **भौतिक उपलब्धता**

II. मूलभूत अन्नासाठी **आर्थिक प्रवेश (access),** म्हणजे आवश्यक प्रमाणात अन्न मिळविण्यासाठी लोकांकडे क्रयशक्ती असणे आवश्यक आहे.

III. **मूलभूत अन्नामध्ये** पौष्टिक अन्नाची आवश्यकता असलेल्या अन्नपदार्थांचा समावेश होतो.

IV. **सर्व वेळ उपलब्धता** म्हणजे एका विशिष्ट कालावधीत भौतिक आणि अर्थशास्त्रीय उपलब्धता नाही तर अल्पावधीत आणि दीर्घ कालावधीसाठी उपलब्धता. मानवी व्यवस्थापनाच्या पलीकडे असलेल्या अनिश्चिततेमुळे अनुपलब्धता हा अपवाद असावा. यासाठी लोकसंख्येच्या वाढीची काळजी घेण्यासाठी अन्नाचा पुरवठा पुरेसा असणे आवश्यक आहे.

V. सक्रिय निरोगी जीवनासाठी **पुरेशा अन्नामध्ये** ठराविक कालावधीत गुणात्मक बदलांचा समावेश होतो. उत्पन्न वाढले की लोकांच्या हातातील क्रयशक्तीही वाढते. अशा प्रकारे, ते खरेदी करू इच्छित असलेल्या खाद्यपदार्थाच्या टोपलीमध्ये देखील बदल होतो.

मोजमाप (Measurement)

घरगुती अंदाजपत्रकावर उपलब्ध असलेल्या प्रति व्यक्ती प्रतिदिन सेवन करण्यासाठी अन्न सुरक्षा कॅलरीद्वारे (उष्मांक) मोजली जाऊ शकते. सर्वसाधारणपणे, अन्न सुरक्षा निर्देशक आणि मोजमापांचे उद्दिष्ट अन्न सुरक्षेचे काही किंवा सर्व मुख्य घटक अन्न उपलब्धता, प्रवेशयोग्यता आणि उपयोग/पर्याप्ततेच्या दृष्टीने हस्तगत करणे आहे. उपलब्धता (उत्पादन आणि पुरवठा) आणि उपयोग/पर्याप्तता (पोषण स्थिती/मानवशास्त्रीय मोजमाप) अंदाज लावणे सोपे आहे आणि म्हणूनच, अधिक लोकप्रिय, प्रवेशयोग्यता (अन्नाची पुरेशी मात्रा आणि गुणवत्ता मिळवण्याची क्षमता) मोठ्या प्रमाणात मायावी राहते. घरगुती अन्न उपलब्धतेवर परिणाम करणारे घटक अनेकदा संदर्भ-विशिष्ट असतात.

कॉर्नेल आणि टफ्ट्स युनिव्हर्सिटी आणि आफ्रिकेअर आणि वर्ल्ड व्हिजन यांच्या सहकार्याने, (USAID)यूएसएआयडी-अनुदानित अन्न आणि पोषण तांत्रिक सहाय्य (FANTA) प्रकल्पाद्वारे विकसित केलेल्या काही उल्लेखनीय उदाहरणांसह अन्न सुरक्षेचा प्रवेश घटक हस्तगत करण्यासाठी अनेक मोजमाप विकसित केले गेले आहेत. यात खालील गोष्टी समाविष्ट केल्या गेल्या:

- घरगुती अन्न असुरक्षितता प्रवेश स्केल (Household Food Insecurity Access Scale-HFIAS) - मागील महिन्यात घरातील अन्न असुरक्षिततेची (अगम्यता) पातळी सतत मोजते

- घरगुती आहारातील विविधता स्केल (Household Dietary Diversity Scale HDDS) - विशिष्ट संदर्भ कालावधीत (24 तास/48 तास/7 दिवस) सेवन केलेल्या विविध खाद्य गटांची संख्या मोजते

- कौटुंबिक भूक स्केल (Household Hunger Scale HHS)- सर्वेक्षणाद्वारे हस्तगत केलेल्या आणि एका स्केलमध्ये सारांशित केलेल्या अंदाजित प्रतिक्रियांच्या संचाच्या आधारे घरगुती अन्न वंचिततेचा अनुभव मोजतो.

- कॉपिंग स्ट्रॅटेजीज इंडेक्स (Coping Strategies Index CSI) - घरगुती वर्तनांचे मूल्यांकन करते आणि कुटुंबे अन्नाच्या कमतरतेचा कसा सामना करतात यावरील विविध स्थापित वर्तणुकीच्या संचाच्या आधारे त्यांचे मूल्यांकन करते. या संशोधनाची कार्यपद्धती एका प्रश्नावर आधारसामग्री गोळा करण्यावर आधारित आहे: "जेव्हा तुमच्याकडे पुरेसे अन्न नसते आणि अन्न विकत घेण्यासाठी पुरेसे पैसे नसतात तेव्हा तुम्ही काय करता?"

- आज अन्न सुरक्षेवर परिणाम करणाऱ्या गोष्टींचा समावेश खालीलप्रमाणे होतो:

- जागतिक जल संकट - अनेक देशांमध्ये (उत्तर चीन, अमेरिका आणि भारतासह) पाण्याचा साठा कमी होत आहे. व्यापक ओव्हर-पंपिंग आणि सिंचनामुळे असे होते.
- हवामान बदल - वाढत्या जागतिक तापमानाचा पिकांच्या उत्पन्नावर, वनसंपत्तीवर, पाण्याचा पुरवठा आणि निसर्गाचा समतोल बदलण्यावर परिणाम होऊ लागला आहे.
- जमिनीचा ऱ्हास - सघन शेतीमुळे(intensive farming)जमिनीची सुपीकता संपुष्टात येते आणि कृषी उत्पन्नात घट होते.
- लोभी जमीन सौदे - कॉर्पोरेशन आणि सरकारे विकसनशील देशांमधील लाखो एकर शेतजमिनीचे हक्क विकत घेत आहेत जेणेकरून त्यांचा स्वतःचा दीर्घकालीन अन्न पुरवठा सुरक्षित होईल.
- हवामान बदल, संघर्ष, कीटक (जसे की टोळ आणि फॉल आर्मी वर्म) आणि संसर्गजन्य रोग (जसे की कोविड-19 आणि आफ्रिकन स्वाइन फीवर) संबंधित नवीन धक्के अन्न उत्पादनास हानी पोहोचवत आहेत, पुरवठा साखळी विस्कळीत करत आहेत आणि लोकांच्या पौष्टिक पदार्थांपर्यंत पोहोचण्याच्या क्षमतेवर ताण आणत आहेत. परवडणारे अन्न, 2020 मध्ये अन्न सुरक्षेसाठी नवीन चिंता निर्माण करते
- अन्न असुरक्षिततेमुळे आहाराची गुणवत्ता खराब होऊ शकते आणि कुपोषणाच्या विविध प्रकारांचा धोका वाढू शकतो, ज्यामुळे संभाव्यतः कुपोषण तसेच जास्त वजन आणि लठ्ठपणा होऊ शकतो. निरोगी आहाराची किंमत जगातील 3 अब्जाहून अधिक लोकांना परवडणारी नाही.
- जागतिक स्तरावर उत्पादित होणाऱ्या अन्नापैकी एक तृतीयांश अन्न एकतर नष्ट होते किंवा वाया जाते. अन्न आणि पोषण सुरक्षा सुधारण्यासाठी तसेच हवामानाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी आणि पर्यावरणावरील ताण कमी करण्यासाठी अन्नाची हानी आणि कचरा यावर उपाय करणे महत्त्वाचे आहे.

- अन्नामध्ये सूक्ष्मजीवशास्त्रीय, रासायनिक किंवा इतर धोक्यांची व्यापक घटना देखील अन्न प्रणालीसाठी एक गंभीर समस्या आहे. असुरक्षित अन्न हे केवळ सार्वजनिक आरोग्याच्या गंभीर चिंतेचे प्रतिनिधित्व करत नाही, तर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर, अन्न विक्रेत्यांच्या उपजीविकेवर आणि व्यवसाय आणि व्यापाराच्या सातत्यांवर नकारात्मक परिणाम करते.
- निकृष्ट पोषण, अन्नाची हानी आणि कचरा, आणि अन्न-जनित आजार या सर्व गोष्टी देशांवर वर्तमान आणि भविष्यातील मानवी, आर्थिक, सामाजिक आणि आर्थिक खर्च लादतात. हे खर्च कमी करण्यासाठी बहु-आयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे: संपूर्ण अन्न प्रणालीमध्ये प्रभावी हस्तक्षेप करण्याची मोठी क्षमता आहे.
- योग्य गुंतवणुकी आणि संसाधनांसह, शेती आणि अन्न प्रणाली प्रत्येकाला, सर्वत्र, दररोज – अगदी संकटाच्या वेळीही पुरेसे, परवडणारे, सुरक्षित आणि पौष्टिक अन्न पुरवू शकतात.

धोरण (Strategy) :

जागतिक बँक गट अन्न सुरक्षा सुधारून, 'पोषण-संवेदनशील शेती'ला प्रोत्साहन देऊन आणि अन्न सुरक्षा सुधारून प्रत्येकाला, सर्वत्र, दररोज आहार देऊ शकेल अशा अन्न प्रणाली तयार करण्यासाठी भागीदारांसोबत कार्य करते. बँक ही अन्न प्रणालीची आघाडीची वित्तदाता आहे. 2020 मध्ये, कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांसाठी नवीन IBRD/IDA वचनबद्धतेमध्ये US$5.8 अब्ज होते

क्रियाकलापांमध्ये खालील गोष्टी समाविष्ट केल्या आहेत :

- असुरक्षित कुटुंबांना अन्न आणि पाणी-आणि महत्त्वपूर्ण खरेदी करण्यासाठी त्यांच्या खिशात पैसे मिळतील याची खात्री करण्यासाठी सुरक्षा जाळ्या मजबूत करणे.
- संकटाच्या परिस्थितीला प्रतिसाद देण्यासाठी विद्यमान प्रकल्पांद्वारे जलद-ट्रॅकिंग वित्तपुरवठा करून त्वरित आणीबाणी समर्थन प्रदान करणे
- अन्न सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी देश आणि विकास भागीदारांसह व्यस्त रहाणे गरजेचे आहे. यात, जलद देश निदान (डायग्नोस्टिक्स) आणि डेटा-आधारित देखरेख यंत्रे आणि फॅमिन ॲक्शन मेकॅनिझम आणि ॲग्रिकल्चर ऑब्झर्व्हेटरी यांसारखी भागीदारी यांसारखी साधने समाविष्ट आहेत.
- अन्न प्रणालीची लवचिकता सुधारण्यासाठी, शेतीचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि पोषक-दाट अन्नाची अधिक उपलब्धता आणि परवडणारीता सक्षम करण्यासाठी हवामान-चलाख (स्मार्ट) तंत्रांचा वापर करणाऱ्या आणि खाद्यपदार्थांचे अधिक वैविध्यपूर्ण मिश्रण तयार करणाऱ्या शेती प्रणालींना प्रोत्साहन देणे.
- काढणीनंतर अन्नाचे नुकसान कमी करण्यासाठी पुरवठा साखळी सुधारणे, अन्न वितरण वाहिन्यांमधील स्वच्छता सुधारणे आणि उत्पादन आणि उपभोग केंद्रे जोडणे.

- प्राणी, मानव आणि पर्यावरणीय आरोग्याशी संबंधित जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी एकात्मिक "एक आरोग्य" दृष्टीकोन लागू करणे
- संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणुकीला सहाय्य करणे जे अन्न आणि कच्च्या मालातील सूक्ष्म पोषक घटक वाढविण्यास सक्षम करते
- देशांतर्गत अन्न बाजाराची कार्यक्षमता आणि एकात्मता सुधारण्यासाठी आणि अन्न व्यापारातील अडथळे कमी करण्यासाठी धोरण आणि नियामक सुधारणांसाठी समर्थन करणे
- खाजगी क्षेत्र, सरकार, शास्त्रज्ञ आणि इतरांसोबत काम करणे कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये अन्न सुरक्षिततेच्या जोखमींचे मूल्यांकन आणि व्यवस्थापन करण्याची क्षमता मजबूत करण्यासाठी
- दीर्घकालीन जागतिक अन्न सुरक्षा कार्यक्रमांना सहाय्य करणे: बँक ग्लोबल ॲग्रीकल्चर अँड फूड सिक्युरिटी प्रोग्राम (GAFSP) ठेवते, एक जागतिक वित्तपुरवठा साधन जे देणगीदार निधी आणि लक्ष्ये एकत्र करते संपूर्ण मूल्य साखळीत कृषी विकासासाठी अतिरिक्त, पूरक वित्तपुरवठा. अगदी अलीकडे, चालू असलेल्या COVID-19 साथीच्या रोगाला प्रतिसाद म्हणून, GAFSP ने COVID-19 प्रतिसाद आणि पुनर्प्राप्तीला समर्थन देण्यासाठी चालू असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्र आणि उत्पादक संस्थेच्या नेतृत्वाखालील प्रकल्पांना $55 दशलक्ष अतिरिक्त अनुदान निधी वाटप केला.
- बँक CGIAR ला देखील समर्थन देते जे जागतिक स्तरावर अन्न आणि पोषण सुरक्षेला चालना देण्यासाठी कृषी विज्ञान आणि नवकल्पना विकसित करते.

परिणाम :

बांगलादेशातील उदासीन क्षेत्रे जे हवामान बदलाच्या प्रभावांना असुरक्षित आहेत तिथे जागतिक बँकेच्या प्रकल्पाने निवडक पिकांची (तांदूळ, गहू, मसूर, मूग आणि मोहरी), पशुधन (दुभत्या गायी, कोंबडी आणि बदके) आणि मत्स्यपालन (तिलापिया, कोई आणि पंगस) यांची आर्थिक उत्पादकता वाढवली.

भारतामध्ये, जागतिक बँकेच्या सह-वित्तपोषित राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियानांतर्गत समर्थित महिला बचत गटांनी मास्क आणि सॅनिटायझर्सची कमतरता भरून काढण्यासाठी, सामुदायिक स्वयंपाकघरे चालवण्यासाठी आणि ताजे अन्न पुरवठा पुनर्संचयित करण्यासाठी, असुरक्षितांना अन्न आणि समर्थन देण्यासाठी एकत्र केले आहेत. उच्च जोखीम असलेली कुटुंबे, ग्रामीण भागात आर्थिक सेवा प्रदान करतात आणि ग्रामीण समुदायांमध्ये COVID-19 सल्ला प्रसारित करतात. 15 वर्षांच्या कालावधीत तयार झालेल्या या बचत गटांनी भारतभरातील सुमारे 62 दशलक्ष महिलांच्या कौशल्यांचा वापर केला आहे आणि गरजेच्या वेळी समुदाय-आधारित संस्थांचे मूल्य सिद्ध केले आहे.

रवांडामध्ये, टेकडीची धूप रोखण्यासाठी पावसाचे अधिक चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापन करण्याच्या उद्देशाने जमीन संवर्धन, पाणी साठवण आणि डोंगरावरील सिंचन या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

समोआमध्ये, ज्यात मधुमेह आणि हृदयविकाराचे जगातील काही उच्च दर आहेत, बँक-समर्थित प्रकल्प कृषी आणि आरोग्य परिणाम सुधारण्यासाठी काम करत आहे. या कार्यक्रमामुळे फळे आणि भाजीपाला उत्पादनात वाढ झाली आहे आणि स्थानिक शेतकरी आणि बाजारपेठेतील संपर्क मजबूत झाला आहे.

युगांडामध्ये, GAFSP निधीमुळे आफ्रिकन देशी भाज्या, उच्च-लोह बीन्स आणि नारिंगी-मांस गोड बटाटे यासह सूक्ष्म पोषक-समृद्ध अन्नांचे उत्पादन आणि वापर वाढत आहे.

भारतीय परिस्थिती: भारतात, केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांनी गरीब लोकांना अन्न पुरवण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरू केले आहेत. कार्यक्रम आहेत,

- सार्वजनिक वितरण प्रणाली अन्न व्यवस्थापनाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हे विशेषत: समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी अन्न सुरक्षा सुधारण्याचा प्रयत्न करते.

- लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण प्रणाली सुरू करण्यात आली.

७.९ प्रश्न (QUESTIONS)

१. उपजीविकेवर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

२. असमानता ही संज्ञा परिभाषित करा. विविध प्रकारच्या असमानता स्पष्ट करा.

३. असमानता मोजण्याच्या विविध पद्धती सांगा.

४. बालमजुरीची व्याख्या करा. बालमजुरीच्या उदयोन्मुख समस्येची कारणे कोणती आहेत? बालमजुरीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी उपाय सांगा.

५. वृद्ध लोकसंख्येला कोणत्या समस्या भेडसावत आहेत? लोकसंख्येच्या वृद्धत्वाच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी उपाय सुचवा.

६. गरीबी निर्मूलन कार्यक्रमावर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

७. अन्न सुरक्षा म्हणजे काय? अन्न सुरक्षेशी संबंधित विविध पैलू स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

८

मानव विकासाचे पैलू - 2

घटक रचना :

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ विस्थापन

८.२ स्वदेशी/ स्थानिक गट

८.३ स्थलांतर

८.४ शिक्षण आणि आरोग्य

८.५ अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार

८.६ सामाजिक सुरक्षा

८.७ मानवी सुरक्षा

८.८ संदर्भ

८.० उद्दिष्ट्ये

- विस्थापनाची संकल्पना समजून घेणे.
- स्वदेशी गट किंवा स्थानिक गट ही संकल्पना समजून घेणे.
- स्थलांतर, शिक्षण आणि आरोग्य हे मानव विकासाचे पैलू समजून घेणे.
- अनौपचरिक क्षेत्रातील कामगार, सामाजिक सुरक्षा, व मानवी सुरक्षा या बाबींचा अभ्यास करणे.

८.१ विस्थापन (DISPLACEMENT)

विकास म्हणजे मानवी समाजातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक बदल. देशाची सरकारे तेथील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी विकास प्रकल्प हाती घेऊन विकासाच्या प्रक्रियेला गती देतात. विकास हा आधुनिक जगाचा मूळ विश्वास बनला आहे. विकास ही प्रत्येक अर्थव्यवस्थेची जीवनरेखा बनली आहे. वास्तविक अर्थाने विकासाचा अर्थ असा असावा की, समाजातील उत्पादक संसाधनांचा वापर गरिबांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी. दुसरीकडे याचा अर्थ उद्योग, धरणे, पाटबंधारे

प्रकल्प, महामार्ग, रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था इत्यादींच्या उभारणीतून आर्थिक विकास होतो. पण विकास कधीच एकहाती होत नाही. विकास प्रकल्प हाती घेण्यासाठी, प्रकल्प उभारला जात असलेल्या परिसरातील व्यक्तींकडून जमीन संपादित करणे आवश्यक आहे. भूसंपादनाच्या प्रक्रियेत, मोठ्या संख्येने बाधित लोक त्यांची घरे आणि हृदय गमावतात आणि शारीरिकरित्या विस्थापित होतात. अशा प्रकारे, विकासास नेहमीच सक्तीच्या विस्थापनाची साथ असते.

विकासाच्या प्रतिरूपामुळे विस्थापन होते, त्यामुळे मोठ्या संख्येने सामाजिक वर्गांसाठी सांस्कृतिक, ओळखवादी संकट निर्माण होते, ज्यामध्ये आदिवासी, मागास जाती इत्यादि प्रमुख बळी ठरतात. आपल्या राष्ट्राच्या विकासासाठी असे प्रकल्प उभारणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद अनेकदा केला जातो. हे खरं आहे. परंतु विस्थापनामुळे होणाऱ्या सामाजिक खर्चाकडे/किंमतीकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे.

प्रत्येक मानवी विकासाचा परिमाण अंतर्गत विस्थापनामुळे प्रभावित होऊ शकतो. विस्थापनामुळे रोजगार, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणातील प्रवेश कमी होऊ शकतो, ज्याचे दीर्घकालीन परिणाम सर्व प्रभावित झालेल्यांच्या कल्याणावर आणि आर्थिक क्षमतेवर होऊ शकतात.

विकास-प्रेरित विस्थापन तेव्हा घडते जेव्हा लोकसंख्येला त्यांच्या घरातून बेदखल केले जाते. एकतर मोठ्या प्रमाणात विकास प्रकल्प जसे की धरणे, रस्ते, वीज प्रकल्प, खाणी किंवा सिंचन योजनांचे बांधकाम सक्षम करण्यासाठी; किंवा शहरी विकास आणि लोकसंख्येच्या पुनर्वितरणाशी संबंधित सरकारी धोरणांचा भाग म्हणून (रॉबिन्सन, 2003).

विकास-प्रेरित विस्थापन एलपीजी मॉडेल (उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण) बरोबर राहण्यासाठी आले आहे. वास्तविक अर्थाने विकासाचा अर्थ असा असावा की, समाजातील उत्पादक संसाधनांचा वापर गरिबांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी.

मानवी विकासासाठी सभ्य जीवन जगण्यासाठी आणि आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाच्या संधी वाढवण्यासाठी लोकांच्या क्षमतांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. मानवी विकास म्हणजे लोकांबद्दल, स्वातंत्र्य आणि सन्मानाने पूर्ण, सर्जनशील जीवन जगण्यासाठी त्यांच्या निवडींचा विस्तार करणे. आर्थिक वाढ, व्यापार आणि गुंतवणूक वाढणे आणि तांत्रिक प्रगती या सर्व गोष्टी अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. मानवी विकासासाठी सर्वात मूलभूत क्षमता म्हणजे दीर्घ आणि निरोगी जीवन जगणे, शिक्षित असणे, सभ्य राहणीमान असणे आणि एखाद्याच्या समुदायाच्या जीवनात सहभागी होण्यासाठी राजकीय आणि नागरी स्वातंत्र्यांचा आनंद घेणे.

त्यामुळे आता प्रश्न असा पडतो की विकास प्रकल्प आणि मानव विकास एकत्रच जाऊ शकतो का? बऱ्याच प्रकरणांमध्ये असे दिसून येते की उच्च विकास प्रकल्प असलेल्या प्रदेशात मानवी विकास मंदावला आहे.

अव्यवस्था ही जीवन पद्धती आणि सामाजिक सातत्य खंडित करते. ती विद्यमान उत्पादन पद्धती नष्ट करते, सोशल नेटवर्क्समध्ये व्यत्यय आणते, उखडलेल्या अनेकांच्या गरीबीसह वंचिततेला कारणीभूत ठरते, त्यांची सांस्कृतिक ओळख धोक्यात आणते आणि महामारी आणि आरोग्य समस्यांचे धोके वाढवते.

सक्तीच्या विस्थापनामध्ये पारंपारिक उत्पादन प्रणाली नष्ट करणे, वडिलोपार्जित पवित्र क्षेत्रे, कबरी आणि प्रार्थना स्थळांचे अपवित्रीकरण, नातेसंबंधांचे गट विखुरणे, कौटुंबिक व्यवस्था आणि अनौपचारिक सामाजिक नेटवर्कमध्ये व्यत्यय (कोठारी, 1995) समाविष्ट आहे. विकास प्रकल्प हे त्यांच्यामुळे बाधित किंवा विस्थापित झालेल्या लोकांच्या कल्याणाऐवजी आर्थिक कार्यक्षमतेला प्राधान्य देतात. सक्तीच्या पुनर्वसनामुळे उखडलेल्या लोकांना दरिद्री होण्याचे गंभीर धोके आहेत, ज्यापैकी बरेच लोक विस्थापित होण्यापूर्वीच खूप गरीब आहेत.

मुळात विकासाच्या नावाखाली,गरीब आणि जमातींना त्यांच्या पारंपारिक निवासस्थानापासून आणि उपजीविकेतून थोडेसे किंवा कोणतेही पुनर्वसन न करता विस्थापित केले जाते आणि विकास प्रक्रियेमुळे ते निराधार, विचलित आणि गरीब बनले आहेत. वाढत्या मालमत्तेची कमतरता, बेकारी, कर्जाच्या गुलामगिरीच्या भोवऱ्यात ते ढकलले जातात आणि उदरनिर्वाहाचे पारंपारिक स्त्रोत जसे की जमीन, जंगल, नद्या, कुरणे, गुरेढोरे इत्यादीं पर्यंत पोहोचू न शकल्यामुळे भुकेले आहेत.

जमीन, राहणीमान आणि जीवनशैलीची हानी या व्यतिरिक्त, विस्थापनामुळे इतर क्लेशकारक, मानसिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम होतात, ज्यामुळे त्यांचे जीवन अधिक दयनीय आणि गरीब बनते, सर्वबाजूंनी वंचिततेने वेढलेले असते.

नकारात्मक परिणामांपैकी प्रमुख म्हणजे उद्योग-प्रेरित विस्थापन. जर आपण विस्थापन हे गरीबी आणि वंचिततेस कारणीभूत घटक मानले तर, औद्योगिकीकरण-प्रेरित विस्थापनामुळे सर्वाधिक गरीबी निर्माण होते. त्यामुळे विस्थापनाचे दुष्ट वर्तुळ निर्माण होत असल्याने, उद्योग स्थापनेसाठी जमीन संपादनापासून सुरुवात होऊन मोठ्या प्रमाणात झोपडपट्ट्यांमध्ये पराकाष्ठा होत असल्याने, प्रत्येक औद्योगिक शहरात झोपडपट्ट्यांचे अस्तित्व या वस्तुस्थितीची पुरेशी साक्ष आहे. अनियोजित पुनर्वसन कार्यक्रमांमुळे अपुरे पाणी, वीज आणि स्वच्छता व्यवस्था असलेल्या झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होते. गच्च भरलेले राहणीमान आणि झोपडपट्ट्यांमधील गर्दीमुळे आजार सहज पसरतात. यासोबतच अस्वच्छता आणि पिण्याच्या पाण्याच्या अभावामुळे डेंग्यू, मलेरिया, चिकुनगुनिया यांसारखे विविध वेक्टर बोर्न रोग आणि पेचिश, कॉलरा, कावीळ, टायफॉईड इ. हे रोग औद्योगिक शहरांवर वाढत्या भयंकरतेसह परिणाम करतात, मुख्यत्वे पाणी साठवण्याच्या पद्धतींमुळे डेंग्यूच्या डासांच्या वाढीसाठी वातावरण तयार होते. विविध वीज प्रकल्पाचे मोठे राखेचे तळे आणि त्यांच्या परिघीय ओलसर जमिनी देखील या भयानक डासांसाठी स्वर्गासारखे स्थान देतात. घनकचरा, जो वारंवार शहरी आणि औद्योगिक भागात टाकला जातो, या डबक्यामध्ये पावसाचे पाणी साचल्यानंतर डासांच्या उत्पत्तीचे ते एक आदर्श स्त्रोत बनतात. औद्योगिकीकरण-प्रेरित विस्थापनामुळे

खनिज संसाधनांचे शोषण झाले आहे आणि औद्योगिक क्रियाकलापांमुळे उच्च पातळीचे वायू प्रदूषण, माती प्रदूषण आणि पृष्ठभागाचे पाणी दूषित झाले आहे आणि औद्योगिक कचरा जमा झाला आहे. सर्वाधिक वायू आणि माती प्रदूषण सर्वाधिक बालमृत्यू दर आणि श्वसन प्रणालीच्या आजारांच्या घटनांशी संबंधित आहे. तीव्र श्वसन संक्रमण हे बालमृत्यूच्या तीन प्रमुख कारणांपैकी एक आहे (इतर दोन म्हणजे अतिसार आणि कुपोषण). अविरत वाहतुकीमुळे, औद्योगिक निवासस्थान आणि वाहनांच्या रहदारीच्या तीव्रतेसह, रक्तातील शिशाची पातळी वाढली आहे.

जमिनीपासून वंचित राहणे (Deprivation of Land)

जमीन हा असा मुख्य पाया आहे ज्यावर बरेच लोक हे उत्पादक प्रणाली, व्यावसायिक क्रियाकलाप आणि उपजीविका तयार करतात. जमीन बळकावल्याने नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित दोन्ही भांडवलांचे नुकसान होते. 1894 चा भूसंपादन कायदा, प्रभावित लोकांच्या संमतीशिवाय अपरिभाषित सार्वजनिक उद्देशांसाठी विस्थापनास परवानगी देतो. तथापि, प्रत्यक्षात, लोक बहुतेक सरकारी जमिनीवर पिढ्यानपिढ्या शेती करत आहेत, ज्यासाठी त्यांच्याकडे कोणतेही लेखी पुरावे नाहीत (पट्टा) ज्यामुळे कोणत्याही कायद्याविना वेगवान विस्थापन कार्य होते ज्यामुळे जमीन वंचित होते. दुसऱ्या शब्दांत, विस्थापितांना त्यांच्या लागवडीच्या स्थितीत/दर्जात घसरण जाणवते. बहुतेक मोठे शेतकरी मध्यम बनतात, मध्यम शेतकरी लहान होतात आणि अल्पभूधारक शेतकरी भूमिहीन होतात, ज्यामुळे मानवी विकासावर परिणाम होतो.

घरापासून वंचित (Deprivation of Home)

अनेक विस्थापित व्यक्ती किंवा प्रकल्पग्रस्त लोकांकडे केवळ घरलगतची जमीन(homestead land)आहे. अशा प्रकारे, विस्थापनामुळे घरापासून वंचित राहतात. अनेकदा, पाडलेल्या घरांची भरपाई ही बदली मूल्यापेक्षा मूल्यांकन केलेल्या बाजार मूल्यानुसार दिली गेल्यास वंचित राहण्याच्या घटनांमध्ये वाढ होते.

नोकरीपासून वंचित राहणे (Deprivation of Job)

काम हे मानवी अस्तित्वाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे; ते जीवन टिकवून ठेवण्याचे आणि मानवी क्षमतांच्या प्राप्तीसाठी साधन प्रदान करण्याचे साधन आहे. काम हे उत्पादक श्रम मानले जाते ज्यामध्ये अधिकारांचा आदर केला जातो, सुरक्षा आणि संरक्षण प्रदान केले जाते. परंतु, विस्थापनामुळे कामापासून वंचित राहणे आणि कामाचा अभाव आणि व्यावसायिक गतिशीलता कमी होते. नोकऱ्यांपासून वंचित असलेले लोक भूमिहीन शेतमजूर, सेवा कामगार किंवा कारागीर असू शकतात.

अन्नापासून वंचित राहणे (Deprivation of Food)

विस्थापनामुळे स्वयंपूर्णता कमी होते, अन्नाची स्थानिक व्यवस्था नष्ट होते आणि त्यामुळे लोक अन्नापासून वंचित राहतात. पुनर्वसन आणि पुनर्वसनानंतरही, दिलेल्या जमिनीचा दर्जा इतका खराब असतो की विस्थापित पुरेसे अन्न उगवू शकत नाहीत.

सामाजिक वंचितता (Social Deprivation)

विस्थापनामुळे त्यांचे समुदाय, सामाजिक संस्था, स्थानिक संघटना आणि संपूर्ण गावे उखडून गेल्याने सामाजिक जीवनापासून वंचित राहतात आणि त्यामुळे त्यांचे दीर्घकालीन प्रस्थापित सामाजिक नेटवर्क/जाळं नष्ट होते. अनौपचारिक समाजात राहणाऱ्या विस्थापितांना दुसऱ्या संस्कृतीशी आणि समाजाशी संवाद साधण्यास भाग पाडले जाते ज्यात ते नेहमीच स्वत:ला जुळवून घेऊ शकत नाहीत. वंचितता मोठ्या प्रमाणात जाणवते जेव्हा, नवीन स्थित क्षेत्रात त्यांना अनोळखी मानले जाते आणि संधी आणि हक्क नाकारले जातात. त्यांना भौतिकवादी जीवन टिकवून ठेवण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांचा सामाजिक संपर्क, पारंपारिक जीवनशैली गमावली जाते आणि शहरी जीवनशैलीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा असुरक्षिततेचा परिणाम सीमांतीकरणात होतो किंवा ज्याला सेर्निया सामाजिक विघटन म्हणतो, जे अशक्तीकरणाद्वारे मानवी विकासाच्या मार्गातील काटा म्हणून काम करते.

आर्थिक वंचितता (Economic Deprivation)

मानवी विकासाचा एक प्रमुख घटक म्हणजे आर्थिक सुरक्षा परंतु विकास-प्रेरित विस्थापन हे विस्थापित व्यक्तींचा नैसर्गिक संसाधनांवर प्रवेश/हस्तक्षेप कमी करून ते नाकारते ज्यावर त्यांचे समुदाय अवलंबून असतात. जमीन, नोकरी, अन्न, घर यांच्या अभावामुळे विस्थापित झालेले लोक उपेक्षित राहतात आणि गरिबीच्या उंबरठ्याखाली असतात.

सार्वजनिक मालमत्तेपासून वंचित राहणे (Deprivation of common property)

विस्थापित व्यक्ती मुळात त्यांच्या उपजीविकेसाठी सार्वजनिक मालमत्तेच्या संसाधनांवर अवलंबून असतात. विस्थापनामुळे ते वनजमीन, चराऊ जमीन, दफनभूमी, पडीक जमीन, सामाजिक-सांस्कृतिक ठिकाणे, सामान्य सार्वजनिक सेवा, संपर्क रस्ते, पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत आणि ग्रामदैवत/धार्मिक स्थळांपासून वंचित राहतात.वन, नैसर्गिक विमा म्हणून कार्य करते जे नैसर्गिक धोक्यांमुळे आदिवासींचे पीक अपयशापासून संरक्षण करते (महापात्र 1999). ही वंचितता उत्पन्नाची हानी आणि उपजीविका बिघडवण्याचे एक प्रकार दर्शवते ज्याकडे नियोजकांद्वारे विशेषत: दुर्लक्ष केले जाते आणि त्यामुळे त्याची भरपाई केली जात नाही.

आत्मनिर्भरतेमध्ये विनाश (Destruction in self -dependence)

जमिनीच्या वंचिततेमुळे स्वावलंबनाचा विनाश होतो कारण जमीन हा मुख्य पाया आहे ज्यावर बरेच लोक उत्पादक प्रणाली, व्यावसायिक क्रियाकलाप आणि उपजीविका तयार करतात.

शिक्षणात कमी प्रवेश/शिरकाव (Low access to education)

शिक्षण हा प्रत्येक विकासाचा पाया आहे; मग तो मानवी विकास असो वा सामाजिक किंवा आर्थिक विकास. परंतु, भूमिहीनता, बेरोजगारी, बेघरपणा, उपेक्षितपणा आणि सामाजिक विघटन यामुळे विस्थापित लोकांमध्ये शिक्षणाची कमतरता आहे. याशिवाय, विस्थापित होण्यापूर्वी शाळा गावाच्या जवळ होत्या, त्यामुळे बहुतेक मुले शाळेत जात होती. पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत जमीन आणि घरे दिली गेली पण शाळा नाहीत. शाळा बांधल्यापर्यंत मुलांची शाळेत जाण्याची सवय सुटली होती आणि ते घरातील कामात गुंतले होते.

शहरी गरिबीची निर्मिती (Creation of urban poverty)

मुळात, शहरी दारिद्र्य हे अश्या ग्रामीण गरीब किंवा विस्थापित व्यक्तींद्वारे निर्माण केले जाते ज्यांना त्यांच्या स्वत:च्या जमिनीवर कोणत्याही उपजीविकेशिवाय शहरी भागात स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जाते. यात त्रास वाढवणारे अजून एक कारण म्हणजे, शहरी भागात या विस्थापितांसाठी सोयीस्कर रचना/आराखडे नाहीत. एकेकाळी जे जमीन मालक होते ते आता जमीन आणि नोकरीपासून वंचित राहिल्यामुळे शहरांतील भूमिहीन गरीब झाले आहेत.

विद्यमान दारिद्र्याची निर्धनता/ दुर्बलता(Impoverishment of the existing poverty)

निर्धनता/दुर्बलता म्हणजे सापेक्ष आर्थिक वंचितता किंवा गरिबी नाही ज्यामध्ये त्यांच्यापैकी बरेच लोक हे विस्थापित होण्यापूर्वी जगत होते, तर निर्धनता/दुर्बलता म्हणजे "नवीन गरिबी" जी त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या विलक्षणतेमुळे(alienation) उद्भवते. वर म्हटल्याप्रमाणे, त्याची सुरुवात भूमिहीनतेपासून होते आणि हळूहळू त्याचे बेरोजगारी, उत्पन्नाची हानी, आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाचा अभाव आणि इतर प्रकारच्या वंचिततेत रूपांतर होते.

आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम (Negative impact on health)

मानवी विकासासाठी आरोग्य सुरक्षा हे आणखी एक चिंतेचे क्षेत्र आहे. आरोग्य हे बऱ्याच प्रमाणात पोषण, शुद्ध पाणी आणि हवा यावर अवलंबून असते. विकास प्रकल्पांपासून वंचित राहिल्याने अन्नाची असुरक्षितता आणि आरोग्याची असुरक्षितता निर्माण होते. विस्थापनामुळे आरोग्याच्या पातळीत गंभीर घट होण्याचा धोका असतो. विस्थापन-प्रेरित सामाजिक आणि आर्थिक ताण आणि मानसिक आघात कधीकधी पुनर्स्थापना संबंधित आजाराच्या उद्रेकासह असतात.

बालकामगारांची निर्मिती (Generation of child labour)

जमीन आणि नोकरीपासून वंचित राहिल्याने आर्थिक वंचितता निर्माण होते. विस्थापित लोक त्यांच्या उत्पन्नाचा स्त्रोत गमावतात. इतर स्त्रोतांच्या अभावी त्यांना उत्पन्न

मिळविण्यासाठी मुलांना बालकामगार बनवावे लागते. यापेक्षा अजून वाईट म्हणजे मुले त्यांचा शाळांमधील प्रवेश गमावतात आणि घरातील उत्पन्नाला पूरक म्हणून विचित्र नोकऱ्या करतात, एकतर घरकाम किंवा औद्योगिक मजूर.

महिलांची आर्थिक आणि सामाजिक अधोमुखी गतिशीलता (Downward economic and social mobility of women)

अनेक वेळा महिला त्यांच्या जमिनीत काम करत असल्याचे दिसून येते. जेव्हा महिला या जमिनीपासून वंचित राहतात तेव्हा त्यांचा दर्जा घसरतो. विस्थापित झाल्यानंतर पुरुषांच्या तुलनेत महिलांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण अधिक आहे. हे पुरुषाच्या एकट्या पगारावर, ज्याचा काही भाग दारूवर खर्च होतो, अवलंबून असलेल्या महिलांना फक्त गृहिणी बनवते. जबरदस्तीने/सक्तीने झालेले/केलेले विस्थापन हा एक अत्यंत क्लेशकारक/क्लेशदायी अनुभव आहे वाईट परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी पुरुष मद्यपानाची ढाल पुढे करतात, जे घरगुती हिंसाचाराचे कारण आहे आणि महिला त्याला बळी पडतात. मुळात स्त्रिया या कौटुंबिक आणि सामाजिक बंधनात जोडलेल्या असतात. परंतु, विस्थापनामुळे सामाजिक बांधणी पूर्णपणे विस्कटते. कौटुंबिक बंधनात गंभीर व्यत्यय येतो. यामुळे महिलांना भावनिकदृष्ट्या दुर्लक्षित केले जाते. याशिवाय महिलांना बलात्कार, बहुपत्नीत्व, पतीकडून निराधार होणे वाढलेली हुंडा पद्धत इत्यादी गंभीर गुन्ह्यांना सामोरे जावे लागते.

भावी पिढीची असुरक्षितता (Insecurity of the future generation)

सध्याच्या पिढीला किमान मोबदला आणि नोकरीची हमी दिली जाते, पण भावी पिढीचे काय होणार? त्यांच्याकडे कोणतीही नोकरी नाही आणि मालमत्ता म्हणून जमीन राहणार नाही. त्यांचा जगण्याचा संघर्ष नोकरी शोधण्यापासून सुरू होईल. जर नोकरी मिळाली नाही, तर भूमिहीनतेमुळे ते शेतीसाठीही जाऊ शकत नाहीत कारण त्यांना स्वतःला रोजंदारी किंवा इतरांच्या जमिनीवर शेती करून गरिबीच्या चक्रात जावे लागते. त्याचे कारण म्हणजे विकास प्रकल्प हे शाश्वत नाहीत.

जबरदस्तीने/ सक्तीने होणारे विस्थापन कमी करण्यासाठी उपाययोजना :

सर्वसमावेशक भरपाई संच(Comprehensive Compensation Package):

विस्थापितांना देण्यात येणारी भरपाई अत्यंत कमी आहे. उच्चभ्रू वर्गाकडून गरिबांचे शोषण करण्याचा हा प्रकार आहे. अशा प्रकारे, सर्वसमावेशक भरपाई पॅकेजचे/संचाचे पालन करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ असा होतो की शहरी भागात, पुरस्काराची रक्कम निर्धारित बाजार मूल्याच्या दुप्पट नसेल, तर ग्रामीण भागात ती मूळ बाजार मूल्याच्या सहा पटीने कमी नसेल.

जमीन योजनेसाठी अस्सल जमीन (A Genuine Land for Land Scheme):

अनेक मोबदला योजनांमध्ये जमिनीसाठी जमीन(जमिनीच्या बदल्यात जमीन) दिली जाते. पण ही प्रक्रियाही न्याय्य नाही. समृद्ध,सुपीक उपजाऊ, शेतीयोग्य जमीन घेतली जाते आणि त्याऐवजी कमी प्रतीची,बिगर सिंचन, नापीक जमीन दिली जाते. मुळात जमिनीचा वापर गरीब लोक फक्त शेतीसाठी करतात. जमीन हा त्यांच्यासाठी (गरिबांसाठी)नेहमीच सुरक्षिततेचा स्त्रोत राहिला आहे ज्यावर गरीबांचा उदरनिर्वाह चालतो आणि त्यांची अन्नाची कमतरता भरून काढली जाते. त्यांना जर अशा हलक्या/कमी दर्जाच्या जमिनीची भरपाई दिली तर मानवी ऱ्हास अटळ आहे. प्रकल्पाच्या कामासाठी व्यक्तीकडून जमीन घेण्याऐवजी आणि एकदाच नुकसान भरपाई देण्याऐवजी, जमीन भाडेतत्त्वावर घ्यावी आणि मासिक किंवा वार्षिक किंवा त्रैमासिक आधारावर देय द्यावी.

वित्तीय संस्थांनी हाती घेतलेली प्रमुख भूमिका (A Major Role to be Undertaken by the Financial Institutions)

भरपाईचे पैसे कधीही एकाच वेळी दिले जाऊ नयेत. कारण गरीब, अशिक्षित, विस्थापित लोकांकडून नुकसानभरपाईच्या पैशाचा गैरवापर होऊ शकतो. सर्वसाधारणपणे विस्थापित लोकसंख्येला बचतीचे ज्ञान नसते. ते नेहमी ‘आज’वर विश्वास ठेवतात आणि ‘उद्या’चा विचार करत नाहीत. त्यामुळे हे पैसे दारू किंवा इतर अनावश्यक गोष्टींवर खर्च होतात. शेतमजूर कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले असतात. अशा परिस्थितीत, नुकसान भरपाई मिळालेल्या लोकसंख्येला/लोकांना बचत आणि नफा देणाऱ्या गुंतवणुकीसाठी प्रेरित करण्यात वित्तीय संस्थेने मोठी भूमिका बजावली पाहिजे, जेणेकरून उद्योग-प्रेरित विस्थापन नवीन दारिद्र्य परिस्थिती निर्माण करणार नाही,तर ते मानवी विकासाचे कारण बनू शकेल.

शिक्षण आणि मानव विकास (Education and Human Development)

चांगल्या आणि उज्वल भविष्यासाठी शिक्षण ही अत्यावश्यक गरज/बाब आहे आणि मानवी विकासासाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षण हे मानव विकास निर्देशांक म्हणूनही काम करते. पुनर्वसन आणि पुनर्वसन धोरणात शिक्षणावर भर दिला पाहिजे. पुनर्वसन वसाहती जवळ शाळा बांधल्या पाहिजेत, जेणेकरून शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचू शकेल. पुनर्वसन शिबिरात शाळा बांधायला एवढा वेळ लागू नये जेणेकरून मुलांना शाळेत जाण्याची सवय सुटेल.

आरोग्य आणि मानव विकास (Health and Human Development)

आरोग्य हा मानवी विकासाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. त्यांच्या वंचिततेमुळे आणि असहायतेमुळे त्यांना प्रवेश नसल्यामुळे कोणतेही प्रतिबंधात्मक उपाय किंवा उपचारात्मक उपाय करण्यास मनाई केली जाते. विस्थापितांना अस्वास्थ्यकर पुनर्वसन शिबिरात पुनर्वसन करण्यास भाग पाडले जाते, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो, त्यांच्याकडे घरे आणि जमिनीपासून वंचित राहिल्यामुळे किंवा

वैद्यकीय सुविधांपासून वंचित राहिल्यामुळे त्यांना इतर ठिकाणी जाण्याचा पर्याय उरला नाही. आर्थिक वंचितता. मुळात, पुनर्वसन योजना औद्योगिक वसाहतींमध्ये आणि आसपास केल्या जातात ज्याचा दीर्घकाळापर्यंत विस्थापित लोकसंख्येच्या आरोग्यावरही परिणाम होतो. त्यामुळे, सुरुवातीच्या टप्प्यात असो किंवा दीर्घकाळात विस्थापित लोकसंख्या सामाजिक वातावरणामुळे किंवा प्रदूषित नैसर्गिक वातावरणामुळे त्यांच्या आरोग्याचा त्याग करतात. शेवटी या सर्वांमुळे खराब आरोग्य, रोग आणि शेवटी मृत्यू होतो. त्यामुळे पुनर्वसन केंद्रात योग्य आरोग्य सुविधा पुरविल्या जातील याची काळजी घेतली पाहिजे. प्राथमिक आरोग्य केंद्र पोहोचण्यायोग्य अंतरावर असावे आणि विस्थापित लोकसंख्येला मोफत प्राथमिक उपचार दिले जावेत.

गरिबी आणि बेरोजगारीचा सामना करणे (Tackling Poverty and Unemployment)

गरिबी आणि बेरोजगारी ही दुहेरी समस्या चिंता आहे. बेरोजगारी असेल तर गरिबीचे अस्तित्व अटळ आहे. जमीन हा मुख्य पाया आहे ज्यावर बरेच लोक उत्पादक प्रणाली, व्यावसायिक क्रियाकलाप आणि उपजीविका तयार करतात. जमीन बळकावल्याने नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित दोन्ही भांडवलांचे नुकसान होते. सक्तीच्या विस्थापनामुळे बेरोजगारी आणि नवीन गरिबीची निर्मिती होते (महिला गरिबी, बाल गरिबी, खालच्या दिशेने गतिशीलता). त्यामुळे लिंग विषमता कमी करण्यासाठी प्रकल्प विकसकांनी काळजी घेतली पाहिजे, म्हणजेच सक्तीच्या विस्थापनाच्या प्रक्रियेत महिलांना सर्वाधिक फटका बसतो आणि मुलांची गरिबी टाळण्यासाठी काळजी घेतली पाहिजे. कारण भूमिहीनता, बेरोजगारी यामुळे कुटुंबाला अतिरिक्त कमाई करण्यासाठी मुलांना काम करावे लागत आहे.

निष्कर्ष :

मानवी विकासाशिवाय आर्थिक विकास अर्थहीन आहे. जोपर्यंत अशा अपयशांचे निराकरण होत नाही आणि त्याची किंमत मोजणाऱ्यांपर्यंत त्याचा लाभ पोहोचत नाही तोपर्यंत विकास खरा होऊ शकत नाही. ज्या अर्थव्यवस्थेत वाढ होऊनही, संधींचा विस्तार होत नाही, जिथे फायदे श्रीमंतांचे असतात आणि भार आणि खर्च परिघातील लोकांवर पडतो, जिथे संपार्श्विक नुकसान म्हणून सांस्कृतिक ओळख नष्ट होते अशा अर्थव्यवस्थेत खरा मानवी विकास साधता येत नाही. विकास ही एक सर्वांगीण संकल्पना असावी ज्यामध्ये अन्न, वस्त्र आणि निवारा आणि वाढत्या दीर्घायुष्यासह निरोगी जीवन जगण्याच्या परिस्थितीच्या बाबतीत मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेतील प्रगतीशील सुधारणांचा समावेश असेल (राजकिशोर-मेहेर, 2009). मुळात, विकास प्रकल्प उच्च उत्पादकता आणि नफ्यावर केंद्रित असतात आणि गरीब आणि दुर्लक्षित विस्थापित लोकांसाठी पुरेसा रोजगार देत नाहीत. आपला देश असा आहे की जिथे लोक गरीब आहेत, अर्धवट उपाशी आहेत, कुपोषित आहेत, कौशल्यावर आधारित शिक्षण आणि पुरेशा आरोग्य सुविधांचा अभाव आहे. त्यामुळे अशा विकास प्रकल्पांची प्रमुख आव्हाने माहीत नसतील तर त्यावर उपाययोजना करता येणार नाही.

८.२ स्वदेशी/ स्थानिक गट (INDIGENOUS GROUPS)

जगभरातील 70 पेक्षा जास्त देशांमध्ये आढळणारे 370 दशलक्षाहून अधिक लोकांसाठी "स्थानिक आणि आदिवासी लोक" हा एक समान भाजक आहे. अनन्य परंपरांचे पालन करून, ते सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय वैशिष्ट्ये टिकवून ठेवतात जे ते राहतात त्या प्रबळ समाजांपेक्षा वेगळे असतात. आर्क्टिकपासून दक्षिण पॅसिफिकपर्यंत जगभरात पसरलेले, ते अश्याचे वंशज आहेत - एका सामान्य व्याख्येनुसार - ज्यांनी वेगवेगळ्या संस्कृतीचे किंवा वांशिक मूळचे लोक आले त्या वेळी देश किंवा भौगोलिक प्रदेशात वास्तव्य केले. अश्या प्रकारे नवीन आलेली लोकं नंतर विजय, व्यवसाय, वसाहत किंवा इतर मार्गांनी प्रबळ झाली.

स्थानिक लोकांमध्ये अमेरिकेतील (उदाहरणार्थ, यूएसए मधील लकोटा, ग्वाटेमालामधील माया किंवा बोलिव्हियामधील आयमारा), परिवर्ती प्रदेशातील इनुइट आणि अलेउटियन, उत्तर युरोपमधील सामी, आदिवासी /अबोरजिनिउस आणि टोरेस सामुद्रधुनी हे ऑस्ट्रेलियाचे बेटवासी आणि न्यूझीलंडचे माओरी. या आणि इतर बहुतेक स्वदेशी लोकांनी विशिष्ट वैशिष्ट्ये राखून ठेवली आहेत जी राष्ट्रीय लोकसंख्येच्या इतर विभागांपेक्षा स्पष्टपणे भिन्न आहेत.

स्थानिक आणि आदिवासी लोकांच्या स्वतःच्या अश्या काही संस्कृती, भाषा, चालीरीती आणि संस्था आहेत, ज्या त्यांना समाजाच्या इतर भागांपेक्षा वेगळे करतात आणि ज्यामध्ये ते स्वतःलाच शोधतात.

स्वदेशी आणि आदिवासी लोक अनेकदा राष्ट्रीय संज्ञांनी ओळखले जातात जसे की मूळ लोक, आदिवासी/अबोरजिनल लोक, प्रथम राष्ट्रे/नागरिक , आदिवासी, जनजाती, शिकारी किंवा डोंगरी जमाती.

"स्वदेशी" विशिष्ट प्रदेशातील मूळ लोकांच्या कोणत्याही गटाचे वर्णन करते. दुस-या शब्दात, ते वसाहतवादी किंवा स्थायिक येण्यापूर्वी, नवीन सीमा परिभाषित केल्या आणि जमीन व्यापण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी तेथे राहणाऱ्या लोकांचा संदर्भ देते.

स्वदेशी लोकांची विविधता लक्षात घेता, "स्वदेशी" ची अधिकृत व्याख्या कोणत्याही UN-प्रणाली संस्थेने स्वीकारलेली नाही. त्याऐवजी प्रणालीने खालील गोष्टींवर आधारित या संज्ञेची आधुनिक समज विकसित केली आहे:

- वैयक्तिक स्तरावर स्वदेशी लोक म्हणून स्व-ओळख आणि समुदायाने त्यांचे सदस्य म्हणून स्वीकारले.
- अधिवासी पूर्व आणि/किंवा वसाहत पूर्व सोसायटीसह ऐतिहासिक सातत्य
- प्रदेश आणि आजूबाजूच्या नैसर्गिक संसाधनांशी मजबूत दुवा

- भिन्न सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय प्रणाली
- वेगळी भाषा, संस्कृती आणि श्रद्धा
- समाजात प्रबळ नसलेले गट तयार करा
- विशिष्ट लोक आणि समुदाय म्हणून त्यांचे पूर्वजांचे वातावरण आणि प्रणाली राखण्यासाठी आणि त्यांचे पुनरुत्पादन करण्याचा संकल्प करा.

स्थानिक लोक अद्वितीय भाषा, ज्ञान प्रणाली आणि विश्वासांचे धारक आहेत आणि त्यांच्याकडे नैसर्गिक संसाधनांच्या शाश्वत व्यवस्थापनासाठी विशिष्ट पद्धतींचे अमूल्य ज्ञान असते. त्यांचा त्यांच्या पारंपारिक जमिनीशी आणि तिच्या वापराशी विशेष संबंध आहे. त्यांच्या वडिलोपार्जित जमिनीचे वारस म्हणून त्यांचे त्यांच्या सामूहिक, भौतिक आणि सांस्कृतिक अस्तित्वासाठी मूलभूत महत्त्व आहे. स्थानिक लोक त्यांच्या पारंपारिक मूल्ये, दृष्टीकोन, गरजा आणि प्राधान्यक्रमांवर आधारित विकासाच्या त्यांच्या स्वतःच्या विविध संकल्पना धारण करतात.

स्थानिक लोकांमध्ये आणि समाजातील इतर दुर्लक्षित विभागांमध्ये बरेच साम्य असते, म्हणजे राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सहभागाचा अभाव, आर्थिक उपेक्षितपणा आणि गरिबी, सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश नसणे आणि भेदभाव. सांस्कृतिक फरक असूनही, विविध स्थानिक लोकं त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित समान समस्या देखील शेअर करतात. ते त्यांची ओळख, त्यांची जीवनपद्धती आणि पारंपारिक जमीन, प्रदेश आणि नैसर्गिक संसाधनांवर त्यांचा अधिकार व ओळखण्या पटवण्यासाठी झटतात.

2011 च्या जनगणनेनुसार, 104 दशलक्ष लोकसंख्येसह भारतात सुमारे 700 आदिवासी गट आहेत. हे स्थानिक लोकं ही आफ्रिकेनंतर जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची आदिवासी लोकसंख्या आहे. उद्योगांनी त्यांच्या जमिनींवर अतिक्रमण केल्यामुळे, अनेक समुदाय विस्थापित झाले आहेत आणि काहींनी त्यांच्या घरांचे संरक्षण करण्यासाठी किंवा योग्य नुकसानभरपाईची मागणी करण्यासाठी संघर्ष सुरू ठेवला आहे.

या लोकांसाठी उपजीविका करणाऱ्या नैसर्गिक प्रजातींचे जतन करण्याऐवजी उद्योग आणि वृक्षारोपणासाठी वनजमिनी काढून घेऊन सरकार त्यांना उपजीविकेच्या मूलभूत साधनांपासून वंचित ठेवत आहे.

भारतीय आदिवासींना भेडसावणाऱ्या मुख्य समस्या

- नैसर्गिक संसाधनावरील नियंत्रण गमावणे
- शिक्षणाचा अभाव आणि निरक्षरतेची समस्या
- विस्थापन आणि पुनर्वसन

- आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या: योग्य वैद्यकीय आणि स्वच्छताविषयक सुविधांचा अभाव आणि गरिबीमुळे.

लिंग समस्या :

- ओळख नष्ट होणे:
- गरिबी आणि शोषण.
- आर्थिक आणि तांत्रिक मागासलेपणा.
- सामाजिक-सांस्कृतिक अपंगत्व.
- गैर-आदिवासी लोकसंख्येसह एकत्र येण्याच्या समस्या.
- उत्पन्नाचे पुरेसे स्रोत नसल्यामुळे कर्जबाजारीपणा.
- आदिवासी ज्यांना अस्पृश्य दर्जाचा दर्जा दिला गेला आहे.

८.३ स्थलांतर (MIGRATION)

स्थलांतर म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे, कुटुंबाचे किंवा समूहाचे मूळ समुदायाबाहेरील नवीन ठिकाणी दीर्घकालीन स्थलांतरण होय. स्थलांतर म्हणजे लोकांची एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे. स्थलांतर एका देशामध्ये किंवा देशांमधील, कायमस्वरूपी, तात्पुरते किंवा हंगामी असू शकते. आज ग्रामीण भागातून शहरी भागातील लोकांची हालचाल सर्वात लक्षणीय आहे.

स्थलांतर अनेक कारणांमुळे होते. ही आर्थिक, सामाजिक, राजकीय किंवा पर्यावरणीय असू शकतात. कधीकधी पुश (ढकलणारे) आणि पुल (खेचणारे) घटक स्थलांतरास चालना देतात. स्थलांतरामुळे मागे राहिलेली जागा आणि स्थलांतरित स्थायिक झालेल्या ठिकाणावर परिणाम होतो. हे परिणाम सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही असू शकतात. काही लोक स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेतात, उदा., त्यांच्या करिअरच्या संधी सुधारण्यासाठी दुसऱ्या देशात जाणारे. काही लोकांना स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जाते, उदा., जो कोणी दुष्काळ किंवा युद्धामुळे स्थलांतर करतो.

स्थलांतराची कारणे

1. पुश (ढकलणारे) आणि पुल (खेचणारे) घटक :

अ. पुश (ढकलणारे) घटक : स्थलांतरितांना त्यांच्या कल्याणासाठी किंवा आर्थिक सुरक्षेसाठी हानीकारक समजल्या जाणाऱ्या उत्पत्तीच्या अटी - उदा., उच्च बेरोजगारी, जास्त इच्छा किंवा स्थलांतर करण्याची इच्छा इ.

ब. पुल (खेचणारे) घटक : यामध्ये नवीन ठिकाणांवरील परिस्थितींचा समावेश होतो जे लोकांना तेथे जाण्यासाठी आकर्षित करतात- उदा., चांगले शिक्षण, चांगली जीवनशैली, नोकरीच्या संधी, जास्त वेतन/पगार, चांगल्या वातावरणाकडे जाणे इ.

2. आर्थिक घटक:

- आर्थिक स्थलांतर - कायमस्वरूपी किंवा हंगामी घटकांमुळे
- लोक गरीब विकसनशील भागातून श्रीमंत भागात जातात जेथे मजुरी जास्त असते आणि अधिक नोकऱ्या उपलब्ध असतात
- ग्रामीण भागातील लोक अधिक संधी शोधण्यासाठी अधिक स्पर्धात्मक शहरी भागात जातात.

3. पर्यावरणीय घटक : पर्यावरणीय घटकांमुळे विस्थापन, किंवा सामाजिक आणि पर्यावरणीय घटकांमुळे लोकांच्या सक्तीच्या हालचाली होतात.

- पर्यावरणीय घटकांमुळे होणारे स्थलांतर वाढत्या प्रमाणात अनैच्छिक होत आहे.
- पीक अयशस्वी झाल्यामुळे अनेकदा अन्नाची टंचाई आणि कृषी नोकऱ्यांमध्ये घट होते, ज्यामुळे लोकांना नोकरीच्या चांगल्या संधी आणि हवामान असलेल्या ठिकाणी जाण्यास प्रवृत्त होते.
- शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही वसाहतीमध्ये पाणी, हवा आणि मातीचे प्रदूषण देखील स्थानिकांसाठी गंभीर आरोग्य धोक्यात आणू शकते आणि त्यांना स्वतःसाठी आणि त्यांच्या मुलांसाठी चांगले जीवन शोधण्यास भाग पाडते.
- त्सुनामी, चक्रीवादळ आणि भूकंप यांसारख्या विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती
- उदाहरण-सीरियन दुष्काळ भयंकर होता, ज्यामुळे अनेक कुटुंबांना त्यांची शेती गमवावी लागली आणि मोठ्या शहरांमध्ये स्थलांतरित झाले.

4. सामाजिक घटक : स्थलांतरास प्रवृत्त करणारे सामाजिक घटक मानवी गरजा आणि जीवनाची चांगली गुणवत्ता प्राप्त करण्याच्या इच्छेतून वाढतात.

- स्थलांतरित अनेकदा स्वत:साठी किंवा त्यांच्या कुटुंबासाठी चांगल्या संधी सुनिश्चित करण्यासाठी जातात, जसे की त्यांच्या मुलाला चांगल्या, सुरक्षित शाळेत पाठवणे किंवा नोकरी शोधणे ज्यामध्ये केवळ पुरेसा पगारच नाही, तर महत्त्वाचे फायदे आणि करिअरच्या वाढीच्या शक्यता देखील आहेत.
- शिक्षणाच्या दृष्टीने, युनायटेड स्टेट्स ग्रॅज्युएट प्रोग्राम हे जगभरातील तरुण, प्रतिभावान व्यक्तींसाठी विशेष आकर्षण आहे.

- लोक सेवांच्या शोधात देखील स्थलांतर करू शकतात, जसे की जीवनरक्षक शस्त्रक्रिया आणि वैद्यकीय उपचार जे त्यांच्या घरच्या परिसरात प्रवेश करू शकत नाहीत.

5. सुरक्षितता घटक :

- सुरक्षितता घटकांमुळे व्यक्तींना धोका निर्माण होऊ शकतो, ज्यामुळे ते स्थलांतर करण्यास प्रवृत्त होतात.

- राष्ट्रीयत्व, वंश, धर्म, राजकीय समजुती किंवा विशिष्ट सामाजिक गटातील सदस्यत्वाच्या स्थितीवर आधारित छळ आणि भेदभाव लोकांना सुरक्षित राहण्याच्या जागेच्या शोधात मोठ्या अंतरावर जाण्यास प्रवृत्त करेल जेथे त्यांना त्यांच्या जीवनावर स्वातंत्र्य मिळेल.

- व्यक्तींवर औपचारिक, युद्धासारख्या किंवा अनौपचारिक, जसे की व्यापक टोळीच्या क्रियाकलापांद्वारे धोका लादला जाऊ शकतो. 2016 मध्ये, ग्वाटेमाला, होंडुरास आणि एल साल्वाडोर यांनी बनलेला उत्तरी त्रिकोण जगातील सर्वात हिंसक प्रदेशांपैकी एक म्हणून ओळखला गेला. तीनही उत्तरेकडील त्रिकोणी देशांमध्ये स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय टोळ्या आणि सशस्त्र गुन्हेगारी गटांद्वारे हजारो गुन्ह्यांची नोंद केली जाते आणि बहुतेक गुन्ह्यांची पूर्तता केली जाते. असा अंदाज आहे की नॉर्दर्न ट्रँगलच्या लोकसंख्येपैकी 10% लोक आधीच निघून गेले आहेत आणि अत्यंत हिंसाचारामुळे आणखी बरेच लोक पळून जातील अशी शक्यता आहे.

6. औद्योगिकीकरण :

- नवीन नोकरीच्या संधी- शहरांमध्ये जाण्यासाठी अतिरिक्त श्रम प्रवृत्त

- स्थलांतरितांनी उदयोन्मुख उद्योगांना स्वस्त, भरपूर मजूर पुरवले

- शहरी भागात गुंतवणुकीचे केंद्रीकरण आकर्षण होते.

स्थलांतराचे हॅरिस-टोडारो मॉडेल/ pratimaan :

पश्चिम युरोप आणि यूएसए चा आर्थिक विकास ग्रामीण भागातून शहरी भागात कामगारांच्या हालचालीशी निगडीत आहे. शेतीचे प्राबल्य असलेले ग्रामीण भाग आणि औद्योगिक क्रियाकलापांचे वर्चस्व असलेले शहरी भाग. या राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाचे वैशिष्ट्य म्हणजे श्रमिकांचे हळूहळू शेतीबाहेर स्थलांतर करणे (ग्रामीण क्षेत्र)) आणि उद्योगात (शहरी भागात)- लुईस मॉडेल . परंतु हे स्थलांतर विकसनशील देशांच्या अनुभवांद्वारे प्रमाणित केले गेले नाही - बेरोजगारी आणि बेरोजगारीची वाढती पातळी असूनही तुमच्या देशांनी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर पाहिले.

टोडारो स्थलांतर प्रतिमान आणि हॅरिस-टोडारो प्रतिमान शहरी रोजगाराच्या संदर्भात प्रवेगक ग्रामीण-शहरी स्थलांतराचा विरोधाभासी संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

गृहीतके :

१. स्थलांतर ही प्रामुख्याने आर्थिक घटना आहे

२. स्थलांतर – शहरी बेरोजगारी असूनही वैयक्तिक स्थलांतरितांनी घेतलेला तर्कसंगत निर्णय

३. ग्रामीण क्षेत्रात बेरोजगारी नाही आणि ती पूर्णपणे स्पर्धात्मक आहे- अशा प्रकारे वेतन=सीमान्त उत्पादकता (Wage=MP)

४. वास्तविक कमाईपेक्षा अपेक्षित उत्पन्नातील फरकांना प्रतिसाद म्हणून शहरी-ग्रामीण स्थलांतर पुढे जाते

५. स्थलांतरित कामगार बाजारातील विविध संधींचा विचार करतात

६. श्रमशक्तीचे वास्तविक आणि संभाव्य सदस्य शहरी क्षेत्रातील दिलेल्या वेळेच्या क्षितिजासाठी त्यांच्या अपेक्षित उत्पन्नाची तुलना प्रचलित सरासरी ग्रामीण उत्पन्नाशी करतात आणि स्थलांतराचा परतावा खर्चापेक्षा जास्त असल्यास स्थलांतर करतात. स्थलांतर

टोडारो प्रतिमानामधील ग्रामीण-शहरी स्थलांतर एक समतोल शक्ती म्हणून कार्य करते जे ग्रामीण आणि शहरी अपेक्षित उत्पन्न समान करते.

विद्यमान ग्रामीण-शहरी वास्तविक वेतन फरक आणि आधुनिक क्षेत्रातील शहरी नोकरी शोधण्याच्या संभाव्यतेची मात्रा हे स्थलांतराच्या निर्णयामध्ये गुंतलेले दोन प्रमुख आर्थिक घटक आहेत.

FIGURE 7.12 The Harris-Todaro Migration Model

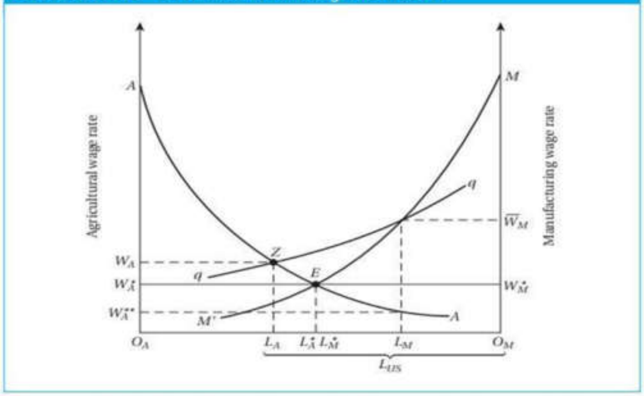

आकृती क्र. ८.१

- AA म्हणजे श्रम वक्र (श्रमाची सीमान्त उत्पादकताMP)-नकारात्मक उताराची मागणी
- एमएम ही उत्पादन क्षेत्रातील कामगारांची मागणी आहे
- एकूण श्रमशक्ती OAOM आहे
- नवशास्त्रीय लवचिक वेतन, पूर्ण रोजगार बाजार अर्थव्यवस्थेत समतोल वेतन W*A,W*M येथे OAL*A कृषी क्षेत्रातील कामगार आणि OML*M शहरी उत्पादनात स्थापित केले जाईल-म्हणून FE
- परंतु जर शहरी मजुरी संस्थात्मकरित्या (खालील) टोडारोने गृहीत धरल्यानुसार निर्धारित केली असेल ज्यावर WMहे W*M पेक्षा जास्त असेल
- जर आपण असे गृहीत धरले की बेरोजगारी नाही $O_M L_M$ कामगारांना शहरी नोकऱ्या मिळतील आणि बाकीच्यांना, $O_M L_M$ ला O_AW**A वेतन (मुक्त बाजार पातळीच्या खाली (($O_A W_A^*$) ग्रामीण बेरोजगारीसाठी सेटलमेंट करावे लागेल.
- आता आमच्याकडे $\bar{W}_M$-W^* *A चे शहरी-ग्रामीण वेतन अंतर आहे आणि $\bar{W}_M$ संस्थात्मकरित्या निश्चित केले आहे. जर ग्रामीण कामगार स्थलांतर करण्यास मोकळे असतील तर केवळ$O_M L_M$ नोकऱ्या उपलब्ध असूनही, ते शहरी नोकरीच्या लॉटरीमध्ये संधी घेण्यास तयार आहेत. जर त्यांच्या या पसंतीच्या नोकऱ्यांपैकी एक मिळवण्याची संधी उत्पादनातील रोजगार, L_M, एकूण शहरी कामगार पूल, L_{US}, या गुणोत्तराने व्यक्त केली असेल, तर अभिव्यक्ती; $W_A = \frac{L_M}{L_{US}}$ ($\bar{W}_M$), संभाव्यता दर्शवते. कृषी उत्पन्न W_A ची शहरी अपेक्षित उत्पन्न$\frac{L_M}{L_{US}}$ ($\bar{W}_M$) बरोबर बरोबरी करण्यासाठी शहरी नोकरीतील यश आवश्यक आहे त्यामुळे संभाव्य स्थलांतरितांना नोकरीच्या स्थानांमध्ये उदासीनता येते.
- अशा उदासीनतेच्या बिंदूंचे स्थान आकृतीमधील qq’ वक्र द्वारे दिले जाते. नवीन बेरोजगारी समतोल आता पॉइंट Z येथे उद्भवते, जेथे शहरी-ग्रामीण वास्तविक वेतन अंतर आहे _$\bar{W}_M$-W_A ,$O_A L_A$Aworkers अजूनही कृषी क्षेत्रात आहेत आणि O_M L_M या कामगारांना आधुनिक (औपचारिक) - क्षेत्रातील नोकऱ्या आहेत. $O_M L_M$ वेतन देणे. उर्वरित $O_M L_A - O_M L_M$(i.e.$L_A L_M$ एकतर बेरोजगार आहेत किंवा कमी उत्पन्नाच्या अनौपचारिक क्षेत्रातील क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले आहेत.

स्थलांतराचे परिणाम :

1. अंतर्गत स्थलांतर प्रक्रिया ज्यामध्ये शहरी औद्योगिक वाढीसाठी आवश्यक मनुष्यबळ उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्रातून हळूहळू अतिरिक्त श्रम काढून घेतले गेले, त्यामुळे अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की ग्रामीण-शहरी स्थलांतर शहरी रोजगार निर्मितीच्या दरापेक्षा जास्त आहे आणि उद्योग आणि शहरी सामाजिक सेवा दोन्हीच्या शोषण क्षमतेपेक्षा जास्त आहे.

2. वाढत्या शहरी कामगारांच्या मागणीच्या समस्या सोडवण्यासाठी स्थलांतराकडे आता फायदेशीर आणि उपयुक्त म्हणून पाहिले जात नाही. याउलट, विशेषत: सर्वात मोठ्या LDC शहरांमध्ये स्थलांतर हे शहरी अधिशेष कामगारांच्या सर्वव्यापी घटनेत योगदान देणारे एक प्रमुख घटक म्हणून पाहिले जाते ज्यामुळे आधीच गंभीर शहरी बेरोजगारीची समस्या तीव्र होते.

3. स्थलांतरामुळे ग्रामीण-शहरी आर्थिक आणि संरचनात्मक असंतुलन वेगवेगळ्या प्रकारे बिघडते. पुरवठ्याच्या बाजूने, अंतर्गत स्थलांतर शहरी लोकसंख्येच्या वाढीच्या तुलनेत शहरी नोकरी शोधणाऱ्यांच्या वाढीचा दर असमानतेने वाढवते, जे स्थलांतरित व्यवस्थेमध्ये सुशिक्षित तरुण लोकांचे उच्च प्रमाण असल्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या अभूतपूर्व पातळीवर आहे. त्यांच्या उपस्थितीमुळे ग्रामीण भागातील मौल्यवान मानवी भांडवलाचा ऱ्हास होत असताना शहरी कामगार पुरवठा वाढतो. मागणीच्या बाजूने, ग्रामीण रोजगार निर्मितीपेक्षा शहरी रोजगार निर्मिती सामान्यत: अधिक कठीण आणि खर्चिक असते कारण औद्योगिक क्षेत्रातील बहुतेक नोकऱ्यांसाठी भरीव पूरक संसाधन इनपुटची आवश्यकता असते. (एलडीसी भांडवलाची कमतरता आहे)

4. वाढत्या शहरी वेतनाचा दबाव आणि योग्य, अधिक श्रम-केंद्रित उत्पादन तंत्रज्ञानाच्या अनुपलब्धतेसह अनिवार्य कर्मचाऱ्यांच्या फायद्यांचा समावेश आधुनिक क्षेत्रातील भांडवल-केंद्रित तंत्रांचा वापर सूचित करतो ज्यामुळे शहरी बेरोजगारीची समस्या आणखी बिघडते.

5. जलद पुरवठ्यात होणारी वाढ आणि मागणीत मागे पडणारी वाढ यामुळे संसाधनांच्या असंतुलनाच्या अल्पकालीन समस्येचे दीर्घकालीन आणि वाढत्या शहरी अतिरिक्त श्रमांच्या दीर्घकालीन परिस्थितीत रूपांतर होते.

6. शहरी बेरोजगारी आणि अल्प बेरोजगारीच्या स्पष्ट वाढीपेक्षा विकास प्रक्रियेवर स्थलांतराचा प्रभाव अधिक व्यापक आहे. त्याचे महत्त्व सर्वसाधारणपणे आर्थिक वाढीसाठी आणि त्या वाढीच्या वैशिष्ट्यासाठी, विशेषत: त्याच्या वितरणात्मक अभिव्यक्तीमध्ये आहे.

८.४ शिक्षण आणि आरोग्य (EDUCATION AND HEALTH)

शिक्षण :

विकासासाठी नैसर्गिक संसाधने आणि भौतिक भांडवल हे दोन्ही आवश्यक आहे जे श्रमाद्वारे फायदेशीरपणे वापरले जातात. ते कसे आणि किती प्रमाणात वापरले जाऊ शकते आणि आर्थिक विकासाची पातळी जी मिळवता येते ते श्रमशक्तीच्या गुणवत्तेवर (मानवी भांडवल) अवलंबून असते. आर्थिक वाढ केवळ मजुरांच्या संख्येवर अवलंबून नाही तर त्यांच्या गुणवत्तेवर अधिक अवलंबून आहे. श्रमांच्या गुणवत्तेत सुधारणा हे विकासाचे आवश्यक साधन आहे. हे आर्थिक विकासाचे कारण आणि परिणाम आहे. गुणात्मक मानवी भांडवल तयार करण्यासाठी, शिक्षणाचा विस्तार क्षैतिज आणि उभ्या अशा दोन्ही प्रकारे करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, शिक्षणाच्या पुढील टप्प्यांचा प्रचार करणे आवश्यक आहे

- प्राथमिक/प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीय स्तरावर औपचारिकरित्या आयोजित शिक्षण.
- नोकरीमध्ये प्रशिक्षण.
- प्रौढांसाठी अभ्यास कार्यक्रम.
- विशेषत: कृषी क्षेत्रात विस्तार कार्यक्रम.
- संशोधन आणि विकास.

मानवी मन आणि मेंदूच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षण हे व्यक्तीला खऱ्या अर्थाने घडवू शकते किंवा तोडू शकते कारण ते एखाद्या व्यक्तीचा विश्वास, विचारधारा आणि मूल्ये बनवते आणि विकसित करते.

सामान्य अर्थाने शिक्षण म्हणजे साक्षरता, म्हणजेच शालेय शिक्षण आणि उच्च शिक्षण ज्यामुळे पात्रता, प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास होतो.

व्यापक अर्थाने, शिक्षणामध्ये व्यक्तिमत्त्व वैशिष्ट्ये, सर्जनशीलता, बुद्धिमत्ता, निर्णय आणि नवकल्पना करण्याची क्षमता यांचा समावेश होतो. औपचारिक शिक्षण - प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीय- वैयक्तिक तसेच राष्ट्रीय आर्थिक प्रगती सुधारण्यास मदत करते.

शिक्षणाचे योगदान :

शिक्षणामुळे श्रमाची कार्यक्षमता सुधारते आणि आर्थिक विकासात सकारात्मक बदल घडून येतात. शिक्षण हा स्थिर घटक नाही. विज्ञान, तंत्रज्ञान, सामाजिक आणि आर्थिक विकासातील बदलांनुसार शिक्षणाचा दर्जाही बदलतो. शिक्षण हे सर्व बदलांचे कारण तसेच परिणाम आहे. श्रम विचार करण्यास सक्षम असल्यामुळे असे आहे. भौतिक भांडवलाचा प्रभावी वापर मानवी भांडवलावर अवलंबून असतो. मानवी भांडवलात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक आवश्यक आहे. शिक्षणातील गुंतवणूक आवश्यक आहे शिक्षण आर्थिक विकासात अनेक प्रकारे योगदान देते जसे की,

- शिक्षणातील गुंतवणुकीमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. तोडारोच्या मते शिक्षण अनेक प्रकारे आर्थिक विकासास मदत करते
  - अधिक उत्पादक श्रमशक्ती निर्माण करण्यात आणि वाढीव ज्ञान आणि कौशल्याने श्रमशक्ती सुधारण्यास मदत करते
  - शिक्षक, बांधकाम कामगार, पाठ्यपुस्तक आणि पेपर प्रिंटर, शालेय गणवेश उत्पादक यांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार आणि उत्पन्न मिळवण्याच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात मदत करते.
  - शिक्षित नेत्यांचा वर्ग वाढवण्यास मदत होते
  - मूलभूत कौशल्ये प्रदान करण्यात मदत करते आणि विविध लोकांमध्ये आधुनिक वृत्तीला प्रोत्साहन देते.
- ग्रामीण विकास--याने लोकांच्या ज्ञानाची क्षितीज रुंदावतात. अंधश्रद्धेबद्दलच्या अज्ञानावर मात करण्यास मदत होते- उत्पादनाच्या नवीन पद्धतींचा अवलंब करण्यास, जीवनाचा दर्जा सुधारण्यास, नवीन कुटीर उद्योगांची स्थापना करण्यास मदत होते, प्रच्छन्न बेरोजगारीच्या समस्येवर मात करण्यास मदत होते, गुणात्मक सुधारणा होते, उत्पन्नातील असमानता कमी होते, क्षमता सुधारते. आणि राहणीमानाचा दर्जा.
- असमानता कमी करणे कारण शिक्षणामुळे लोकांच्या क्षमता आणि कार्यक्षमतेत सुधारणा होते. ज्ञान आणि कौशल्य कार्यक्षमतेत सुधारणा- त्यामुळे चांगल्या संधी, उच्च सामाजिक स्थिती.
- विशेषतः LDC मध्ये कुटुंब नियोजनात मदत होते. शिक्षणामुळे लोकांच्या विचारांचे आधुनिकीकरण आणि क्रांतिकारी मार्ग आणि त्यांच्या विचार प्रक्रियेत सुधारणा घडून येते. हे लहान कुटुंबांचे महत्त्व स्पष्ट करते ज्यामुळे उच्च राहणीमान, महिला शिक्षण, कुटुंब नियोजन पद्धतींचा वापर इ.
- WHO च्या मते, आरोग्य म्हणजे लोकांचे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याण आणि रोगाची अनुपस्थिती. सुधारित प्रजनन क्षमता, सुधारित शिक्षण, कार्यक्षम श्रमशक्ती, दीर्घ आयुर्मान, प्रशिक्षण प्रदान करणे सोपे, कामाच्या तासांचे नुकसान कमी करणे.,आजारांवर कमी खर्च, कुटुंबाच्या आकारमानात घट, आरोग्य आणि गुंतवणूक.
- यामुळे कार्यक्षमता वाढते. अशिक्षित कामगारापेक्षा सुशिक्षित कामगार अधिक कार्यक्षम असतो. शिक्षणाच्या पातळीसह कार्यक्षमतेची व्याप्ती आणि पदवी वाढते.
- आर्थिक विकास हे नवोपक्रमाचे कार्य आहे (Schumpeter). ते नाविन्यपूर्ण उद्योजकांद्वारे ओळखले जातात जे कदाचित काही अपवाद वगळता शिक्षित आहेत.

नवीन तंत्रज्ञान तयार करणे, अंमलात आणणे आणि अवलंबणे हे शिक्षित कामगार शक्ती अधिक चांगले आहे ज्यामुळे पुढील वाढ होते

- पुरेशा प्रमाणात सुशिक्षित श्रमशक्ती असलेल्या अर्थव्यवस्थांना प्रगत देशांकडून तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे आणि तंत्रज्ञानातील अंतर अधिक वेगाने भरून काढणे किंवा कमी करण्याचा प्रयत्न करणे सोपे वाटते.
- शिक्षित श्रमशक्ती, विशेषत: उच्च शिक्षणामुळे संशोधन आणि विकासाला चालना मिळते. तसेच एफडीआय आकर्षित करण्यास मदत होते.
- शिक्षणामुळे व्यक्तीची व्याप्ती आणि अधिक कमावण्याची क्षमता वाढते.
- शिक्षणामुळे श्रमाची गुणवत्ता आणि भौतिक भांडवलाची गुणवत्ता देखील ज्ञानाच्या वापराने सुधारते.
- शिक्षणाचा समाजातील इतर घटकांवर प्रभाव (बाह्यता) असतो ज्यामुळे भांडवलाला कमी होणारा परतावा मिळतो.
- शिक्षण मानवी भांडवल, भौतिक भांडवल आणि त्या बदल्यात कृषी, उद्योग आणि अर्थव्यवस्थेच्या सेवा क्षेत्राच्या विकासात योगदान देते.
- ज्ञान आणि कौशल्याच्या माध्यमातून शिक्षणामुळे गरिबी कमी होते.
- शिक्षणामुळे राष्ट्रांना गुणात्मक बदल घडवून आणणे आणि समाजात परिवर्तन घडवून आणणे शक्य होते.

व्यक्ती (खाजगी) आणि संपूर्ण समाज या दोघांसाठी शिक्षणाचा खर्च (Cost)आणि फायदा/ लाभ (Benefit) आहे. खाजगी खर्च म्हणजे विद्यार्थ्यांनी केलेला खर्च आणि यात संधी खर्च देखील येतो. त्यांच्या फायद्यांमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक फायदा समाविष्ट केला आहे.

सार्वजनिक खर्चामध्ये सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी शिक्षण देण्यासाठी खर्च केलेला पैसा आणि त्याच्या या खर्चामध्ये संधी खर्चाचा समावेश होतो.

खालील आकृतीत ‘अ’ भागात ठिपके असलेली रेषा ही शिक्षणाच्या विविध स्तरांवरील अपेक्षित खाजगी परतावा दर्शविते. हे खाजगी खर्चापेक्षा वेगाने वाढते. विद्यार्थ्यासाठी, शिक्षणाची पातळी जसजशी वाढत जाते तसतसे त्याचे उत्पन्न वाढते. शिक्षणाच्या तृतीय स्तरावर खर्च लाभ फरक हा सर्वोच्च आहे. जसजसा शिक्षणाचा स्तर वाढतो तसतसा खर्चही वाढतो परंतु फायदे/लाभ किंवा परताव्यात वाढ ही खर्चाच्या वाढीपेक्षा जास्त असते.

आकृतीचा भाग 'ब' हा सामाजिक परतावा आणि शिक्षणाचा सामाजिक खर्च दर्शवितो. शिक्षणाच्या लाभमुळे संपूर्ण समाजाला किंवा अर्थव्यवस्थेला होणारा सामाजिक परतावा वाढतो पण तो शिक्षणाच्या तृतीय स्तरावर जवळजवळ थांबतो. सामाजिक खर्च जो

संपूर्ण समाजासाठी संधी खर्चाच्या रूपात आहे, म्हणजे, विशेषत: उच्च शिक्षणासाठी खर्च केलेला निधी अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांमध्ये अधिक उत्पादकपणे खर्च केला जाऊ शकतो. या आकृतीमध्ये, बिंदू B वर शिक्षणावरील निव्वळ सामाजिक परतावा हा संबंधित सामाजिक खर्चासाठी जास्तीत जास्त केला जातो. त्यानंतर फायद्यापेक्षा (लाभापेक्षा) खर्च अधिक वाढतो. उच्च शिक्षणाच्या सामाजिक फायद्यांच्या/ लाभांच्या विरोधात वाढणारी सामाजिक किंमत.

तृतीयक शिक्षणामध्ये सामाजिक खर्च उच्च पातळीवर आहे आणि वेगाने वाढतो, तरीही ते अपरिहार्य आहे कारण तृतीय स्तरावरील शिक्षणामध्ये संशोधन आणि विकासासाठी खर्च केलेला पैसा समाविष्ट असतो आणि त्याचा परिणाम शोध आणि नवकल्पनांच्या रूपात फायदा होतो. ते यामधून आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात गुणात्मक बदल घडवून आणतात.

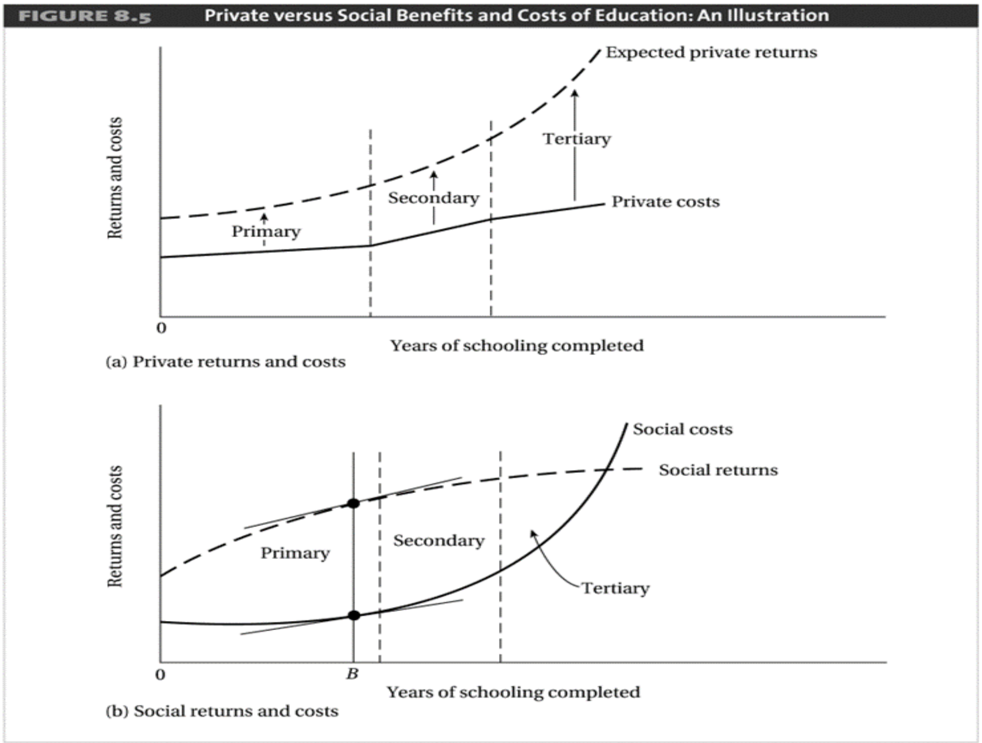

आकृती क्र. ८.२

जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी स्त्री शिक्षणावर भर देणे आवश्यक आहे. विशेषतः जगातील कमी विकसित देशांमध्ये महिला शिक्षणाकडे योग्य लक्ष देण्याची गरज आहे. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करणे आवश्यक आहे कारण

- बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये स्त्रियांच्या शिक्षणावरील परताव्याचा दर पुरुषांपेक्षा जास्त आहे.
- कामगार म्हणून उत्पादकतेत वाढ.

- उशीरा लग्न, कमी प्रजनन आणि मोठ्या प्रमाणात सुधारित बाल आरोग्य आणि पोषण होऊ.

- सुशिक्षित माता पुढील अनेक पिढ्यांसाठी देशाच्या मानवी पुनरुत्थानाची गुणवत्ता सुधारतात.

- शिक्षण महिलांना सक्षम बनवते ज्या बदल्यात त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती वाढवतात, ज्याचा गरिबीचे दुष्ट वर्तुळ तोडण्यात महत्त्वपूर्ण परिणाम होऊ शकतो.

आरोग्य :

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते (World Health Organisation,WHO),आरोग्य ही "पूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाची स्थिती आहे आणि केवळ रोग आणि अशक्तपणाची अनुपस्थिती नाही." WHO ची दुसरी पद्धत DALY म्हणून ओळखली जाते, ज्याचा अर्थ 'अपंगत्व समायोजित जीवन वर्ष' (‘Disability Adjusted Life Year’) आहे.

चांगले आरोग्य हा स्वतःच एक महत्त्वाचा विकास परिणाम आहे. आजारपणामुळे त्रास होतो तर निरोगी आयुष्य जास्त काळ आणि अधिक परिपूर्ण होण्याची शक्यता असते.

आर्थिक विकास उत्तम आरोग्यासाठी हातभार लावू शकतो, असे अनेकदा म्हटले जाते. संपत्ती ही उत्तम पोषण, वैद्यकीय सेवा आणि सार्वजनिक आरोग्य सेवेमध्ये अधिक गुंतवणूक आणते. त्याच वेळी, आरोग्य सुधारणा देखील आर्थिक विकासास हातभार लावू शकतात. चांगले पोषण, चांगले आरोग्य हे निरोगी मन आणि आत्मा देते ज्यामुळे व्यक्ती आर्थिकदृष्ट्या अधिक उत्पादक बनते. त्याचे योगदान खालील प्रमाणे आहे,

1 . सुधारित उत्पादकता : चांगले आरोग्य एखाद्या व्यक्तीची उत्पादकता सुधारते. चांगले आरोग्य हे एकतर सुट्टीद्वारे वाया गेलेले कमी दिवस किंवा काम करताना वाढलेली उत्पादनाक्षमता यामुळे कामगारांना अधिक उत्पादनक्षम बनवू शकते. कुटुंबातील सदस्यांच्या सुधारित आरोग्यावर आश्रितांची काळजी घेण्यात वाया जाणारा वेळ कमी होऊन समान प्रभाव पडतो .

2. सुधारित शिक्षण : सुधारित पोषण आणि कमी झालेले रोग, विशेषत: बालपणात होणारे रोग , हे सुधारित संज्ञानात्मक विकास करतात आणि शिकण्याची क्षमता वाढवतात. निरोगी मुले ही प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे कमी दिवस गैरहजर राहून शाळेतून जास्त फायदा मिळवू शकतात.

3. कार्यक्षम कामगार शक्ती : चांगले आरोग्य लोकांना कामाच्या बाबतीत अधिक कार्यक्षम बनवते. अंगमेहनतीच्या बाबतीतही, निरोगी श्रमशक्ती अधिक काम करू शकते आणि खराब आरोग्य असलेल्या श्रमशक्तीच्या तुलनेत अधिक उत्पादन करू शकते. आरोग्यामुळे शारीरिक कार्यक्षमता वाढते. उत्तम आरोग्य आणि पोषण आणि आरोग्य

लोकांना त्यांचे शारीरिक आरोग्य सुधारण्यास सक्षम करते. त्यांना काम करण्याची आणि अधिक कमाई करण्याच्या चांगल्या संधी मिळतात.

4. गुणात्मक श्रमशक्ती : आरोग्य हे मुलांना शाळा आणि महाविद्यालयात अधिक नियमित राहण्यास सक्षम करते. ते त्यांना एकाग्र होण्यास आणि चांगले समजण्यास मदत करते. त्यांना उच्च शिक्षण घेणे आणि उच्च पात्रता संपादन करणे सोपे वाटते. सुशिक्षित लोकसंख्या ही सामाजिक आणि आर्थिक संपत्ती आहे.

5. दीर्घ आयुर्मान : लोकांच्या आयुर्मानात, विशेषत: जगातील कमी विकसित देशांमध्ये, वाढ होत आहे. हे उच्च कामाचे तास आणि त्यामुळे अधिक उत्पादनक्षम वर्षे प्रदान करते. त्यामुळे उत्पादन व उत्पन्न वाढण्यास मदत होते.

6. प्रशिक्षण देणे सोपे : आरोग्य लोक त्यांच्या कामासाठी अधिक खुले असतात आणि त्यांना त्यांच्या कामात सहजपणे प्रशिक्षित केले जाऊ शकते. चांगले आरोग्य कामगारांना सेवा प्रशिक्षणात प्रभावीपणे सामावून घेण्यास सक्षम करते. खरतर त्यांचा कामाबद्दल तसेच त्यांना येणाऱ्या समस्यांबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन असतो. सकारात्मक दृष्टीकोन असलेले कामगार हे उत्पादन युनिटसाठी एक उत्तम संपत्ती आहेत . अशा कामगारांना कामाचे चांगले वातावरणही मिळते.

7. कामाच्या तासांचे नुकसान/ गमावणं कमी करते : चांगले आरोग्य कामगारांना त्यांच्या कामात नियमित, वक्तशीर आणि अधिक लक्ष देण्यास मदत करते. याचा परिणाम कामगारांच्या उत्पन्नावर होतो.

8. आजाराच्या उपचारावरील खर्च कमी होतो : जे लोक चांगले आरोग्य अनुभवतात ते वैद्यकीय उपचारांवर कमी खर्च करतात. हे त्यांना अधिक स्वायत्त उत्पन्न/आय (Disposable Income) देते जे ते त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी खर्च करू शकतात.

9. कुटुंबाचा आकार कमी (लहान कुटुंब) : लैंगिक आणि पुनरुत्पादक आरोग्यामधील गुंतवणूक कुटुंबांचा आकार कमी करून गरिबी कमी करू शकते. सामाजिक स्तरावर, समान गुंतवणुकीमुळे आर्थिक विकासासाठी अनुकूल लोकसंख्याशास्त्रीय बदल होऊ शकतात. बचतीत भरीव वाढ होऊ शकते. या बचतीतून विकासासाठी आवश्यक गुंतवणुकीसाठी निधी उपलब्ध होतो/होऊ शकतो..

10. आरोग्य आणि गुंतवणूक : निरोगी व्यक्तींकडे अधिक बचत करण्याची क्षमता आणि प्रोत्साहन/ ईच्छ्या असते. भांडवलाचा हा संचय गुंतवणुकीद्वारे वाढ वाढविण्यात मदत करू शकतो. जेव्हा कर्मचारी निरोगी आणि चांगले शिक्षित असतात तेव्हा कंपन्या अधिक गुंतवणूक करण्याची शक्यता असते. निरोगी आणि रोगमुक्त वातावरण पर्यटनासह अनेक क्षेत्रांच्या विकासास मदत करेल.

निष्कर्ष : अशाप्रकारे, चांगल्या आरोग्यामुळे अर्थव्यवस्थेला सक्रिय आणि कार्यक्षम कर्मचारी मिळू शकतात. एक प्रसिद्ध आणि प्रचलित म्हण नेहमी म्हणते की 'आरोग्य हीच

संपत्ती' खरे तर प्रत्यक्षात, भांडवल आणि नैसर्गिक संसाधने हे उत्पादनाचे निष्क्रीय घटक आहेत आणि मनुष्य हा सक्रिय घटक आहे जो भांडवल जमा करतो, नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण करतो, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संस्था तयार करतो आणि आर्थिक विकासाचा वेग वाढवितो.

८.५ अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार (WORKERS IN INFORMAL SECTOR)

सर्वांगीण विकास प्रक्रियेत, अनौपचारिक क्षेत्र त्याच्या उच्च श्रम शोषून घेण्याची क्षमता, कमी वेतन खर्च आणि पुढील आणि मागील जोडण्यामुळे खूप महत्वाची भूमिका बजावते. अर्थव्यवस्थेतील अनौपचारिक क्षेत्राचे योगदान विशेषत: रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने खूप मोठे आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात आणि खाजगी औपचारिक क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी नसल्यामुळे, अनेक लोकांना उपजीविकेसाठी अनौपचारिक क्षेत्रात सामील व्हावे लागते.

अनौपचारिक क्षेत्र रस्त्यांवर, पदपथांवर आणि शहरांच्या मागील गल्ल्यांतून दिसू शकते आणि त्यात लहान व्यापारी, रस्त्यावर विक्रेते, हमाल , लहान कारागीर, न्हावी आणि चपला/ बूट चमकावणारी (polish) मुले यांचा समावेश होतो.

अनौपचारिक क्षेत्र हा शब्द पहिल्यांदा 1970 मध्ये कीथ हार्ट आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) यांनी वापरला. वेगवेगळ्या लेखकांनी आणि विद्वानांनी अनौपचारिक क्षेत्राचा वेगवेगळ्या प्रकारे अर्थ लावला आहे. इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑफ लेबर स्टॅटिस्टीशियन्स (ICLS कामगार सांख्यिकीशास्त्रज्ञांची आंतरराष्ट्रीय परिषद) ने अनौपचारिक क्षेत्राची व्याख्या एका विशिष्ट आकारापेक्षा कमी असलेल्या सर्व अनौपचारिक (किंवा असंघटित) उपक्रम म्हणून केली आहे, ज्यात अनौपचारिक नियोक्त्यांच्या मालकीचे सूक्ष्म उपक्रम आहेत, जे सतत आधारावर एक किंवा अधिक कर्मचारी नियुक्त करतात आणि मालकीचे खाते व्यक्तींद्वारे, जे अधूनमधून योगदान देणारे कौटुंबिक कर्मचारी आणि कर्मचारी नियुक्त करू शकतात.

गैर-सांख्यिकीय अटींमध्ये, अनौपचारिक क्षेत्रात अनौपचारिक उपक्रमांमधील नियोक्ते, अनौपचारिक उपक्रमांमधील स्वत:चे खाते कामगार, पगार नसलेले कुटुंब कामगार आणि अनौपचारिक उत्पादकांच्या सहकारी संस्थांचे सदस्य यांचा समावेश होतो.

1. रोजगाराचे स्वरूप : अनौपचारिक क्षेत्रात गुंतलेल्या लोकांसाठी संरक्षण आणि मान्यता नसते, किमान वेतन कायद्याचे संरक्षण नसते, कामगार संघटनेची अनुपस्थिती, कमी उत्पन्न आणि वेतन, अल्प नोकरी सुरक्षा, कोणतेही फायदे नसणे इत्यादी

2. नोकरीचे स्वरूप : अनौपचारिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये कमी दर्जाचे तंत्रज्ञान आणि कौशल्य, अकुशल कामगार यांचा समावेश असतो.

3. उपक्रम/ उद्योग/ उद्यम प्रकार : अनौपचारिक क्षेत्रातील उपक्रम/ उद्योग हे लहान प्रमाणात, अनियंत्रित, सहज प्रवेश, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध संसाधनांवर अवलंबून,

कौटुंबिक श्रमाचा वापर, स्थिर भांडवलापेक्षा उच्च पातळीचे खेळते भांडवल, कमी उत्पादकता, श्रम गहन, क्रियाकलाप सज्ज आहेत. आधुनिक क्षेत्राच्या गरजांसाठी जसे की, वाहन दुरुस्ती, रेडिओ/ टीव्ही/ रेफ्रिजरेटर/ घड्याळ दुरुस्ती, विटांचे उत्पादन इ.

4. अधिवासाची समस्या : जमीन आणि गृहनिर्माण वसाहत -रिक्त सार्वजनिक आणि खाजगी जमिनीचा अनधिकृत वापर, बांधकामांचे अनधिकृत बांधकाम, कमी किमतीत आणि स्थानिकरित्या उपलब्ध कचरा सामग्रीवर अवलंबून राहणे, कमी किमतीचे कौटुंबिक श्रम, प्रतिबंधात्मक मानकांची अनुपस्थिती, गैर-उपलब्धता. गहाण

5. पत बाजार : अनौपचारिक पत बाजार हे अनियंत्रित आहे, सुलभ प्रवेशयोग्यता, लहान आकार आणि कमी कालावधी/वेळ, कमी प्रशासन आणि माहिती खर्च, थोडे किंवा कोणतेही संपार्श्विक, लवचिक व्याजदर, अत्यंत लवचिक व्यवहार आणि वैयक्तिक गरजांनुसार परतफेड.

फायदे:

- उच्च उत्पादकता आणि अधिशेष: अनौपचारिक क्षेत्राची उत्पादकता ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा जास्त आहे. ते अधिक अधिशेष निर्माण करते. या अतिरिक्त रकमेचा उपयोग औपचारिक क्षेत्राला चालना देण्यासाठी केला जाऊ शकतो.
- कमी भांडवल तीव्रता: हे क्षेत्र विकसनशील देशांच्या संसाधन एंडॉवमेंटसाठी अधिक योग्य आहे. अनौपचारिक क्षेत्र भांडवली क्षेत्रापेक्षा श्रम-केंद्रित तंत्रांचा वापर करते. अशा प्रकारे, ते विकसनशील देशांसाठी अधिक योग्य आहेत जे तुलनेने भांडवलाची कमतरता आणि कामगार अधिशेष आहेत. त्यातून रोजगाराच्या संधी अधिक वेगाने निर्माण होऊ शकतात.
- शिकण्याचा अनुभव: अनौपचारिक क्षेत्र वेतन कामगार आणि स्वयंरोजगार या दोघांनाही शिकण्याचा अनुभव प्रदान करतो. त्यामुळे मानवी भांडवलात वाढ होते.

अनौपचारिक क्षेत्रातील समस्या (Problems of informal sector) :

1. श्रमसंबंधित आव्हाने : ग्रामीण आणि शहरी विभागामध्ये मोठ्या संख्येने कर्मचाऱ्यांची विभागणी करणे, जरी मोठ्या संख्येने ग्रामीण क्षेत्रात कार्यरत असले तरी, मोठे आव्हान अनौपचारिक क्षेत्रातील शहरी कर्मचाऱ्यांमध्ये आहे.

- कामाचे मोठे तास, कमी पगार आणि कामाची कठीण परिस्थिती.
- कमी नोकरीची सुरक्षितता, उच्च उलाढाल आणि नोकरीत कमी समाधान.
- अपुरे सामाजिक सुरक्षा नियमन.
- अधिकारांचा वापर करण्यात अडचण.
- बाल आणि सक्तीचे श्रम आणि विविध कारणांवर आधारित भेदभाव.
- असुरक्षित, कमी पगाराच्या आणि कमी मूल्याच्या नोकऱ्या.

2. उत्पादकता : अनौपचारिक क्षेत्रात मुळात एमएसएमई आणि घरगुती व्यवसायांचा समावेश होतो जे रिलायन्ससारख्या कंपन्यांइतके मोठे नाहीत. ते स्केलच्या अर्थव्यवस्थेचा लाभ घेण्यास असमर्थ आहेत.

3. कर महसूल वाढवण्यास असमर्थता : अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे व्यवसाय थेट नियंत्रित केले जात नसल्यामुळे, ते नियामक चौकटीपासून उत्पन्न आणि खर्च लपवून सहसा एक किंवा अधिक कर टाळतात. अर्थव्यवस्थेचा मोठा भाग कराच्या कक्षेबाहेर राहिल्याने हे सरकारसमोर आव्हान आहे.

4. नियंत्रण आणि पाळत ठेवण्याचा अभाव : अनौपचारिक क्षेत्रावर सरकारचे नियंत्रण नाही. पुढे, अर्थव्यवस्थेची खरी स्थिती दर्शवणारी कोणतीही अधिकृत आकडेवारी उपलब्ध नाही, ज्यामुळे सरकारला विशेषत: अनौपचारिक क्षेत्र आणि सर्वसाधारणपणे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेबाबत धोरणे बनवणे कठीण होते.

5. कमी-गुणवत्तेची उत्पादने : जरी अनौपचारिक क्षेत्र भारतीय लोकसंख्येच्या 75% पेक्षा जास्त रोजगार देत असले तरी, प्रति कर्मचारी मूल्य-वर्धन खूपच कमी आहे. याचा अर्थ आपल्या मानव संसाधनाचा एक मोठा भाग अप्रयुक्त आहे/कमी वापरला जातो.

6. वित्त क्रंच : लहान संरचनेमुळे आणि त्याच्या एक व्यक्ति व्यवहार/कार्यामुळे, अनौपचारिक क्षेत्रातील उद्योजक त्यांच्या व्यवसायाच्या विस्तारासाठी वित्तीय संस्थांकडून पुरेशी वित्त/पत सुविधा मिळविण्यास सक्षम नाहीत. बँक हमीच्या शोधात अनौपचारिक क्षेत्रातील अनेक उद्योजक उच्च व्याजदरासह अनौपचारिक कर्जाचा अवलंब करतात. तीव्र आर्थिक संकटाच्या परिस्थितीत, त्यापैकी काही व्यवसाय बंद करतात. त्यामुळे अनौपचारिक क्षेत्रासाठी संस्थात्मक कर्ज मिळणे ही बारमाही समस्या आहे.

7. शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव : अनौपचारिक क्षेत्रातील एक महत्त्वाची कमतरता म्हणजे तांत्रिक शिक्षण आणि कौशल्याचा अभाव. बहुसंख्य अनौपचारिक क्षेत्रात फारच कमी कर्मचारी आहेत म्हणून एकल पुरुष उद्योजकतेमध्ये कामगारांची विभागणी नसते. कमी कौशल्यामुळे, अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांचे वेतन औपचारिक क्षेत्रातील त्यांच्या समकक्षांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. कौशल्याचा अभाव अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनाच्या प्रमाणावर आणि गुणवत्तेवर देखील परिणाम करतो.

8. अत्यंत खराब भौतिक पायाभूत सुविधा : कमी भांडवल निर्मितीमुळे अनौपचारिक क्षेत्रात भौतिक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. कमी भांडवल निर्मितीमुळे भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये कमी गुंतवणूक होते. या तांत्रिक प्रगत युगात औद्योगिक उत्पादकता वाढवण्यासाठी आधुनिक पायाभूत सुविधा महत्त्वाच्या आहेत. जागतिकीकरणाच्या युगात, जेथे उद्योग भांडवल-केंद्रित होत आहेत, त्यामुळे अनौपचारिक क्षेत्रातील प्रामुख्याने कामगार-चालित उद्योग कालबाह्य झाले आहेत.

9. सामाजिक संरक्षणाचा अभाव : अनौपचारिक कामगारांसाठी कोणतेही सामाजिक सुरक्षा उपाय नाहीत. सरकारने दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबांसाठी सुरू केलेली तुटपुंजी वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना अनौपचारिक कामगारांना त्यांच्या आयुष्याच्या संध्याकाळच्या काळात शाश्वत उपजीविका देण्यासाठी अपुरी आहे. अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांसाठी क्वचितच जीवन विमा किंवा आरोग्य विमा योजना आहे. भारतातील काही राज्यांनी अनौपचारिक कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा उपाय पार पाडले असले तरी त्यांची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी झालेली नाही.

10. औपचारिक क्षेत्राशी अप्रभावी संबंध : औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्रामध्ये नाजूक सहसंवाद आहे. अनौपचारिक क्षेत्रातील क्रियाकलाप आणि कर्मचाऱ्यांकडे औपचारिक क्षेत्राच्या मोठ्या-बंधुत्वाच्या वृत्तीने अनौपचारिक आणि औपचारिक क्षेत्रांमधील कामगिरीमध्ये दरी निर्माण केली आहे. औपचारिक क्षेत्र हे संघटित आणि संरचित आहे, तर अनौपचारिक क्षेत्र बहुतेक असंघटित आणि असंरचित आहे. औपचारिक क्षेत्रात काम करणारे कामगार मोठ्या प्रमाणात संरक्षित आहेत, तर अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणारे असुरक्षित आहेत. सर्व सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रम औपचारिक क्षेत्राच्या वाढत्या कार्यक्षमतेकडे निर्देशित केले जातात, तर अनौपचारिक क्षेत्राला बळकट करण्यासाठी कोणतीही धोरणे आणि कार्यक्रम नाहीत. जरी ते अस्तित्वात असले तरी ते कागदावर असतात परंतु सहसा व्यवहारात नसतात.

नियतकालिक कामगार दल सर्वेक्षण: नियतकालिक कामगार दल सर्वेक्षणानुसार, भारतातील 90 टक्क्यांहून अधिक कामगार हे अनौपचारिक कामगार आहेत. यापैकी ग्रामीण भागात काम करणारे कामगार शहरी भागातील कामगारांपेक्षा लक्षणीय आहेत.

- याचे प्रामुख्याने हे कारण आहे की मोठ्या संख्येने अनौपचारिक कामगार हे शेती किंवा कृषी कार्यात गुंतलेले आहेत.

- शहरी भागातील लोक प्रामुख्याने उत्पादन, व्यापार, उपहारगृह आणि विश्रामगृह, बांधकाम यामध्ये गुंतलेले आहेत; वाहतूक; साठवण आणि संप्रेषण; आणि वित्त, व्यवसाय आणि स्थावर मिळकत/मालमत्ता.

- **अनौपचारिक कामगारांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे:**

  - **बहुसंख्य कामगार वर्ग :** भारतातील अंदाजे 450 दशलक्ष अनौपचारिक कामगार त्याच्या एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी 90% आहेत, दरवर्षी 5-10 दशलक्ष कामगार जोडले जातात.

  - **महामारीमुळे नोकऱ्यांचे नुकसान :** ऑक्सफॅमच्या ताज्या जागतिक अहवालानुसार, 2020 मध्ये एकूण 122 दशलक्ष नोकऱ्या गमावलेल्यांपैकी 75% अनौपचारिक क्षेत्रात गमावल्या गेल्या.

- कोविड-19 साथीचा अनुभव सांगतो की, सामाजिक संरक्षण देण्याचीही गरज आहे, कारण लॉकडाऊनमुळे/ कडक नियंत्रणामुळे संपूर्ण देश निलंबनाच्या स्थितीत गेल्याने अनौपचारिक क्षेत्रातील असुरक्षितता अधिक ठळक झाली आहे.

- शिवाय, चालू आर्थिक वर्ष 2020-21 मध्ये, अर्थव्यवस्था 7.7% ने संकुचित होण्याची अपेक्षा आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मिती करून अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्याची नितांत गरज आहे.

♣ **कामगारांसाठी सुरक्षा :** प्रत्येक कामगाराला तीन प्रकारची सुरक्षा असावी:

• **वेतन सुरक्षा :** नवीन वेतन प्रदान (payment)(सुधारणा) अधिनियम, 2017 च्यानुसार, भारतातील प्रत्येक कामगाराला विशिष्ट किमान वेतन दिले पाहिजे.

• **नोकरी सुरक्षा :** जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेत, कामगारांना नोकरीची सुरक्षा प्रदान केली गेली पाहिजे, म्हणजे कर्मचाऱ्यांना कामावर ठेवणे आणि नियुक्त करणे सोपे असावे.

• **सामाजिक सुरक्षा :** वैद्यकीय आपत्कालीन परिस्थितीत, मृत्यू झाल्यास किंवा वृद्धापकाळात, लोकांना स्वतःची काळजी घेण्यास सक्षम असावे.

आव्हाने :

♣ **श्रमसंबंधित आव्हाने :** ग्रामीण आणि शहरी विभागामध्ये मोठ्या संख्येने कामगारांची विभागणी करणे, जरी मोठ्या संख्येने ग्रामीण क्षेत्रात काम केले जात असले तरी, मोठे आव्हान अनौपचारिक क्षेत्रातील शहरी कर्मचाऱ्यांमध्ये आहे.

o कामाचे मोठे तास, कमी पगार आणि कामाची कठीण परिस्थिती.

o नोकरीची कमी सुरक्षितता, उच्च उलाढाल आणि नोकरीत कमी समाधान.

o अपुरे सामाजिक सुरक्षा नियमन.

o अधिकारांचा वापर करण्यात अडचण.

o बाल आणि सक्तीचे श्रम आणि विविध कारणांवर आधारित भेदभाव.

o असुरक्षित, कमी पगाराच्या आणि कमी मूल्याच्या नोकऱ्या.

♣ **उत्पादकता :** अनौपचारिक क्षेत्रात मुळात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) आणि घरगुती व्यवसायांचा समावेश होतो जे रिलायन्ससारख्या कंपन्यांइतके मोठे नाहीत. ते अर्थव्यवस्थेचा मितव्ययी लाभ घेण्यास असमर्थ आहेत.

♣ **कर महसूल वाढवण्यास असमर्थता :** अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे व्यवसाय थेट नियंत्रित केले जात नसल्यामुळे, ते नियामक चौकटीपासून उत्पन्न आणि खर्च लपवून सहसा एक किंवा अधिक कर टाळतात. अर्थव्यवस्थेचा मोठा भाग कराच्या कक्षेबाहेर राहिल्याने हे सरकारसमोर आव्हान आहे.

♣ **नियंत्रण आणि पाळत ठेवण्याचा अभाव :** अनौपचारिक क्षेत्रावर सरकारचे नियंत्रण नाही.

o अर्थव्यवस्थेची खरी स्थिती दर्शवणारी कोणतीही अधिकृत आकडेवारी उपलब्ध नाही, ज्यामुळे सरकारला विशेषत: अनौपचारिक क्षेत्र आणि सर्वसाधारणपणे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेबाबत धोरणे बनवणे कठीण होते.

♣ **कमी-गुणवत्तेची उत्पादने :** जरी अनौपचारिक क्षेत्र भारतीय लोकसंख्येच्या 75% पेक्षा जास्त रोजगार देत असले तरी, प्रति कर्मचारी मूल्यवर्धन खूपच कमी आहे. याचा अर्थ आपल्या मानव संसाधनाचा एक मोठा भाग कमी वापरला गेला आहे.

शासनाने घेतलेले अलीकडील उपक्रम

❖ **आत्मनिर्भर भारत अभियान :**

o 'आत्मनिर्भर भारत अभियान (किंवा स्वावलंबी भारत अभियान)' आर्थिक प्रोत्साहन

संचासह - 20 लाख कोटी रुपयांचे - जागतिक बाजारपेठेतील वाटा मिळविण्यासाठी सुरक्षितता अनुपालन आणि दर्जेदार वस्तू सुधारण्यावर भर देऊन आयात अवलंबित्व कमी करण्याच्या उद्देशाने.

❖ **श्रम संहिता :**

o अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या अनौपचारिक शहरी भागाची काळजी घेण्यासाठी संसदेने मंजूर केलेले नवीन कामगार संहिता म्हणजेच गिग इकॉनॉमी, कामगार आता साथीच्या रोगासारख्या परिस्थितीत सर्वात जास्त प्रभावित झाले आहेत.

❖ **ई-श्रम पोर्टल :**

o कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाने असंघटित कामगारांचा राष्ट्रीय डेटाबेस (NDUW) तयार करण्यासाठी eSHRAM पोर्टल विकसित केले आहे जेणेकरून त्यांच्या रोजगारक्षमतेची इष्टतम प्राप्ती होईल आणि त्यांना सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ मिळावा.

o स्थलांतरित कामगार, बांधकाम कामगार, टमटम आणि प्लॅटफॉर्म कामगार इत्यादींसह असंघटित कामगारांचा हा पहिलाच राष्ट्रीय डेटाबेस आहे.

❖ **उद्यम पोर्टल :**

o MSME (Udyam) च्या नोंदणीसाठी हे एकमेव सरकारी पोर्टल आहे.

o सूक्ष्म, लघु मध्यम उद्योग मंत्रालय या पोर्टलची देखरेख करते.

o हे नोंदणीशी संबंधित तपशील आणि पायऱ्या देते आणि कोणत्याही व्यक्तीसाठी नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करते.

o हे विनामूल्य आणि पेपरलेस नोंदणी प्रदान करते.

❖ **प्रधान मंत्री श्रम योगी मान-धन :**

o PM-SYM ही केंद्रीय क्षेत्रातील योजना आहे जी कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाद्वारे प्रशासित केली जाते आणि भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि समुदाय सेवा केंद्रे (CSCs) द्वारे लागू केली जाते.

o ही योजना देशातील असंघटित क्षेत्रातील सुमारे 42 कोटी कामगारांना लाभ देण्याचा प्रयत्न करते.

❖ **कामगार सुधारणा :**

o संसदेने तीन कामगार संहिता पारित केल्या - **औद्योगिक संबंधांवर; व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाची परिस्थिती; आणि सामाजिक सुरक्षा** - देशाचे पुरातन कामगार कायदे सुलभ करण्याचा आणि कामगारांच्या फायद्यांशी तडजोड न करता आर्थिक क्रियाकलापांना चालना देण्याचा प्रस्ताव.

❖ **पीएम स्वनिधि :**

o गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालयाने (MoHUA) रस्त्यावर विक्रेत्यांना परवडणारे कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रधानमंत्री स्ट्रीट व्हेंडरची आत्मा निर्भार निधी (PM SVANidhi) सुरू केली आहे.

o योजनेचा फायदा विक्रेते, फेरीवाले, ठेलेवाले आणि विविध क्षेत्रातील कापड, कपडे, कारागीर उत्पादने, केशकर्तनालये, लॉन्ड्री सेवा इत्यादींशी संबंधित वस्तू आणि सेवांशी संबंधित लोकांना होईल.

❖ **दीनदयाल अंत्योदय योजना राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान :**

o हे मिशन/ कार्य 2014 मध्ये सुरू करण्यात आले होते आणि ते गृहनिर्माण आणि गरीबी निर्मूलन मंत्रालयाद्वारे लागू केले जात आहे.

o कौशल्य विकासाद्वारे शाश्वत उपजीविकेच्या संधी वाढवून शहरी गरिबांचे उत्थान करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

❖ **एक राष्ट्र एक रेशन कार्ड (एक राष्ट्र एक शिधा पत्रिका) :**

o भारत सरकारने वन नेशन वन रेशन कार्ड योजना (ONORC) सुरू केली. ONORC लाभार्थ्याला रेशनकार्ड नोंदणीकृत असलेल्या ठिकाणाकडे दुर्लक्ष करून भारतातील कोठूनही त्याच्या अन्न हक्कात प्रवेश करू देते.

❖ **मनरेगा :** मनरेगा हा जगातील सर्वात मोठ्या काम हमी कार्यक्रमांपैकी एक आहे.

• सार्वजनिक कामाशी संबंधित अकुशल हाताने काम करण्यास इच्छुक असलेल्या कोणत्याही ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांना प्रत्येक आर्थिक वर्षात 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी देणे हे या योजनेचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.

• पूर्वीच्या रोजगार हमी योजनांच्या विपरीत, या कायद्याचा उद्देश हक्क-आधारित चौकटी/रचनेद्वारे दीर्घकालीन दारिद्र्याच्या कारणांना संबोधित करणे हा आहे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- स्थलांतरित कामगारांची काळजी घेणे: मानव विकास संस्थेच्या अहवालानुसार, एकूण असुरक्षित स्थलांतरित कामगारांची संख्या 115 दशलक्ष ते 140 दशलक्ष पर्यंत आहे.

o त्यामुळे, स्थलांतरित अनौपचारिक कर्मचाऱ्यांच्या संदर्भात त्यांची लागूता कशी प्रकट होईल हे स्पष्टपणे सांगणे मसुदा नियमांसाठी महत्त्वाचे आहे.

- MSME बळकट करणे: जवळपास 40% अनौपचारिक कर्मचारी MSME मध्ये कार्यरत आहेत. त्यामुळे एमएसएमईच्या बळकटीकरणामुळे आर्थिक सुधारणा, रोजगार निर्मिती आणि अर्थव्यवस्थेचे औपचारिकीकरण होणे स्वाभाविक आहे.

- CSR खर्चांतर्गत कौशल्य: मोठ्या कॉर्पोरेट हाऊसेसने CSR (कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी) खर्चांतर्गत असंघटित क्षेत्रातील लोकांना कौशल्य निर्माण करण्याची जबाबदारीही घेतली पाहिजे.

o श्रमशक्ती कुशल आणि शिक्षित नसल्यास, त्यांना औपचारिक क्षेत्रात सामावून घेतले जाणार नाही आणि औपचारिकीकरणाच्या प्रयत्नांमुळे बेरोजगारी होईल.

♣ **सोपी नियामक चौकट :** अनौपचारिक क्षेत्राचे औपचारिक क्षेत्राकडे संक्रमण तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा अनौपचारिक क्षेत्राला नियामक अनुपालनाच्या ओझ्यातून आराम दिला जातो आणि आधुनिक, डिजिटलीकृत औपचारिक प्रणालीशी जुळवून घेण्यासाठी पुरेसा वेळ दिला जातो.

♣ **अदृश्य कामगारांना ओळखणे :** घरगुती कामगारांसाठी त्यांचे हक्क ओळखण्यासाठी आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी लवकरात लवकर राष्ट्रीय धोरण आणणे आवश्यक आहे.

♣ **सामाजिक सुरक्षा :** अटल पेन्शन योजना, पंतप्रधान जीवन ज्योती योजना, राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना, आम आदमी विमा योजना यासारख्या सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये गुंतवणूक केल्याने कामगारांची स्थिती सुधारण्यास मदत होऊ शकते.

o आर्थिक सर्वेक्षण 2016-17 मध्ये सार्वत्रिक मूलभूत उत्पन्नाचा उल्लेख या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल आहे.

♣ **आर्थिक सहाय्य :** लघुउद्योगांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देणे हे त्यांना संघटित क्षेत्रात आणण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

o मुद्रा कर्ज आणि स्टार्ट-अप इंडिया सारख्या योजना तरुणांना संघटित क्षेत्रात स्थान निर्माण करण्यास मदत करत आहेत.

निष्कर्ष

- अनौपचारिक अर्थव्यवस्था ही एक अतिशय व्यापक आणि गुंतागुंतीची संकल्पना आहे. औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही क्षेत्रातील अनेक व्यक्ती त्यावर अवलंबून आहेत.
- अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत सामाजिक सुरक्षा नेटवर्क तयार करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील कामगारांची सामाजिक सुरक्षा ही सरकारची सर्वोच्च प्राथमिकता असली पाहिजे.
- प्रमाणित जीवन जगण्याच्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, स्वच्छता आणि शिक्षण या किमान वेतनाच्या गरजेपर्यंत पोहोचण्याचा निकष आहे.
- सुरक्षेच्या तीन पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे जसे की, नोकरी सुरक्षा, वेतन सुरक्षा आणि सामाजिक सुरक्षा.

८.६ सामाजिक सुरक्षा (SOCIAL SECURITY)

सामाजिक सुरक्षा या शब्दाची व्याख्या अधिकाऱ्यांनी वेगळ्या प्रकारे केली आहे आणि म्हणून या संज्ञेची कोणतीही सामान्यतः स्वीकृत व्याख्या नाही. या मुद्द्यावर प्रामुख्याने दोन विचारधारा आहेत, एक ILO द्वारे प्रतिनिधित्व केले जाते जे सामाजिक सुरक्षेची व्याप्ती एखाद्या व्यक्तीच्या उत्पन्नाची तोटा किंवा कमी होण्यापासून राखण्यासाठी मर्यादित करते.

आणखी एक दृष्टिकोन व्यापक अर्थाने सामाजिक सुरक्षा स्पष्ट करतो;या अर्थाने, एखाद्या व्यक्तीला एक सभ्य जीवनमान प्राप्त करण्यास आणि टिकवून ठेवण्यास सक्षम करण्यासाठी तयार केलेली(आखलेली) धोरणे आणि संस्थांचा हा संच आहे. याचे वर्णन सामाजिक सुरक्षिततेचे प्रतिबंधात्मक किंवा प्रचारात्मक स्वरूप म्हणून केले जाते. युनायटेड स्टेट्स सोशल सिक्युरिटी ऍक्ट, 1935, अस्तित्वात आल्यावर प्रथमच सामाजिक सुरक्षा हा शब्द वापरण्यात आला.

सामाजिक सुरक्षा ही अशी सुरक्षा आहे जी समाजातील सदस्य ज्या जोखमींना सामोरे जातात त्या विशिष्ट जोखमींपासून त्यांना योग्य संस्थांद्वारे संरक्षण / सुरक्षा प्रदान करते.

ILO ने सामाजिक सुरक्षेची व्याख्या ही 'समाजाने योग्य संस्थेद्वारे, सदस्यांना ज्या काही जोखमींना सामोरे जावे लागते त्याविरूद्ध दिलेली हमी' अशी केली आहे. ह्या जोखमीमध्ये मूलत: आकस्मिकता आहे, ज्यांच्या विरूद्ध लहान साधने आणि तुटपुंजी संसाधने असलेल्या व्यक्ती त्यांच्या स्वत:च्या क्षमतेने किंवा प्रतिष्ठेने किंवा त्यांच्या सहकारी कामगारांसह खाजगी संयोजनात देखील प्रभावीपणे प्रदान करू शकत नाहीत – ह्या जोखमी म्हणजे आजारपण, मातृत्व, अवैधपणा, वृद्धत्व आणि मृत्यू. या आकस्मिक परिस्थितींचे वैशिष्ट्य से आहे की ती कामगार वर्गाची स्वतःची आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्यांची आरोग्य आणि सभ्यतेवर अवलंबून राहण्याची क्षमता धोक्यात आणते.

Lexicon Universal Encyclopaedia नुसार, सामाजिक सुरक्षा या शब्दाची व्याख्या 'सार्वजनिक कार्यक्रमांचा समावेश करून कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबियांना वृद्धापकाळ, आजारपण, बेरोजगारी किंवा मृत्यूशी संबंधित उत्पन्नाच्या नुकसानीपासून संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली आहे. हा शब्द काहीवेळा अशा सर्वांसाठी समर्थनाची विस्तृत प्रणाली समाविष्ट करण्यासाठी देखील वापरला जातो जे कोणत्याही कारणास्तव, स्वत: ला राखण्यात अक्षम आहेत. सामाजिक सुरक्षेची संकल्पना मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्यायाच्या कल्पनांवर आधारित आहे.

लॉर्ड बेव्हरीजच्या मते, सामाजिक सुरक्षा म्हणजे " इच्छा, रोग, अज्ञान, कुचकामीपणा आणि आळस या पाच महाकाय राक्षसांवर केलेले आक्रमण आहे ." ही संकल्पना सामाजिक न्याय आणि समतेशी संबंधित आहे. ILO ने सामाजिक सुरक्षेची व्याख्या अशी केली आहे, "समाजाने दिलेली सुरक्षितता, काही विशिष्ट जोखमींच्या विरोधात समाजाने दिलेली सुरक्षा... सामाजिक सुरक्षा ही रोग टाळण्यासाठी आणि बरा करण्यासाठी, जेव्हा लोक कमावण्यास आणि फायदेशीर रोजगारासाठी पुनर्संचयित करण्यात अक्षम असतात तेव्हा त्यांना संरक्षण देण्यासाठी तयार केली आहे.

नॅशनल कमिशन ऑन लेबर (NCL) (1969) ने सामाजिक सुरक्षेची संकल्पना अशी परिभाषित केली आहे की, सामाजिक सुरक्षिततेची कल्पना केली आहे की सामाजिक जोखमीच्या विरोधात सामूहिक कारवाई करून समुदायाच्या सदस्यांचे संरक्षण केले जाईल ज्यांची खाजगी संसाधनांने पुरेशी नसल्याने त्यांना अनुचित त्रास होतो आणि वंचित राहावे लागेल.

सामाजिक सुरक्षा ही संकल्पना मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्यायाच्या कल्पनांवर आधारित आहे. देशाच्या एकूण कल्याणासाठी योगदान देण्यासाठी ते नागरिकांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करते.

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमाची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

(१) सामाजिक सुरक्षा योजना अशा कर्मचाऱ्यांना सामाजिक सहाय्य आणि सामाजिक विमा प्रदान करते ज्यांना त्यांच्या जीवनातील काही आपत्कालीन परिस्थितींमुळे नियमित कमाई न करता जीवनातील आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

(२) या योजना देशाच्या कायद्याद्वारे अंमलात आणल्या जातात.

(३) या योजना सामान्यत: आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या जोखमीच्या संपर्कात असलेल्या कर्मचाऱ्यांना मदत करणाऱ्या असतात. ज्या समाजाचा ते एक भाग आहे त्या समाजाच्या सदस्यांद्वारे त्यांना हे संरक्षण प्रदान केले जाते

(४) या योजनांचा दृष्टीकोन व्यापक आहे. त्या केवळ आपत्कालीन परिस्थितीमुळे त्रस्त झालेल्या कर्मचाऱ्यांना तात्काळ दिलासा देत नाहीत तर भविष्यात अशाच समस्यांना तोंड देऊ शकणाऱ्या इतरांना मानसिक सुरक्षा देखील देतात.

सामाजिक सुरक्षा ही मुळात मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्यायाच्या उच्च आदर्शांशी संबंधित आहे.

सामाजिक सुरक्षिततेचे कर्मचाऱ्यांसाठी तसेच समाजासाठी असलेले महत्त्व हे विश्वास बसणार नाही ईतके उच्च आहे:

(a) सामाजिक सुरक्षा ही समाजात सामाजिक आणि आर्थिक न्याय आणि समानता आणण्याचे मुख्य साधन आहे.

(b) आपत्कालीन परिस्थितीत कर्मचाऱ्यांचे संरक्षण करणे हे सामाजिक सुरक्षेचे उद्दिष्ट आहे. या समर्थनामुळे कर्मचाऱ्यांना मानसशास्त्रीयदृष्ट्या सुरक्षित वाटते. त्यामुळे त्यांची काम करण्याची क्षमता वाढते.

(c) सामाजिक सुरक्षेवर खर्च केलेला पैसा ही सर्वोत्तम गुंतवणूक आहे ज्यामुळे चांगले परिणाम मिळतात. कर्मचाऱ्यांची देखभाल केवळ संस्थेसाठीच नाही तर संपूर्ण देशासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

(d) कल्याणकारी राज्यात सामाजिक सुरक्षा हा सार्वजनिक धोरणाचा महत्त्वाचा भाग असतो. ज्या देशांमध्ये सार्वजनिक धोरणात सामाजिक सुरक्षेचा पुरेसा विचार केला जात नाही, तेथे सरकार समानता आणि न्याय राखण्यात अयशस्वी ठरते.

सामाजिक सुरक्षेची उद्दिष्टे (Objectives of Social Security): सामाजिक सुरक्षेची उद्दिष्टे तीन श्रेणींमध्ये समाविष्ट केली जाऊ शकतात:

1. भरपाई (Compensation) : नुकसान भरपाई मिळकतीची सुरक्षा सुनिश्चित करते. हे या विचारावर आधारित आहे की जोखमीच्या आकस्मिक कालावधीत, व्यक्ती आणि तिच्या/तिच्या कुटुंबावर दुहेरी संकटे येऊ नयेत, म्हणजे निराधार आणि आरोग्य, अवयव, जीवन किंवा कामाची हानी.

2. जीर्णोद्धार/ पुनर्रचना (Restoration) : हे एखाद्याच्या आजारावर उपचार, त्याला/तिला पूर्वीच्या स्थितीत पुनर्संचयित करण्यासाठी पुनर्रोजगारी सूचित करते.एका अर्थाने हे भरपाईचा विस्तार आहे.

3. प्रतिबंध (Prevention) : हे उपाय आजारपण, बेरोजगारी किंवा उत्पन्न मिळवण्याच्या अवैधतेमुळे उत्पादक क्षमतेचे नुकसान टाळण्यासाठी सूचित करतात. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, हे उपाय समाजाचे भौतिक, बौद्धिक आणि नैतिक कल्याण वाढवण्याच्या उद्देशाने तयार केले गेले आहेत.

सामाजिक सुरक्षा – भारतातील फायदे: सामाजिक विमा आणि सामाजिक सहाय्य (Social Security – Benefits in India: Social Insurance and Social Assistance)

भारत एक कल्याणकारी राज्य आहे, ज्याची कल्पना तिच्या संविधानात आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 41 मध्ये असे नमूद केले आहे की, "राज्य आपल्या आर्थिक क्षमता आणि विकासाच्या मर्यादेत बेरोजगारी, म्हातारपण, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत काम करण्याचा, शिक्षणाचा आणि सार्वजनिक सहाय्याचा अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी आणि असुरक्षित इच्छांची पूर्तता करण्यासाठी प्रभावी तरतूद करेल. इतर प्रकरणे.

अशा प्रकारे, सामाजिक सुरक्षा हे जीवनमान आणि कामकाजाच्या परिस्थितीत सुधारणा करून आणि विविध प्रकारच्या धोक्यांपासून लोकांना संरक्षण देऊन कल्याणकारी राज्याच्या उद्दिष्टाच्या दिशेने उचललेले एक महत्त्वाचे पाऊल आहे.

सामाजिक सुरक्षा लाभ भारतात कायद्यांद्वारे प्रदान केले जातात. कामगार नुकसान भरपाई कायदा, 1923 नियोक्त्याला अपघातामुळे झालेल्या कोणत्याही वैयक्तिक दुखापतीसाठी, कमाईचे नुकसान इत्यादीसाठी नुकसान भरपाई देण्यास नियोक्ता लागू करतो. कर्मचारी राज्य विमा कायदा, 1948 नियोक्त्यांना महिला कर्मचाऱ्यांना आजारपणाचे फायदे/मातृत्व लाभ, अपंगत्व लाभ, आश्रित लाभ, अंत्यसंस्कार लाभ आणि वैद्यकीय लाभ.देण्यासाठी लागू करतो.

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी आणि विविध तरतुदी कायदा, 1952 नियोक्त्याला भविष्य निर्वाह निधी, ठेव-लिंक्ड विमा इ. प्रदान करण्यासाठी लागू करतो. मातृत्व लाभ कायदा, 1961 वैद्यकीय लाभ, प्रसूती रजा इ. प्रदान करतो. पेमेंट ऑफ ग्रॅच्युइटी कायदा,1952, सेवानिवृत्तीच्या वेळी ग्रॅच्युइटी पेमेंटची तरतूद करतो.

भारतातील सामाजिक सुरक्षा कायदे दुहेरिप्रतिसारख्या दोषांनी ग्रस्त आहेत. उदाहरणार्थ. कर्मचारी राज्य विमा कायदा आणि मातृत्व लाभ कायदा मातृत्व लाभ प्रदान करतो. याव्यतिरिक्त, विविध प्रशासकीय अधिकारी कायद्याची अंमलबजावणी करतात, ज्यामुळे परस्परव्यापीपणा (overlapping) येतो. म्हणून, भारत सरकारने नियुक्त केलेल्या अभ्यास गटाने (1957-58) भारतात एकात्मिक सामाजिक सुरक्षा योजना सुचवली. या एकात्मिक सामाजिक सुरक्षा योजनेत वैद्यकीय सेवा, आजारपणापासून विमा, मातृत्व लाभ, बेरोजगारी विमा, रोजगार दुखापत आणि वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन प्रदान केले पाहिजे. ओव्हरलॅपिंग आणि डुप्लिकेशन टाळण्यासाठी ही योजना एकाच एजन्सीद्वारे लागू केली जावी.

भारत एक कल्याणकारी राज्य आहे आणि सामाजिक सुरक्षा हा सरकारी धोरणाचा अत्यावश्यक घटक आहे.

भारतामध्ये सामाजिक सुरक्षा लाभ दोन मुख्य प्रकारे प्रदान केले जातात:

1. सामाजिक विमा.

2. सामाजिक सहाय्य.

1. सामाजिक विमा : या योजनेत, कामगारांकडून त्यांच्या नाममात्र भरण्याच्या क्षमतेनुसार नियतकालिक योगदानासह एक सामान्य निधी स्थापन केला जातो. नियोक्ते आणि राज्य वित्ताचा भाग प्रदान करतात. भविष्य निर्वाह निधी आणि गट विमा ही या प्रकारची उदाहरणे आहेत.

2. सामाजिक सहाय्य : या अंतर्गत, प्रदान केलेल्या फायद्यांची किंमत कामगार आणि नियोक्ता यांच्या कोणत्याही योगदानाशिवाय सरकारद्वारे पूर्णपणे वित्तपुरवठा केली जाते. तथापि, लाभार्थीच्या आर्थिक स्थितीचा न्यायनिवाडा करून लाभ दिले जातात. म्हातारपणीचे पेन्शन हे एक उदाहरण आहे.

ILO ने 1952 मध्ये स्वीकारलेल्या सामाजिक सुरक्षा (किमान मानक) कन्व्हेन्शन (क्रमांक 102) नुसार, सामाजिक सुरक्षिततेचे खालील नऊ घटक आहेत जे त्याची व्याप्ती संरचीत करतात:

(i) वैद्यकीय सेवा,

(ii) आजारपणाचा फायदा/लाभ,

(iii) बेरोजगारी लाभ.

(iv) वृद्धापकाळ लाभ,

(v) रोजगार इजा लाभ,

(vi) कौटुंबिक लाभ,

(vii) मातृत्व लाभ,

(viii) अवैधता लाभ, आणि

(ix) उलरजीवी /सर्व्हायव्हरचा फायदा

सामान्यतः, भारताच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये खालील प्रकारच्या सामाजिक विम्याचा समावेश होतो:

• पेन्शन(निवृत्तीवेतन)

• आरोग्य विमा आणि वैद्यकीय लाभ;

• अपंगत्व लाभ;

• मातृत्व लाभ; आणि

• उपदान(Gratuity)

८.७ मानवी सुरक्षा (HUMAN SECURITY)

मानवी सुरक्षा मूलभूत पद्धतीने सुरक्षिततेची पुनर्संकल्पना करण्याचा प्रयत्न दर्शवते. हे प्रामुख्याने एक विश्लेषणात्मक साधन आहे जे राज्यासाठी नव्हे तर व्यक्तीसाठी सुरक्षा सुनिश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. अशा प्रकारे व्यक्तींच्या असुरक्षिततेला धोका कमी करण्याच्या उद्देशाने पर्यायांचा शोध घेणे हे धोरण शिफारशी आणि कृतींचे केंद्रीय लक्ष्य बनते. मानवी सुरक्षेच्या विस्तारित व्याख्येच्या अनुषंगाने, असुरक्षिततेची कारणे नंतर सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती, अन्न, आरोग्य आणि पर्यावरण, समुदाय आणि वैयक्तिक सुरक्षिततेसाठी धोके समाविष्ट करण्यासाठी विस्तृत केली जातात. मानवी सुरक्षा रचनेच्या वापराद्वारे व्युत्पन्न केलेल्या धोरणात्मक उपक्रमांमध्ये लष्करी शक्तीवरील पारंपारिक लक्ष्याच्या पलीकडे असलेल्या विचारांचा समावेश केला गेला आहे, ज्यामुळे सैन्यावरील भर पूर्णपणे कमी झाला आहे, जरी त्यांना पूर्णपणे बदलले/प्रतिस्थापित केले नाही. म्हणून मानवी सुरक्षा ही **लोक-केंद्रित, बहुआयामी, परस्परसंबंधित, सार्वत्रिक** आहे.

मानवी सुरक्षा ही जागतिक असुरक्षा समजून घेण्यासाठी एक उदयोन्मुख नमुना आहे ज्याचे समर्थक राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी योग्य संदर्भ राष्ट्रीय स्तराऐवजी मानवी पातळीवर असावेत असा युक्तिवाद करून लष्करी सुरक्षेद्वारे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या पारंपारिक कल्पनेला आव्हान देतात. मानवी सुरक्षा ही सुरक्षेची लोक-केंद्रित आणि बहु-अनुशासनात्मक समज प्रकट करते ज्यामध्ये विकास अभ्यास, आंतरराष्ट्रीय संबंध, धोरणात्मक अभ्यास आणि मानवी हक्कांसह अनेक संशोधन क्षेत्रांचा समावेश आहे. युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रामचा (UNDP) 1994 मानव विकास अहवाल मानवी सुरक्षेच्या क्षेत्रात एक मैलाचा दगड प्रकाशन मानला जातो, त्याच्या युक्तिवादासह की सर्व व्यक्तींसाठी "इच्छेपासून स्वातंत्र्य" आणि "भीतीपासून स्वातंत्र्य" सुनिश्चित करणे हा जागतिक असुरक्षितता समस्या हाताळण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

1994 च्या अहवालात मानवी सुरक्षेची एक नवीन संकल्पना मांडण्यात आली आहे, जी प्रदेशांऐवजी लोकांच्या सुरक्षिततेशी, शस्त्राऐवजी विकासाशी बरोबरी करते. हे मानवी सुरक्षेच्या राष्ट्रीय आणि जागतिक चिंतांचे परीक्षण करते. हा अहवाल शाश्वत मानवी विकासाच्या नवीन प्रतिमानाद्वारे, संभाव्य शांतता लाभांश, विकास सहकार्याचे नवीन स्वरूप आणि जागतिक संस्थांच्या पुनर्रचना प्रणालीद्वारे या समस्यांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करतो.

जागतिक सामाजिक विकास परिषदेने जागतिक सामाजिक सनद/अधिकारपत्र (चार्टर) मंजूर करावा, शाश्वत मानवी विकासाच्या प्रतिमानाला मान्यता द्यावी, भविष्यातील शांतता लाभांश मिळवून जागतिक मानवी सुरक्षा निधी तयार करावा, मानवी प्राधान्याच्या चिंतेसाठी 20:20 संक्षिप्त (कॉम्पॅक्ट) मंजूर करावा, संसाधने एकत्र करणे

यासाठी जागतिक करांची शिफारस करावी असा प्रस्ताव आहे. आणि आर्थिक सुरक्षा परिषद स्थापन करणे.

मानवी सुरक्षा वाढवणे आवश्यक आहे:

- शस्त्रास्त्रांमध्ये नव्हे तर मानवी विकासासाठी/ विकासामध्ये गुंतवणूक;
- धोरण निर्मात्यांना उदयोन्मुख शांतता लाभांश संबोधित करण्यासाठी गुंतवणे;
- विकासाला चालना देण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांना स्पष्ट आदेश देणे;
- विकास सहकार्याच्या संकल्पनेचा विस्तार करणे जेणेकरुन त्यात केवळ मदतच नव्हे तर सर्व प्रवाहांचा समावेश असेल;
- २० टक्के राष्ट्रीय अर्थसंकल्प आणि २० टक्के विदेशी मदत मानवी विकासासाठी वापरली जावी यावर सहमती; आणि
- आर्थिक सुरक्षा परिषद स्थापन करणे.

महबूब उल हक यांनी प्रथम संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाच्या 1994 च्या मानव विकास अहवालात मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेकडे जागतिक लक्ष वेधले आणि कोपनहेगनमध्ये 1995 च्या UN च्या सामाजिक विकासावरील जागतिक शिखर परिषदेवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न केला. UNDP च्या 1994 च्या मानवी विकास अहवालाच्या मानवी सुरक्षेच्या व्याख्येमध्ये असा युक्तिवाद केला आहे की जागतिक सुरक्षेची व्याप्ती खालील सात क्षेत्रांमधील धोक्यांचा समावेश करण्यासाठी विस्तारित केली पाहिजे:

1. आर्थिक सुरक्षा - आर्थिक सुरक्षिततेशी संबंधित काही निकषांमध्ये विमा उतरवलेले मूलभूत उत्पन्न आणि रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा जाळ्याचा समावेश होतो. आर्थिक सुरक्षेसाठी व्यक्तींसाठी खात्रीशीर मूलभूत उत्पन्नाची आवश्यकता असते, सामान्यत: उत्पादक आणि लाभदायक कामातून किंवा शेवटचा उपाय म्हणून, सार्वजनिकरित्या वित्तपुरवठा केलेल्या सुरक्षा जाळ्यातून. या अर्थाने, सध्या जगातील केवळ एक चतुर्थांश लोक आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित आहेत. विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक सुरक्षेची समस्या अधिक गंभीर असली तरी विकसित देशांमध्येही चिंता निर्माण झाली आहे. बेरोजगारी समस्या हा राजकीय तणाव आणि जातीय हिंसाचाराचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

2. अन्न सुरक्षा - अन्न सुरक्षेसाठी सर्व लोकांना नेहमीच मूलभूत अन्नापर्यंत भौतिक आणि आर्थिक दोन्ही प्रवेश असणे आवश्यक आहे. अन्न सुरक्षा म्हणजे फक्त मूलभूत पोषण आणि अन्न पुरवठ्यापर्यंत पोहोचणे. युनायटेड नेशन्सच्या मते, अन्नाची एकंदर उपलब्धता ही समस्या नाही, उलट बहुतेकदा समस्या म्हणजे अन्नाचे खराब वितरण आणि क्रयशक्तीचा अभाव. भूतकाळात, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर अन्न सुरक्षा समस्या हाताळल्या गेल्या आहेत. तथापि, त्यांचे परिणाम मर्यादित आहेत. UN च्या मते,

मालमत्ता, काम आणि खात्रीशीर उत्पन्न (आर्थिक सुरक्षेशी संबंधित) यांच्याशी संबंधित समस्यांना तोंड देणे ही मुख्य गोष्ट आहे.

3. आरोग्य सुरक्षा - आरोग्य सुरक्षेचा उद्देश रोग आणि अस्वास्थ्यकर जीवनशैलीपासून किमान संरक्षणाची हमी देणे आहे. . आरोग्य सुरक्षा अधिक क्लिष्ट आहे, आणि त्यात सुरक्षित पाण्याची उपलब्धता , सुरक्षित वातावरणात राहणे, आरोग्य सेवांची उपलब्धता , सुरक्षित आणि परवडणारे कुटुंब नियोजन आणि गर्भधारणेदरम्यान आणि प्रसूतीदरम्यान मूलभूत आधार, एचआयव्ही/एड्स प्रतिबंध आणि अशा अनेक समस्यांचा समावेश होतो. इतर रोग, आणि निरोगी जीवन जगण्यासाठी मूलभूत ज्ञान असणे. विकसनशील देशांमध्ये, मृत्यूचे प्रमुख कारण पारंपारिकपणे संसर्गजन्य आणि परजीवी रोग होते, तर औद्योगिक देशांमध्ये, रक्ताभिसरण प्रणालीचे रोग हे प्रमुख मारक होते. आज, जीवनशैलीशी संबंधित जुनाट आजार जगभर मारेकरी ठरत आहेत, कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये होणाऱ्या दीर्घकालीन आजारांमुळे होणारे 80 टक्के मृत्यू. युनायटेड नेशन्सच्या मते, विकसनशील आणि औद्योगिक दोन्ही देशांमध्ये, ग्रामीण भागातील गरीब लोकांसाठी, विशेषतः लहान मुलांसाठी आरोग्य सुरक्षेला धोका अधिक असतो. याचे कारण कुपोषण आणि आरोग्य सेवा, शुद्ध पाणी आणि इतर मूलभूत गरजांची अपुरी उपलब्धता आहे.

4. पर्यावरणीय सुरक्षा - पर्यावरणीय सुरक्षेचा उद्देश निसर्गाच्या अल्प आणि दीर्घकालीन नाशा, निसर्गातील मानवनिर्मित धोके आणि नैसर्गिक पर्यावरणाचा ऱ्हास यांपासून लोकांचे संरक्षण करणे हा आहे. पर्यावरण सुरक्षा ही सरळ आहे आणि त्यात जलप्रदूषण रोखणे, वायू प्रदूषण रोखणे, जंगलतोड रोखणे, बागायती जमीन संवर्धन, दुष्काळ, पूर, चक्रीवादळ, भूकंप इत्यादी नैसर्गिक धोक्यांपासून बचाव करणे यासारख्या समस्यांचा समावेश होतो. विकसनशील देशांमध्ये प्रवेशाचा अभाव. स्वच्छ जलस्त्रोत हा सर्वात मोठा पर्यावरणीय धोक्यांपैकी एक आहे. औद्योगिक देशांमध्ये, वायू प्रदूषण हा एक मोठा धोका आहे. हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनामुळे होणारी जागतिक तापमानवाढ ही पर्यावरण सुरक्षेची आणखी एक समस्या आहे.

5. वैयक्तिक सुरक्षा - वैयक्तिक सुरक्षेचे उद्दिष्ट लोकांना शारीरिक हिंसाचारापासून, राज्य किंवा बाह्य राज्यांकडून, हिंसक व्यक्ती आणि उप-राज्य कलाकारांपासून, घरगुती अत्याचारापासून किंवा हिंस्त्र प्रौढांपासून संरक्षण करणे आहे. बऱ्याच लोकांसाठी, चिंतेचा सर्वात मोठा स्त्रोत म्हणजे गुन्हा, विशेषतः हिंसक गुन्हा.

6. सामुदायिक सुरक्षा - सामुदायिक सुरक्षेचा उद्देश लोकांचे पारंपारिक नातेसंबंध आणि मूल्ये नष्ट होण्यापासून आणि सांप्रदायिक आणि जातीय हिंसाचारापासून संरक्षण करणे आहे. पारंपारिक समुदायांना, विशेषत: अल्पसंख्याक वांशिक गटांना अनेकदा धोका असतो. जगातील जवळपास निम्म्या राज्यांनी काही आंतरजातीय संघर्षांचा अनुभव घेतला आहे. यात पारंपारिक आणि संस्कृती, भाषा आणि सामान्यतः धारण केलेल्या मूल्यांचे संवर्धन देखील समाविष्ट आहे. त्यात वांशिक भेदभाव नष्ट करणे, वांशिक संघर्षांना प्रतिबंध करणे आणि स्थानिक लोकांचे संरक्षण यांचा समावेश होतो. संयुक्त

राष्ट्रसंघाने 70 देशांतील 300 दशलक्ष आदिवासी लोकांच्या सततच्या असुरक्षिततेवर प्रकाश टाकण्यासाठी 1993 हे देशी लोकांचे वर्ष घोषित केले कारण त्यांना हिंसाचाराच्या वाढत्या आवर्ताचा सामना करावा लागतो.

7. राजकीय सुरक्षा - शेवटी राजकीय सुरक्षा मानवी हक्कांच्या संरक्षणाशी आणि सर्व लोकांच्या कल्याणाशी संबंधित आहे. त्यात प्रेसचे स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य आणि मतदानाचे स्वातंत्र्य यासारख्या राज्य दडपशाहीपासून लोकांचे संरक्षण देखील समाविष्ट आहे. राजकीय बंदी, तुरुंगवास, पद्धतशीरपणे वाईट वागणूक, आणि बेपत्ता करणे हे देखील राजकीय सुरक्षेखाली समाविष्ट आहे. राजकीय सुरक्षेचा संबंध अशा समाजात आहे की लोक त्यांच्या मूलभूत मानवी हक्कांचा सन्मान करतात. ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनलने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, 110 देशांमध्ये राजकीय दडपशाही, पद्धतशीर छळ, वाईट वागणूक किंवा बेपत्ता होण्याचे प्रकार अजूनही सुरू आहेत. राजकीय अशांततेच्या काळात मानवी हक्कांचे उल्लंघन वारंवार होते. व्यक्ती आणि गटांवर दडपशाही करण्याबरोबरच, सरकारे कल्पना आणि माहितीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करू शकतात.

"भीतीपासून स्वातंत्र्य" (Freedom from Fear) आणि "इच्छेपासून स्वातंत्र्य" (Freedom from Want): यूएनडीपी 1994 च्या अहवालात मूलतः असा युक्तिवाद केला गेला की मानवी सुरक्षेसाठी भीतीपासून स्वातंत्र्य आणि हवेपणापासून/ इच्छेपासून स्वातंत्र्य या दोन्हीकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, त्या संरक्षणाच्या योग्य व्याप्तीवर (उदा. कोणत्या धोक्यांबद्दल) विभागणी हळूहळू उदयास आली. या धमक्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी योग्य यंत्रणांपासून) आणि त्यापेक्षा व्यक्तींचे संरक्षण केले पाहिजे.

भीतीपासून स्वातंत्र्य - या हिंसक धमक्या गरिबी, राज्य क्षमतेचा अभाव आणि इतर प्रकारची असमानता यांच्याशी दृढ निगडीत आहेत हे ओळखून ही शाळा मानवी सुरक्षेचा सराव मर्यादित ठेवण्याचा प्रयत्न करते. मानवी सुरक्षेसाठी हिंसाचारावर लक्ष केंद्र करणे हा वास्तववादी आणि आटोपशीर दृष्टिकोन आहे. आपत्कालीन मदत, संघर्ष प्रतिबंध आणि निराकरण, शांतता निर्माण या दृष्टिकोनाच्या मुख्य समस्या आहेत. कॅनडा, उदाहरणार्थ, भूसुरुंगांवर बंदी घालण्याच्या प्रयत्नांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण खेळाडू होता आणि त्याने स्वतःच्या परराष्ट्र धोरणात "भितीपासून स्वातंत्र्य" हा विषय एक प्राथमिक घटक म्हणून समाविष्ट केला आहे. तथापि, असा "अरुंद" दृष्टीकोन खरोखरच अधिक फलदायी परिणामांची हमी देण्यासाठी त्याचा उद्देश पूर्ण करू शकतो की नाही हा एक मुद्दा आहे. उदाहरणार्थ, दारफुरमधील संघर्षांचा उपयोग "संरक्षण करण्याची जबाबदारी" च्या परिणामकारकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यासाठी केला जातो, जो भीतीपासून स्वातंत्र्याचा मुख्य घटक आहे.

इच्छा पासून स्वातंत्र्य – हा विचार मानवी सुरक्षा साध्य करण्यासाठी सर्वांगीण दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करते आणि असा युक्तिवाद करते की भूक, रोग आणि नैसर्गिक आपत्तींचा समावेश करण्यासाठी धोक्याचा विषय(agenda) विस्तृत केला पाहिजे कारण मानवी असुरक्षिततेच्या मुळाशी संबोधित करण्यासाठी त्या अविभाज्य संकल्पना आहेत

आणि त्या खूप जास्त लोकांचा बळी घेतात. युद्ध, नरसंहार आणि दहशतवाद एकत्रित करण्यापेक्षा. "भितीपासून स्वातंत्र्य" पेक्षा वेगळे, हे विकास आणि सुरक्षा लक्ष्यांवर भर देऊन हिंसाचाराच्या पलीकडे लक्ष केंद्रित करते.

या दोन दृष्टिकोनात फरक असूनही, मानवी सुरक्षेसाठीचे हे दोन दृष्टिकोन परस्परविरोधी न मानता पूरक मानले जाऊ शकतात.

तथापि, संयुक्त कृतीयोजनेमधील मानवी सुरक्षा दृष्टीकोन, अभ्यासापेक्षा पेक्षा अधिक आहे. यात पाच मूलभूत तत्त्वे आहेत जी ते फक्त एकत्र काम करण्यापासून वेगळे करतात

1. लोक-केंद्रित : प्रथम आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, मानवी सुरक्षा दृष्टीकोन लोक-केंद्रित आहे. हे लोक आणि त्यांचे समुदाय, विशेषतः जे सर्वात असुरक्षित आहेत त्यांचे अस्तित्व, उपजीविका आणि प्रतिष्ठेला धोका निर्माण करणाऱ्या परिस्थितीच्या विस्तृत श्रेणीचा विचार करते.

2. सर्वसमावेशक : दुसरा, मानवी सुरक्षेचा दृष्टीकोन 1994 च्या UNDP मानवी विकास अहवाल, मानवी सुरक्षेचे नवीन परिमाण याच्या आधारे प्रथमची जटिलता आणि परस्परसंबंधित स्वरूप ओळखतो. मानवी असुरक्षिततेचे प्रकार आणि संभाव्य मूळ कारणे पहिल्या प्रकारची असुरक्षितता मूळ कारणे आर्थिक असुरक्षितता सतत गरीबी, बेरोजगारी, कर्जाचा अभाव आणि इतर आर्थिक संधी अन्न असुरक्षितता भूक, दुष्काळ, अन्नधान्याच्या किमती अचानक वाढणे आरोग्य असुरक्षितता महामारी, कुपोषण, गरीब स्वच्छता, मूलभूत आरोग्य सेवेचा अभाव पर्यावरणीय असुरक्षितता पर्यावरणाचा ऱ्हास, संसाधनांचा ऱ्हास, नैसर्गिक आपत्ती वैयक्तिक असुरक्षितता शारीरिक हिंसा त्याच्या सर्व प्रकारांमध्ये, मानवी तस्करी, बालकामगार सामुदायिक असुरक्षितता आंतर-जातीय, धार्मिक आणि इतर ओळख-आधारित तणाव, गुन्हेगारी, दहशतवाद, राजकीय असुरक्षितता राजकीय दडपशाही, मानवी हक्कांचे उल्लंघन, कायद्याचे राज्य आणि न्यायाचा अभाव 8 आव्हाने ज्यांना लोक आणि त्यांच्या इच्छा, भीती आणि अपमानापासून मुक्त होण्याची इच्छा आहे. सर्वसमावेशक बनून आणि आव्हानाला प्रतिसाद देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व कलाकारांना एकत्र आणून, मानवी सुरक्षेचा वापर सुसंगतता सुनिश्चित करतो, डुप्लिकेशन दूर करतो आणि एकात्मिक उपाय विकसित करतो ज्यामुळे लोकांच्या दैनंदिन जीवनात अधिक प्रभावी आणि मूर्त सुधारणा होतात.

3. संदर्भ-विशिष्ट : आजच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी "एकच आकार सर्वांसाठी योग्य" नाही. मानवी स्थितीला होणारे धोके देशांतर्गत आणि वेगवेगळ्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात बदलतात हे ओळखून, मानवी सुरक्षा दृष्टिकोन संदर्भ-विशिष्ट भिन्नता ओळखतो, ज्यात लोक, नागरी समाज आणि सरकार यांच्या भिन्न क्षमता तसेच त्यामागील मूळ कारणे यांचा समावेश होतो. चालू आणि भविष्यातील आव्हाने.

4. प्रतिबंध-केंद्रित : मानवी सुरक्षा दृष्टीकोन द्रुत प्रतिसादांच्या पलीकडे जातो आणि प्रतिबंध-केंद्रित आहे. आव्हानांची खरी कारणे शोधून काढण्यासाठी ड्रिल डाउन करून

आणि स्वतःमध्ये टिकाऊ आणि लवचिक उपाय तयार करून, मानवी सुरक्षा वर्तमान धोक्यांचा प्रभाव कमी करण्यास मदत करणाऱ्या पूर्व चेतावणी यंत्रणेच्या विकासास प्रोत्साहन देते आणि जेथे शक्य असेल तेथे भविष्यातील घटना/ आव्हाने टाळण्यास मदत होते.

5. संरक्षण आणि सशक्तीकरण/ सबलिकरण : शिवाय, मानवी सुरक्षा दृष्टीकोन हे ओळखतो की प्रत्येक समाजामध्ये अंतर्निहित जबाबदाऱ्या असतात. लोकांना आणि त्यांच्या समुदायांना त्यांच्या आणि इतरांच्या गरजा व्यक्त करण्यासाठी आणि त्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी सक्षम बनवणे महत्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे, लवकर चेतावणी यंत्रणेची स्थापना, सुशासन, कायद्याचे राज्य आणि सामाजिक संरक्षण साधने यासह वरून-खाली (टॉप-डाउन) मानदंड, प्रक्रिया आणि संस्था ही मानवी सुरक्षा दृष्टिकोनाची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. हे एका चौकटीमध्ये उपाय आणते जे मानवी स्थितीतील जटिल आव्हानांना अधिक चांगल्या प्रकारे संबोधित करू शकते.

मानवी सुरक्षेचा दृष्टिकोन बनवणारी पाच तत्त्वे परस्पर बळकट करणारी आहेत आणि त्यांची स्वतंत्र उद्दिष्टे म्हणून अंमलबजावणी केली जाऊ शकत नाही. मानवी सुरक्षेमध्ये खऱ्या भागीदारीतून प्राप्त होणारी ताकद ओळखणे समाविष्ट असते जेथे विविध घटक त्यांच्या सामर्थ्यांचे संयोजन करून एक समन्वय निर्माण करतात जे आजच्या जटिल आणि बहुआयामी आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी अधिक परिणाम साधू शकतात.

८.८ प्रश्न

१. विस्थापनावर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

२. स्थानिक समूहाची संकल्पना तपशीलवार सांगा. त्यांच्यासमोर कोणत्या समस्या आहेत.

३. स्थलांतर शब्दाची व्याख्या करा. स्थलांतराचे हॅरिस-टोडारो मॉडेल स्पष्ट करा.

४. आर्थिक विकासात शिक्षण आणि आरोग्याच्या भूमिकेवर स्पष्टीकरणात्मक टीप लिहा.

❖❖❖❖